

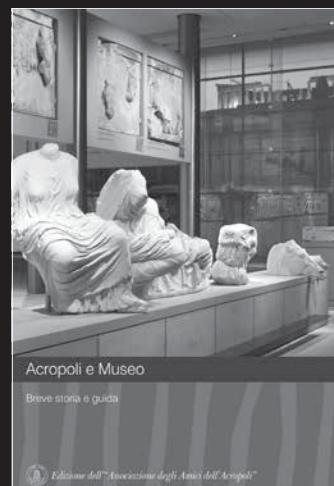
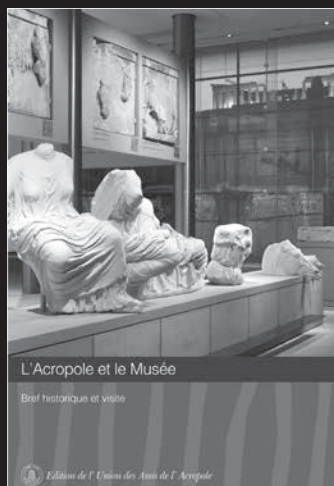
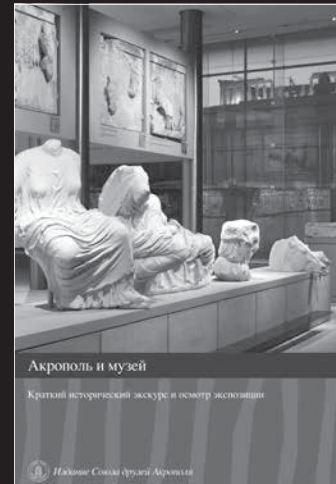
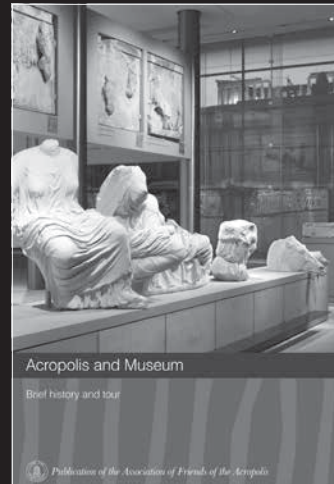
Ειδικό αφιέρωμα
στον Πελοποννησιακό Πόλεμο

ΟΔΗΓΟΣ «ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟ»

ΚΤΗΜΑ ΕΣ ΑΕΙ

Θάνος Μ. Βερέμης

Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Τα μεγάλα έργα μας φέρνουν αντιμέτωπους με δύο βασικά αλλά αταίριαστα στοιχεία της δυτικής μας παράδοσης: Της λογικής και της πίστης. Μολονότι η σύνθεση των δύο αποδείχθηκε αδύνατη, η συγκατοίκηση προκαλεί πάντοτε μια ένταση που εγγυάται για την ζωντάνια του πολιτισμού μας.

Η πολιτική ιστορία του Θουκυδίδη είναι σίγουρα ελληνική εφεύρεση. Πρόκειται για την αναζήτηση της ισχύος στις σχέσεις των κοινωνιών, αλλά ειδικότερα στην πόλη-κράτος, μια ιδεώδη κοιτίδα για την ανάπτυξη του πολιτισμού. Η αφοσίωση στο πνεύμα της πόλης προϋποθέτει μια πίστη του πολίτη, πίστη σχετική με την χριστιανική πίστη στην αθανασία της ψυχής. Χωρίς την αφοσίωση αυτή ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης δεν θα μπορούσαν να αφιερώσουν κάποια από τα σημαντικότερα έργα τους στο καλό της πολιτείας.

Ο Θουκυδίδης καταγράφει και ερμηνεύει την καιρία καμπή στην ιστορία της Αθήνας. Η μελέτη της λειτουργίας της αθηναϊκής πολιτείας του επιτρέπει να δημιουργήσει κανόνες διακυβέρνησης, που θεωρεί «κτήμα ες αεί». Οι προσωπικότητες που παρελαύνουν στο έργο του, ο Περικλής, ο Θεμιστοκλής, ο Νικίας, ο Κλέων και ο Αλκιβιάδης αποκτούν οντότητα από τις περιγραφές του. Η ταύτιση των πολιτών με την πόλη-κράτος καλλιεργεί μία κοινοτική συνείδηση που περιφρονεί τον ατομικισμό, ο οποίος για τους αρχαίους Αθηναίους ήταν η ταυτότητα του βάρβαρου. Ο Θουκυδίδης, όπως όλοι οι συγχαιρινοί του, έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την Σπάρτη, τον αντίποδα της Αθήνας. Θαύμαζε την πειθαρχία των πολιτών της, την μαχητικότητα τους καθώς και τον λιτό τους βίο. Ως συντηρητικός έβλεπε στους Σπαρτιάτες τις αρετές που απουσίαζαν στην Αθήνα. Ο τελικός τους θρίαμβος δεν θα τον ξάφνιαζε, αν ζούσε για να δει το τέλος του, κατά τον ίδιο, μεγαλύτερου από όλους τους πολέμους, του Πελοποννησιακού. Ο πόλεμος, για τον Θουκυδίδη, εκπροσωπεί την κίνηση στην ιστορία σε αντίθεση με την ειρήνη, που σημαίνει την στάση. Η στάση δημιουργεί έργα πολιτισμού, τα οποία καταστρέφει ο πόλεμος – κίνηση μαζί με την ελληνικότητα. Αν αναζητήσουμε στον Θουκυδίδη την έννοια αυτή, θα καταλήξουμε σε εκείνο το υπέροχο «φιλοκαλούμεν μετ' ευτελείας» στον Επιτάφιο του Περικλέους. Για τον μελαγχολικό εξόριστο και τον απολογητή της ανθρώπινης αδυναμίας, όλες οι μεγάλες κατακτήσεις της κοινωνίας των ανθρώπων θα παρέλθουν και θα ξεχαστούν. Μόνον η ιστορία, ως «κτήμα ες αεί» θα μείνει για να τις

θυμίζει. Όμως μέσα από τα περαστικά γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου θα προέλθουν χαρακτηριστικά του πολιτικού βίου, που θα ισχύουν για πάντα. Ως πολιτικός ιστορικός δεν επιχειρεί να εμβαθύνει στα κοινωνικά και οικονομικά φαινόμενα της εποχής του. Ίσως πίστευε, ότι οι κοινωνίες διανύουν την κυκλική τους κίνηση και επαναλαμβάνονται. Οι άνθρωποι χαρακτήρες είναι μοναδικοί και σημαδεύουν μια ολόκληρη εποχή. Μοναδικοί είναι και οι πολιτικοί που χαρακτηρίζονται από μετριοπάθεια – την μεγαλύτερη κατάκτηση του πολιτικού. Πόσο διαφορετικός υπήρξε ο Θουκυδίδης από τους κατοπινούς Ευρωπαίους ιστορικούς; Η ιστορία του ασχολείται μόνο με τα τρέχοντα γεγονότα και όχι με τα περασμένα. Εξαιρέσεις αποτελούν προσωπικότητες σαν τον Θεμιστοκλή, που έθεσε τα θεμέλια της αθηναϊκής αυτοκρατορίας. Το ότι ο Θουκυδίδης άσκησε μεγάλη επιρροή στον Thomas Hobbes, τον απαισιόδοξο απολογητή της απολυταρχίας του 17ου αιώνα, είναι γεγονός ευεξήγητο. Ο αρχαίος ιστορικός έγινε πηγή έμπνευσης για τον Hobbes, γιατί έθεσε την αναζήτηση της ισχύος στο επίκεντρο του έργου του. Και οι δυο διατηρούν ελάχιστες ελπίδες ότι οι άνθρωποι μπορούν να αλλάξουν την πολιτική συμπεριφορά τους και συνεπώς το πεπρωμένο της ανθρωπότητας. Το βάρος της σωτηρίας πέφτει στους ικανούς ηγέτες. Ως αριστοκράτης από ιδιοσυγκρασία, ο Θουκυδίδης πίστευε στους άριστους πολιτικούς, όπως υπήρξε ο Περικλής. Αντίθετα, δεν εμπιστευόταν τους μεγάλους αριθμούς της εκκλησίας του Δήμου, που ασκούσαν περιορισμούς στο έργο των πολιτικών.

Από τις μεγάλες επιτυχίες του έργου του ήταν η διάκριση ανάμεσα στις σημαντικές αιτίες και τις συγκυριακές αφορμές ενός πολέμου. Η πραγματική αιτία του Πελοποννησιακού πολέμου υπήρξε η αυξανόμενη ισχύς της Αθήνας, την οποία η Σπάρτη προσελάμβανε ως απειλή για την δική της ασφάλεια.

Ο μεγάλος Γερμανός πολιτικός φιλόσοφος, Leo Strauss, έδωσε την δικιά του ερμηνεία για τον Αθηναίο ιστορικό: «Η διαφορά του Θουκυδίδη από τον Πλάτωνα είναι ότι ο πρώτος υπήρξε στην φιλοσοφία του προ-Σωκρατικός. Το έργο του είναι δυνατό να γίνει αντιληπτό μέσα από την σκέψη του Ηράκλειτου. Οι φυσιοκράτες αναζητούσαν την ερμηνεία του *όλου*, που δεν ήταν η γνώση του *μέρους*. Οι προ-Σωκρατικοί χρειάζονταν κάτι σαν την ιστορία του Θουκυδίδη, για να κατανοήσουν την αναζήτηση της αλήθειας που αφορούσε σε όλα τα ανθρώπινα.»

Ο οδηγός «Ακρόπολη και Μουσείο» κυκλοφορεί στο Μουσείο Ακρόπολης, στα πωλητήρια των αρχαιολογικών χώρων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών, σε βιβλιοπωλεία, στο Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας (ΜΙΕΤ) και στο Γραφείο της ΕΦΑ σε έξι γλώσσες: ελληνικά, αγγλικά, ρωσικά, γαλλικά, ιταλικά και κινεζικά

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Άγγελος Π. Ματθαίου
Επιγραφικός

Τὸ δημοσιευόμενο κείμενο¹ πραγματεύεται τὴν ἱστορικὴ τεκμηρίωση τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἐμφανῆ ἄλλοτε εὐθέως ἄλλοτε ἐμμέσως, στὴν *συγγραφήν* τοῦ Θουκυδίδου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὶς σωζόμενες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ποῦ φωτίζουν καὶ συχνὰ συμπληρώνουν ὅσα γνωρίζομε ἀπὸ τὸν ἱστορικό.

Ἡ κυριώτερη πηγή γιὰ τὴν σύνθεση τῆς ἱστορίας τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶναι ἡ *συγγραφή* τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ, πρῶτον διότι ἀντικείμενό της εἶναι ἀποκλειστικῶς ἡ ἱστορία τοῦ πολέμου· τὸ λέγει στὸ προοίμιο τοῦ ἔργου του (1,1.1): *Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ζυνέγραψε τὸν πόλεμον Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους...* Δεύτερον, διότι ὁ ἱστορικός εἶναι σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα καὶ πιθανώτατα ἀναμειγμένος ἐνεργῶς στὰ δημόσια πράγματα, – τὸ 424/3 π.Χ. ἐξελέγη στρατηγός.

Τὶ σύμπτωσις, ἢ μᾶλλον *ζυντυχία*, –γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴν λέξη τοῦ ἱστορικοῦ– ἡ ὁμιλία μου συνέπεσε μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὰ Γερμανικὰ ναζιστικὰ στρατεύματα κατοχῆς στὶς 12 Ὀκτωβρίου τοῦ 1944 καὶ τὴν ἔπαρση τῆς Ἑλληνικῆς σημαίας στὸν ἰστό τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀπὸ τὴν πολιτεία κυριώτατα ἐορτάζεται ἡ ἐναρξὴ τοῦ πολέμου, ἡ 28η Ὀκτωβρίου, ἀλλὰ δὲν εἶναι μικρότερης σημασίας ἡ ἀπελευθέρωση. Μάλιστα ἡ ἐπέτειός της δὲν εἶναι κἄν ἀργία, – δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ συζητήσω τοὺς λόγους τῆς ὑποβαθμίσεως.

Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς πρωτεύουσας, καὶ σταδιακὰ καὶ τῶν ἄλλων τόπων, ἐσήμανε καὶ τὸ τέλος τοῦ πολέμου στὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξεταζόμενο θέμα εἶναι ἕνας πόλεμος, πάρα πολὺ μακρινὸς βεβαίως, ὁ Πελοποννησιακός. Θὰ διερωτᾶτο κάποιος· καὶ τί ἐνδιαφέρει τοὺς Νεοέλληνες καὶ γενικώτερα τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, τί ἔγινε πρὶν ἀπὸ 2.500 χρόνια; Τὰ γεγονότα, οἱ κοινωνικὲς συνθήκες, οἱ καταστάσεις, τὰ πρόσωπα, καὶ ἄλλα πολλὰ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά, ἢ συμπεριφορὰ καὶ ἡ στάση τῶν ἀνθρώπων ὅμως μικρές, ἂν ὄχι μηδαμινές, διαφορὲς παρουσιάζουν· ἐὰν ἔχη κάποια σημασία, –καὶ ἔχει καὶ μεγάλη κατὰ τὴν γνώμη πολλῶν, μὲ τοὺς ὁποίους συντάσσεται καὶ ὁ ὑπογραφόμενος–, ἡ ἀνίχνευση καὶ ἡ μελέτη τοῦ παρελθόντος, εἶναι ὅτι ἐκτὸς τῶν ἄλλων βοηθᾶ οὐσιαστικὰ νὰ κατανοήσωμε τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καὶ νὰ καταλάβωμε καλύτερα τὸ παρόν.

Γράφει ὁ ἱστορικός (3, 82.2): *ἐν μὲν γὰρ εἰρήνῃ καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἶ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται ἀμείνους τὰς γνώμας ἔχουσι διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας πίπτειν· ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ.*

[Μετ.: ²Τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς εὐημερίας οἱ πόλεις καὶ οἱ ἄνθρωποι ὀρθοφρονοῦν περισσότερο, διότι δὲν περιπίπτουν σὲ ἀναπόφευκτες ἀνάγκες. Ὁ πόλεμος ὅμως ἐπειδὴ ἀφαιρεῖ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν καθημερινὴ εὐμάρεια καὶ τὴν εὐχέρεια τῆς ἐπιλογῆς, γίνεται διδάσκαλος βίαιος καὶ τείνει νὰ προσαρμόσῃ τὶς διαθέσεις τῶν περισσοτέρων ἀναλόγως πρὸς τὴν παρούσα κατάστασι].

Εἶναι πολυσυζητημένη καὶ μνημονευόμενη πάλιν καὶ πάλιν ἡ κρίσις αὐτῆ τοῦ Θουκυδίδου γιὰ τὶς συνέπειες τοῦ πολέμου στὴν ψυχικὴ διάθεση, στὸ φρόνημα, στὴν κρίση καὶ στὴν συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων· τὴν διέτυψε ἐξ ἀφορμῆς τοῦ σφοδρότατου καὶ σκληρότατου, κατὰ τὴν περιγραφή του, ἐμφυλίου πολέμου μεταξὺ τῶν Κερκυραίων, δημοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν τὸ 427/6 π.Χ. Ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀρετὲς τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ὅτι ἀνάγεται, ἐξ ἀφορμῆς τῆς περιγραφῆς ἐνὸς γεγονότος ἢ μιᾶς συμπεριφορᾶς, ἀπὸ τὸ εἰδικὸ στὸ γενικὸ, στὴν προκειμένη περίπτωσι, ἀπὸ τὴν ἐμφύλια διαμάχη σὲ ἕνα μικρὸ τόπο τῆς Ἑλλάδος, τὴν Κέρκυρα, στὸν πόλεμο γενικῶς καὶ στὶς ἐπιπτώσεις του στὴν συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ αὐτὴν τὴν ἀρετὴ τοῦ ἔργου του, καὶ γι' ἄλλες πολλὰς, –θὰ φανοῦν καθ' ὁδὸν μερικὲς–, ἡ *συγγραφή* του τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἐνὸς πολέμου κατ' οὐσίαν ἐμφυλίου, διότι διεξήχθη μεταξὺ δύο Ἑλληνικῶν πόλεων, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης καὶ τῶν ἐκατέρωθεν συμμάχων, Ἑλληνικῶν πόλεων καὶ αὐτῶν, ἔγινε *κτῆμα ἐς αἰεὶ*, ὅπως τὸ εἶχε διαβλέψει (Θουκ. 1, 22.4), τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ ἀναγνώστης καὶ ὁ ἐρευνητής, πέραν τῆς ἀξίας τῆς *συγγραφῆς* γιὰ τὴν μεθοδολογία τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας, ἀντιλαμβάνονται τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδου ὡς μελέτη τῆς θεωρίας τῶν διεθνῶν σχέσεων, τοῦ πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ, τῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ καὶ τῆς παθολογίας τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἐμφύλιας διαμάχης· τέλος, ὡς μία εἰς βάθος ἀνίχνευση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς κυρίως στὸν

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

πόλεμο, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀπρόβλεπτες συμφορὲς, ὅπως ὁ λοιμὸς ποὺ ἐπληξε τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀφάνισε πλῆθος ἀνθρώπων, μεταξὺ αὐτῶν τὸν Περικλέα (Θουκ. 2, 65.6 καὶ Πλουτ. *Περ.* 38.1) καὶ τοὺς δύο γιούς του, τὸν Ξάνθιππον καὶ τὸν Πάραλον (Πλουτ. *Περ.* 36.1,8). Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας τὸ 1944 ἐσήμανε τὸ τέλος τοῦ πολέμου, –ἀλλὰ ὄχι καὶ τῶν δεινῶν, ἐξ αἰτίας τοῦ τραγικοῦ ἐμφυλίου ποὺ ἀκολούθησε–, ἐνὸς πολέμου ποὺ κυριώτατα λόγω τῆς κατοχῆς ὄχι μόνον *ὑφείλετο*, ἀφαίρεσε ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ἀπὸ τοὺς περισσότερους τουλάχιστον, ἀλλὰ παντελῶς *ἀφείλετο*, ἀφαίρεσε ἐντελῶς, τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν καὶ ὅπωςδήποτε ἐγένετο βίαιος διδάσκαλος, καὶ προσάρμοσε τὴν στάση καὶ τὴν συμπεριφορὰ τώρα ὅμως ὄχι τῶν πολλῶν, ἀλλὰ ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὶς τότε καταστάσεις· *καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ*, γράφει ὁ ἱστορικός (3, 82.2).

Δὲν εἶναι ἡ μόνη διαθέσιμη πηγή περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὁ Θουκυδίδης. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες σύγχρονες, ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Κρατῖνος καὶ ὁ Εὐπολις, –ἀπὸ τὶς κωμωδίες τῶν δύο τελευταίων μόνον ἀποσπάσματα σώζονται–, ἀκόμη ἡ *Ἀθηναίων πολιτεία*, ἡ ὁποία ἔχει προσγραφεῖ στὸν Ξενοφῶντα, ἀλλὰ εἶναι ἀγνώστου συγγραφῆς, φιλο-ὀλιγαρχικοῦ πάντως. Διάσπαρτες ἀναφορὲς ἔχουν καὶ οἱ μεταγενέστεροι τοῦ 5ου αἰ. συγγραφεῖς, οἱ Ἀττικοὶ ρήτορες, ὁ Πλούταρχος ὁ Χαίρωνεύς (2ος αἰ. μ.Χ.) στοὺς βίους του τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου, ἐνῶ ἡ ἐξιστὸρήσις τοῦ Διοδώρου Σικελιώτου, συγγραφῆς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., εἶναι ἰδιαίτερος χρήσιμη, διότι στηρίζεται κυριώτατα στὸ μὴ σωζόμενο ἔργο τοῦ Ἐφορου. Τέλος, σημαντικὴ σύγχρονη πηγή συνιστοῦν καὶ οἱ ἐπιγραφές, σωζόμενες κατὰ κανόνα ἀποσπασματικῶς. Ἐδῶ θὰ σχολιασθοῦν ὀλίγες μόνον.

Ἡ ἐξιστὸρήσις τοῦ Θουκυδίδου δὲν καλύπτει ὅλον τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμο, ὁ ὁποῖος διήρκεσε 27 ἔτη, ἀπὸ τὸ 431 ἕως τὸ 404. Τὸ κείμενο τοῦ ἱστορικοῦ σταματᾶ στὸ φθινόπωρο τοῦ 411 (8, 109). Συχνὰ λοιπὸν δημιουργεῖται ἢ ἐντύπωση ὅτι τὸ ἔργο διεκόπη τὸ ἔτος αὐτὸ λόγω τοῦ θανάτου του. Ὁ ἱστορικός ἄρχισε νὰ ἐξιστῶρῃ τὰ συμβάντα, μόλις ξέσπασε ὁ πόλεμος (1, 1.1): *...Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ζυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξά-*

μενος εὐθὺς καθισταμένου. Καὶ ἔζησε καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου. Στὸ 5ο βιβλίον, παρ. 26, στὸ λεγόμενον δευτέρου προοίμιου τοῦ ἔργου του, σημειώνει: *Γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ἐξῆς, ὡς ἕκαστα ἐγένετο, κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας, μέχρι οὗ τὴν τε ἀρχὴν κατέπαυσαν τῶν Ἀθηναίων Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ζύμμαχοι, καὶ τὰ μακρὰ τεῖχη καὶ τὸν Πειραιᾶ κατέλαβον. ἔτη δὲ ἐς τοῦτο τὰ ζύμπαντα ἐγένετο τῷ πολέμῳ ἑπτὰ καὶ εἴκοσι.* [Μετ.: Καὶ αὐτὰ τὰ γεγονότα ἔγραψε ὁ ἴδιος Θουκυδίδης ὁ Ἀθηναῖος συνεχόμενα, ὅπως συνέβη τὸ καθένα, κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας, μέχρις ὅτου οἱ Λακεδαιμόνιοι κατέλυσαν τὴν ἀρχὴ τῶν Ἀθηναίων καὶ κατέλαβαν τὰ μακρὰ τεῖχη καὶ τὸν Πειραιᾶ, (δηλ. μέχρι τὸ 404)]. Καὶ λίγο παρακάτω: *ἐπεβίον διὰ παντὸς τοῦ πολέμου...* [Μετ.: Ἐζήσα καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου]. Τὴν ἐξιστὸρήσις τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸ 411 μέχρι τὸ τέλος τοῦ πολέμου συνέχισε τόσον ὁ Ξενοφῶν στὰ *Ἑλληνικά* του, ὅσον καὶ οἱ ἱστορικοὶ Ἐφορος ὁ Κυμαῖος (ἀπὸ τὴν Κύμη τῆς Αἰολίδος) καὶ Θεόπομπος ὁ Χῖος, – καὶ οἱ δύο ἐζήσαν τὸν 4ο αἰ. π.Χ.–, ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ὁποίων ἐλάχιστα σώζονται· τέλος, παπυρικὰ ἀποσπάσματα ποὺ βρέθηκαν στὴν πόλιν Ὁξύρυγχο τῆς Αἰγύπτου, ἀπὸ ὅπου καὶ ὀνομάσθηκαν.

Ὁ Θουκυδίδης διακρίνει εὐθέως τὶς ἀφορμὲς, *ἐς τὸ φανερόν αἰτίας* τὶς ὀνομάζει, ἀπὸ τὴν βαθύτερη αἰτία τοῦ πολέμου, τὴν *ἀληθεστάτην πρόφασιν*, ἔτσι τὴν ὀνομάζει, τὴν ὁποία προσδιορίζει ἐπακριβῶς (1, 23.6): *τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ τοὺς Ἀθηναίους ἠγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν.* Κατὰ τὸν ἱστορικό στὸν πόλεμο ὀδήγησε ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἰσορροπίας δυνάμεων. Ὄταν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀντελήφθησαν ὅτι ἡ δύναμη τῶν Ἀθηναίων αὐξανόταν ὑπερβολικά, δὲν εἶχαν ἄλλην ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸν πόλεμο.

Τέσσερις εἶναι κατὰ τὸν Θουκυδίδη οἱ ἀφορμὲς τοῦ πολέμου. Καὶ οἱ τέσσερις ἐπιπίπτουν στὶς τριακοντούτιδες σπονδές, τὶς συνθήκες, δηλαδή, ποὺ εἶχαν συνάψει οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τοὺς Λακεδαιμονίους μετὰ τὴν ἀποστασία τῆς Εὐβοίας ἀπὸ τὴν Ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς (446/5 π.Χ.), τὰ Κερκυραϊκὰ, τὰ Ποτειδαϊτικὰ, τὰ τῶν Πλαταιῶν καὶ τὸ περὶ Μεγαρέων ψήφισμα. Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες σώζονται μόνον γιὰ τὰ δύο πρῶτα γεγονότα.

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Τὰ Κερκυραϊκὰ εἶναι ἡ σύγκρουση τῆς Κερκύρας καὶ τῆς μητροπόλεως τῆς Κορίνθου ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐμφυλίου διαμάχης στὴν Ἐπίδαμνο, ἀποικία τῆς Κερκύρας στὴν Ἀλβανία, τὸ μετέπειτα Ρωμαϊκὸ καὶ Βυζαντινὸ Δυρράχιο. Στὴν σύγκρουση ἐνεπλάκησαν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι στὸ πλευρὸ τῶν Κερκυραίων. Ἀπέστειλαν ναυτικὴ δύναμη, πρῶτα δέκα τριήρων καὶ κατόπιν εἴκοσι, ὅπως γράφει ὁ Θουκυδίδης (1, 45.1, 50.5 καὶ 51.4), ὁ ὁποῖος μνημονεύει καὶ τοὺς ἐπικεφαλῆς Ἀθηναίους στρατηγούς (1, 45.1-2, 51.4).

Ἀποσπασματικὴ ἐπιγραφή (IG I³ 364), ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀκρόπολη τὸν 19ο αἰῶνα καὶ δημοσιεύθηκε πρῶτα ἀπὸ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη (1798-1863), ἀφορᾷ στὶς δαπάνες τῶν δύο ἀποστολῶν (εἰκ. 1). Χρονολογεῖται ἀσφαλῶς στὸ ἔτος 433 π.Χ. καὶ ἐπιγράφεται: *Ἀθηναῖοι ἀνέλοσαν [=ἀνήλωσαν] ἐς Κόρκυραν τάδε*: [Μετ.: Οἱ Ἀθηναῖοι ἐδαπάνησαν γιὰ τὴν Κέρκυρα τὰ ἐξῆς]. Ὑπάρχουν δύο ἐγγραφές, μία γιὰ τὴν κάθε ἀποστολή. Γιὰ τὴν πρώτη τὸ ποσὸν ποὺ ἐδόθη εἶναι 26 τάλαντα, γιὰ τὴν δεύτερη 50· τὰ χρήματα ἐδόθησαν ἀπὸ τοὺς ταμίεις τῆς Ἀθηνᾶς στοὺς ἐπικεφαλῆς στρατηγούς τῆς κάθε μιᾶς ἀποστολῆς. Οἱ Ἀθηναῖοι ἠθελήμενα ἀνεμείγνυν τὰ δημόσια μὲ τὰ ἱερὰ χρήματα· ἦταν πῶς δύσκολο νὰ γίνουν ἀντικείμενο καταχρήσεως τὰ δεύτερα. Ἐπανέρχομαι στὴν ἐπιγραφή· ἀναγράφονται ἐπίσης τὰ ὀνόματα τῶν στρατηγῶν τῶν δύο ἀποστολῶν. Οἱ τρεῖς πρῶτοι συμπίπτουν μὲ τοὺς παραδιδόμενους ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη (1, 45.1). Διαφορὰ ὑπάρχει σὲ ἐκείνους τῆς δευτέρας ἀποστολῆς· στὴν ἐπιγραφή ἀναγράφονται τρεῖς· ὁ Θουκυδίδης δίδει δύο (1, 51.4), ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἓνας μόνον συμπίπτει. Ἡ ἔρευνα τοῦ ἀποδίδει λάθος.

Γιὰ τὰ Ποτειδαϊακὰ, τὴν ἀποστασία τῆς Ποτειδαίας, πόλεως τῆς Χαλκιδικῆς Χερσονήσου, ἀποικίας τῶν Κορινθίων, ἀλλὰ συμμάχου τῶν Ἀθηνῶν, καὶ τὴν πολιορκία τῆς ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, τὴν ὁποία περιγράφει ὁ Θουκυδίδης, σώζονται δύο ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες· θὰ ἀναφερθῶ μόνον στὴν πρώτη· περιλαμβάνεται σὲ ἀπολογισμὸ δαπανῶν τῆς πόλεως (IG I³ 365) γιὰ τὶς πολεμικὲς συγκρούσεις στὴν Μακεδονία, μεταξὺ αὐτῶν καὶ στὴν Ποτειδαία καὶ τὴν Πελοπόννησο γιὰ τὸ ἔτος 432, ἔτος ποὺ ἄρχισε ἡ πολιορκία τῆς Ποτειδαίας. Ἡ καταβολὴ τῶν χρημάτων γιὰ τὶς δαπάνες τῆς πολιορκίας ἐγίνε σὲ

10 δόσεις. Δὲν σώζονται ὅλα τὰ ποσὰ τῶν δόσεων καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ σωζόμενα εἶναι ἐλλιπῆ. Ἀπὸ τὴν διήγησιν τοῦ Θουκυδίδου προκύπτει ὅτι ἡ πολιορκία τῆς πόλεως ἐκράτησε 2,5 περίπου ἔτη (ἐναρξη: θέρος τοῦ 432· Θουκ. 1, 64.2· λύση: χειμῶν τοῦ 430/29· Θουκ. 2, 70) καὶ ἐστοίχισε στοὺς Ἀθηναίους δύο χιλιάδες τάλαντα (2, 70.2).

Τοῦ ψηφίσματος τῶν Ἀθηναίων περὶ τῶν Μεγαρέων δὲν σώζεται ἐπιγραφικὴ μαρτυρία. Μὲ τὸ ψήφισμα ἀπαγορευόταν στοὺς Μεγαρεῖς νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ λιμάνια τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν Ἀττικὴ ἀγορά. Οἱ Λακεδαιμόνιοι, γράφει ὁ Θουκυδίδης (1, 139.1), ἀντέδρασαν καὶ ἔστειλαν ἐπανελημμένως πρεσβεῖες στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ζητῶντας νὰ ἀποσυρθοῦν οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τὴν Ποτειδαία καὶ νὰ ἀποδώσουν τὴν αὐτονομία στὴν Αἴγινα· περισσότερο ἀπ' ὅλα καὶ φανερώτατα διεκήρυσσαν ὅτι ἐὰν οἱ Ἀθηναῖοι καταργήσουν τὸ Μεγαρικὸ ψήφισμα, διὰ τοῦ ὁποῖου ὀρίζονταν νὰ μὴν χρησιμοποιοῦν οἱ Μεγαρεῖς τὰ λιμάνια τῶν πόλεων-μελῶν τῆς συμμαχίας, ποὺ ἦσαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν Ἀττικὴ ἀγορά, δὲν θὰ γίνεῖ ὁ πόλεμος: *Ἵστερον δὲ φοιτῶντες παρ' Ἀθηναίους Ποτειδαίας τε ἀπανίστασθαι ἐκέλευον καὶ Αἴγινα αὐτόνομον ἀφίεναί, καὶ μάλιστα γὰ πάντων καὶ ἐνδηλότατα προύλεγον τὸ περὶ Μεγαρέων ψήφισμα καθελῶσι μὴ ἂν γίνεσθαι πόλεμον, ἐν ᾧ εἴρητο αὐτοὺς μὴ χρῆσθαι τοῖς λιμέσι τοῖς ἐν τῇ Ἀθηναίων ἀρχῇ μηδὲ τῇ Ἀττικῇ ἀγορᾷ*.

Τὴν ἀπάντησιν στὰ αἰτήματα τῶν Λακεδαιμονίων ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου ποὺ συνεκλήθη ἐπὶ τούτου (1, 140.1) μὲ λόγον χαρακτηριστικὸ τοῦ μεγάλου κύρους του καὶ τῆς προσωπικότητός του, ὅπως ἀνάγλυφα ἀναφαίνεται ἀπὸ τὶς τρεῖς δημογορίες του, τὶς ὁποῖες ὁ ἱστορικὸς διασώζει, καθὼς καὶ τῆς συγκυρίας: *Τῆς μὲν γνώμης, ὃ Ἀθηναῖοι, αἰεὶ τῆς αὐτῆς ἔχομαι, μὴ εἴκειν Πελοποννησίους...* [Μετ.: Ἐγὼ, Ἀθηναῖοι, σταθερὰ τὴν ἴδια γνώμην νὰ μὴν ὑποχωροῦμε στοὺς Πελοποννησίους].

Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐκήρυξαν τὸν πόλεμον. Τὴν δική του, παιγνιώδη, ἐκδοχὴ γιὰ τὸ Μεγαρικὸ ψήφισμα δίδει ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Ἀχαρνῆς* (524-529): *πόρνην δὲ Σιμαίθαν ἰόντες Μεγαράδε | νεανίαί κλέπτουσι μεθυσκοκτάβοι· κᾶθ' οἱ Μεγαρῆς ὀδύναις πεφυσιγαμένοι |*

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

ἀντεξέκλεψαν Ἀσπασίας πόρνα δύο· | κάντεῦθεν ἀρχὴ τοῦ πολέμου κατερράγη | Ἑλλῆσι πᾶσιν ἐκ τριῶν λαϊκαστριῶν.

[Μετ.: Κάτι νεαροί, τύφλα στὸ μεθύσι πῆγαν στὰ Μέγαρα καὶ ἄρπαξαν τὴν Σιμαίθα τὴν πόρνη· καὶ ἐπειτα οἱ Μεγαρεῖς ὀργισμένοι, ἀπὸ τὸν πόνο τοὺς ἄρπαξαν μὲ τὴν σειρά τους τοὺς πόρνες τῆς Ἀσπασίας· καὶ ἔτσι ἐγίνε ἡ ἀρχὴ τοῦ πολέμου, ποὺ ἐπληξε ὅλους τοὺς Ἑλληνας, γιὰ τρεῖς πόρνες].

Ὁ Ἀριστοφάνης ὅμως, εὐτυχῶς, παραδίδει καὶ τὸν εἰσηγητὴ τοῦ ψηφίσματος (530-534): *Ἐντεῦθεν ὀργῇ Περικλῆς οὐλύμπιος | ἤστραπτε, ἐβρόντα, ζυνεύκα τὴν Ἑλλάδα, | ἐτίθει νόμους ὥσπερ σκόλια γεγραμμένους, ὡς χρῆ Μεγαρέας μῆτε γῆ μῆτ' ἐν ἀγορᾷ | μῆτ' ἐν θαλάττῃ μῆτ' ἐν ἠπείρῳ μένειν*. [Μετ.: Τότε ὁ Περικλῆς ὁ Ὀλύμπιος ἄστραπτε ἀπὸ τὴν ὀργὴν του καὶ βρόνταγε καὶ ἀνακάτωνε τὴν Ἑλλάδα καὶ θέσπιζε νόμους, γραμμένους σὰν τὰ τραγούδια τοῦ πιοτοῦ, ὅτι οἱ Μεγαρεῖς δὲν πρέπει μῆτε στὴν γῆ μῆτε στὴν θάλασσα μῆτε στὴν στεριά νὰ μένουν]. Λέγω εὐτυχῶς, διότι ἐλάχιστες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες σώζονται, μόλις τέσσερις, στὶς ὁποῖες ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ Περικλέους, ἂν καὶ πρωταγωνίστησε στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ εἴκοσι περίπου ἔτη, σχεδὸν ἀδιαλείπτως. Στὸ πρῶτο ἔτος τοῦ πολέμου, τὸ 431, ὅταν ὁ στρατὸς τῶν Πελοποννησίων συγκεντρῶνετο στὸν Ἴσθμὸ καὶ ἐπρόκειτο νὰ εἰσβάλῃ στὴν Ἀττικὴ, ὁ Περικλῆς στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, ποὺ συνεκλήθη, συνέστησε στοὺς Ἀθηναίους νὰ προετοιμάζονται γιὰ τὸν πόλεμον, νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τὴν ὑπαίθρο στὴν πόλη, νὰ μὴν

βγοῦν ἀπὸ τὰ τείχη, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν ἐχθρὸ, ἀλλὰ νὰ τὴν φυλάσσουν καὶ νὰ ἔχουν ἐτοιμοπόλεμο τὸ

ναυτικὸ τους, διὰ τοῦ ὁποῖου ὑπερεῖχαν· νὰ ἔχουν σταθερὰ ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν τους τοὺς συμμάχους, διότι, ὅπως εἶπε, ἡ ἰσχὺς τους στηρίζεται στὴν πρόσοδο τῶν χρημάτων ποὺ καταβάλλουν ἐκεῖνοι. Ὑστερα προέβη σὲ ἀναλυτικὴ ἐπισκόπησιν τῶν οικονομικῶν πηγῶν τῶν Ἀθηναίων καὶ, τέλος τῆς ἄμυνας τῆς πόλεως καὶ τῶν διαθεσίμων στρατιωτικῶν δυνάμεων. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπισκοπήσεως ὁ Περικλῆς, γράφει ὁ Θουκυδίδης (2, 13.3-4): *θαρσεῖν τε ἐκέλευε προσόντων μὲν ἐξακοσίων τάλαντων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ φόρου κατ' ἐνιαυτὸν ἀπὸ τῶν ζυμμάχων τῇ πόλει ἄνευ τῆς ἄλλης προσόδου, ὑπαρχόντων δὲ ἐν τῇ ἀκροπόλει ἔτι τότε ἀργυρίου ἐπισήμου ἐξακισχιλίων τάλαντων (τὰ γὰρ πλεῖστα τριακοσίων ἀποδέοντα μύρια ἐγένετο, ἀφ' ὧν ἔς τε τὰ προπύλαια τῆς ἀκροπόλεως καὶ τᾶλλα οἰκοδομήματα καὶ ἐς Ποτειδαίαν ἀπανηλώθη)*. [Μετ.: τοὺς ζήτησε νὰ ἔχουν θάρρος, διότι κατ' ἔτος ἡ πόλις εἰσέπραττε 600 τάλαντα μόνον ἀπὸ τὸν φόρον τῶν συμμάχων χωρὶς νὰ ὑπολογισθοῦν τὰ ἄλλα ἔσοδά της καὶ διότι ὑπῆρχαν στὴν Ἀκρόπολη ἔξι χιλιάδες τάλαντα ἀργυροῦ νομίσματος· (τὸ σύνολον εἶχε φθάσει τὸ ποσὸν τῶν 10.000 παρὰ τριακόσια τάλαντα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν δαπανηθῆ γιὰ τὰ Προπύλαια καὶ τὰ ἄλλα οἰκοδομήματα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Ποτειδαίας)]. Στὰ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια ἀναθήματα, τὰ ὁποῖα συμπεριελάμβανε στοὺς πόρους, προσέθετε (2, 13.4-5), καὶ τὰ ἱερὰ σκεύη γιὰ τὶς πομπές

Εἰκ. 1. Δαπάνες τῆς ἐκστρατείας τῶν Ἀθηναίων στὴν Κέρκυρα (EM 6777)

Εἰκ. 2. Τμῆμα τῆς ἐξήκοστης τοῦ φόρου τῶν συμμάχων τῶν Ἀθηναίων (EM 5384)

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

και τους αγώνες, που βρίσκονταν στα ιερά της Ακροπόλεως και τα λάφυρα των Μηδικών πολέμων, την συνολική αξία των οποίων υπελόγησε σε 500 τάλαντα· ακόμη τα πολύτιμα αναθήματα των άλλων ιερών, και τέλος τον χρυσό διάκοσμο του αγάλματος της θεάς Αθηνᾶς, που υπολογιζόταν σε 40 τάλαντα και μπορούσε να αφαιρεθῆ.

Τὸν κατ' ἔτος καταβαλλόμενο ἀπὸ τοὺς συμμάχους φόρο γνωρίζουμε κυριώτατα ἀπὸ δύο μεγάλες ἐνεπίγραφες στήλες ἀπαρτισμένες ἀπὸ ἑκατοντάδες θραύσματα (IG I³ 259-272 καὶ 273-280), – ἡ μεγαλύτερη εἶναι ὕψους περίπου 3,60 μ. (εἰκ. 2). Στις στήλες ἀναγραφόταν ἐτησίως, ἀπὸ τὸ ἔτος 454/3 πὺ μεταφέρθηκε τὸ συμμαχικὸ ταμεῖον ἀπὸ τὴν Δῆλο ἕως τὸ 432/1, –μετὰ ἰδρύναν μία στήλη γιὰ κάθε ἔτος–, τὸ ἐν ἐξηκοστὸν τοῦ φόρου πὺ κατέβαλλε ἡ καθεμία συμμαχικὴ πόλις ὡς ἀπαρχή, προσφορά στὴν θεά· πολλαπλασιάζοντας τὸ ποσὸν τῆς ἀπαρχῆς ἐπὶ ἐξήντα βρίσκει κανεὶς τὸν φόρο καθενὸς συμμάχου.

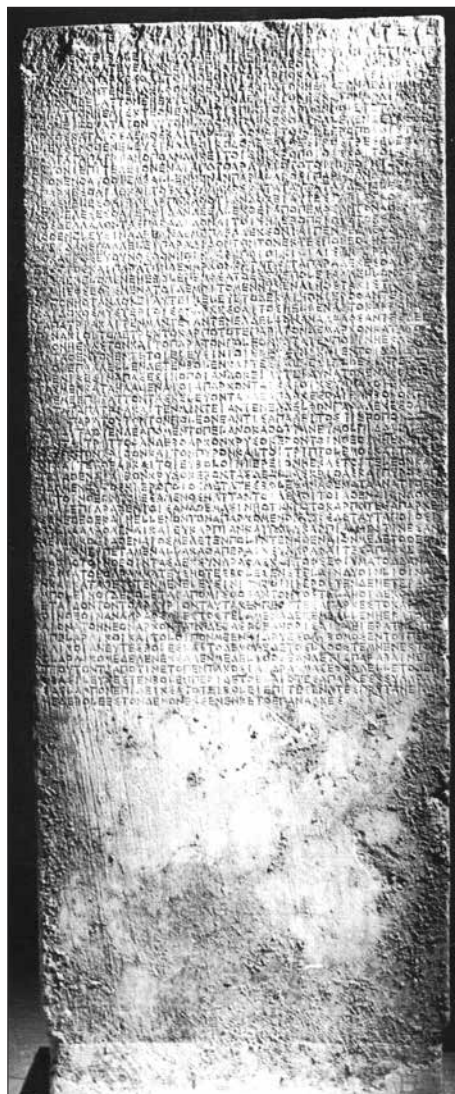
Ἐγραψα ἤδη ὅτι ὁ Περικλῆς προσδιόρισε τὴν ἐτήσια πρόσοδο ἀπὸ τὸν φόρο τῶν συμμάχων σὲ 600 τάλαντα. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη (1, 96.2) ὅτι, ὅταν ἰδρύθηκε ἡ Αθηναϊκὴ συμμαχία, ὁ φόρος τῶν συμμάχων ὀρίσθηκε, κατὰ πρότασιν τοῦ δικαίου Ἀριστείδου, σὲ 460 τάλαντα. Ἡ διαφορά ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν τακτικὴ ἀνὰ Παναθηναία ἐπανεξέταση τοῦ φόρου καὶ τὴν ἀναγκαία συχνὴ ἀναπροσαρμογὴ· – εἶναι προφανῆς ἡ σημασία τῆς νεοελληνικῆς λέξεως.

Σὲ μεγάλη στήλη ὕψους περ. 2,70 μ. ἀπαρτισμένη ἀπὸ 45 θραύσματα, ἀναγράφονται δύο ψηφίσματα (IG I³ 71) χρονολογούμενα ἀκριβῶς τὸ 425/4, διὰ τῶν ὁποίων ὀρίζεται λεπτομερῶς ἡ διαδικασία ἐπανεξετάσεως τοῦ φό-

ρου καὶ ἡ ἀναπροσαρμογὴ του. Τάξις τοῦ φόρου εἶναι ὁ προτασόμενος τίτλος τῆς ἐπιγραφῆς. Στους στίχους 14-16 δίδεται ἡ αἰτιολογία τῆς αὐξήσεως τοῦ φόρου. [Μετ.: ἐπειδὴ ἔχει μειωθῆ ὁ φόρος οἱ τάκται ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τὴν βουλή νὰ ὀρίσουν ποσὸν μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ τελευταίου προσδιορισμοῦ]. Στὸν στίχ. 21 προσδιορίζεται πλήρως ἡ αὐξηση τοῦ φόρου. [Μετ.: νὰ μὴν ὀρισθῆ γιὰ καμμία πόλη νὰ καταβάλλῃ ὀλιγώτερο φόρο ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως]. Τὰ δύο ψηφίσματα ἀκολουθεῖ κατάλογος τῶν συμμάχων μετὰ τὸ ποσὸν τοῦ φόρου πὺ ἀποφασίσθηκε νὰ καταβάλλῃ ὁ καθένας· στὸ τέλος ἀναγράφεται τὸ σύνολον τοῦ φόρου, πιθανώτατα 1.460 τάλαντα, σχεδὸν δύομισι φορές περισσότερο ἀπὸ τὰ 600 τάλαντα τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου. Ἡ πόλις εἶχε ἀνάγκη περισσοτέρων χρημάτων λόγω τοῦ πολέμου. Ἡ μεγάλη αὐξηση τοῦ φόρου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνδυασθῆ μετὰ τὸν Κλέωνα, κυρίαρχο τῶν πραγμάτων τῆς πόλεως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Περικλέους τὸ 429 π.Χ., καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν αὐξημένων πολεμικῶν δαπανῶν, ἀποτόκων μιᾶς ἐπιθετικώτερης καὶ σκληρότερης πρὸς τοὺς συμμάχους πολιτικῆς ἀπὸ ἐκεῖνην πὺ συνιστοῦσε ὁ Περικλῆς.

Λόγω τῆς ἐπικειμένης εἰσβολῆς τῶν Πελοποννησίων οἱ Αθηναῖοι κατόπιν προτάσεως τοῦ Περικλέους (2, 13.2), –τὸ ἀνέφερα ἤδη–, μετέφεραν στὸ ἄστυ ἀπὸ τοὺς ἀγρούς τὰ παιδιά καὶ τίς γυναῖκες τους καὶ τὰ σκεύη τοῦ σπιτιοῦ, ἀφαιρῶντας ἀκόμη καὶ τὰ ξύλινα στοιχεῖα τῆς οἰκοδομῆς. Τὰ ὑποζύγια τὰ ἔστειλαν στὴν Εὐβοία καὶ στὰ παρακείμενα νησιά. Ἀλλά, γράφει ὁ Θουκυδίδης (2, 14.1): *χαλεπῶς δὲ αὐτοῖς διὰ τὸ αἰεὶ εἰωθέναι τοὺς πολλοὺς ἐν τοῖς ἀγροῖς διαιτᾶσθαι ἢ ἀνάστασις ἐγένετο. ζυνεβεβή-*

κει δὲ ἀπὸ τοῦ πάνυ ἀρχαίου ἐτέρων μᾶλλον Αθηναῖοι τοῦτο. [Μετ.: Δύσκολα ὅμως μετακινοῦντο, διότι οἱ περισσότεροι ἀνέκαθεν συνήθιζαν νὰ ζοῦν στους ἀγρούς· ἡ συνήθεια αὐτὴ εἶχε ἐπικρατήσῃ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότατη ἐποχὴ μετὰ τῶν Αθηναίων παρὰ σὲ ὅποιοσδήποτε ἄλλους]. Τὸ ἔφεραν λοιπὸν βαρέως νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ σπίτια τους καὶ τὰ πατροπαράδοτα ἱερά τους, νὰ ἀλλάξουν τὸν τρόπο ζωῆς καὶ νὰ ἀφήσουν πίσω τους τὸν τόπο πὺ ἐνοιωθάν ὡς τὴν πόλη τους. Ὅταν ἔφτασαν στὸ ἄστυ, λέγει ὁ ἱστορικός (2, 17.1), «λίγοι εἶχαν δικὸν τους σπῆτι ἢ φίλων ἢ συγγενῶν, γιὰ νὰ μείνουν», *οἱ δὲ πολλοὶ τὰ τε ἐρήματα τῆς πόλεως ᾤκησαν καὶ τὰ ἱερά καὶ τὰ ἠρώα πάντα πλὴν τῆς Ακροπόλεως καὶ τοῦ Ἐλευσίνιου καὶ εἴ τι ἄλλο βεβαίως κληστὸν ἦν. Οἱ περισσότεροι ἐγκαταστάθηκαν στὰ ἔρημα μέρη τῆς πόλεως καὶ στὰ ἱερά τῶν θεῶν καὶ τῶν ἠρώων ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ακρόπολη καὶ τὸ Ἐλευσίνιον καὶ ὅποιο ἄλλο ἱερὸ εἶχε κλεισθῆ ἀσφαλῶς. Καὶ ὁ ἱστορικός συνεχίζει: «ἀκόμη καὶ τὸ ὀνομαζόμενον Πελαργικὸν ὑπὸ τὴν Ακρόπολιν, τὴν κατοικίση τοῦ ὁποίου ἀπαγόρευε παλαιὰ κατάρα, καὶ αὐτὸ ὅμως λόγω τῆς ἀνάγκης τῆς σιγμῆς γέμισε ἀπὸ κατοικίης». Τὸ Πελαργικὸν ἦταν παλαιὸ τεῖχος περίξ τῆς Ακροπόλεως. Τὰ γραφόμενα περὶ τοῦ παλαιοῦ τεῖχους συμπληρώνει ἐπιγραφικὴ μαρτυρία (εἰκ. 3). Στὴν Ἐλευσίνα ἔχει βρεθῆ μακρὸ ἀκέραιο ψηφίσμα (IG I³ 78), διὰ τοῦ ὁποίου οἱ Αθηναῖοι ζητοῦν ἀπὸ τοὺς Ἀττικοὺς δήμους, ἀλλὰ καὶ τοὺς συμμάχους τους νὰ προσφέρουν κατ' ἔτος τὴν ἀπαρχὴ τῆς παραγωγῆς τῶν σιτηρῶν στίς δύο θεᾶς τῆς Ἐλευσίνος, καὶ ὀρίζουν τὴν διαδικασία τῆς παραλαβῆς καὶ τῆς ἀποθηκεύσεως. Καλοῦν ἐπίσης καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνες, ἐὰν θέλουν, νὰ στέλνουν τὴν ἀπαρχὴ τῶν καρπῶν τους. Στὸ τέλος τοῦ ψηφίσματος (στίχ. 47-61) ὑπάρ-*

Εἰκ. 3. Ψήφισμα περὶ τῆς προσφορᾶς τῶν ἀπαρχῶν στίς θεᾶς τῆς Ἐλευσίνος (EM 6817)

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

χει προσθήκη, τὴν ὁποία ἐπρότεινε ὁ μάντις Λάμπων, στενὸς φίλος τοῦ Περικλέους. Μεταξὺ τῶν ἄλλων προτάσεων πὺ εἰσηγήθηκε ὑπάρχει καὶ μία ἐντελῶς ἄσχητη μετὰ τὸ ὑπόλοιπο περιεχόμενο τοῦ ψηφίσματος. Τὸ κακὸ συνήθειο ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Διὰ τῆς προσθήκης ἐντέλλεται ὁ ἄρχων βασιλεὺς νὰ ὀριοθετήσῃ τὰ ἱερά ἐντὸς τοῦ Πελαργικοῦ καὶ στὸ ἐξῆς νὰ μὴν ἰδρύνονται βωμοὶ ἐκεῖ ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, οὔτε νὰ λιθοτομοῦν ἀπὸ τὸ Πελαργικὸ οὔτε νὰ ἀφαιροῦν χῶμα οὔτε λίθους. Εἶναι προφανῆς ἡ σύνδεση μετὰ τὰ γραφόμενα τοῦ Θουκυδίδου· τὰ ἱερά ἔπρεπε νὰ ὀριοθετηθοῦν, γιὰ νὰ μὴν καταπατῶνται ἀπὸ τοὺς ἐπιλυδοὺς τῶν δήμων· ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἰδρύσεως βωμῶν ἦταν ἓνα ἀκόμη μέτρο ἀποτροπῆς τῆς κατοικίσεως, διότι οἱ νεοφερμένοι, ἐγκαθιστάμενοι, θὰ ἤθελαν νὰ φτειάζουν καὶ τὸν βωμὸ τῶν ἐφεστίων θεοτήτων, –εἶχαν φέροι καὶ τὰ ἀγαματάκια τοῦ σπιτιοῦ τους–· ἐδῶ μετέφεραν τὰ *σουμπλέκια* τοῦ μαγειριοῦ τους· τὰ ἀγαματάκια δὲν θὰ ἔφεραν; Ἡ, καὶ τὸ χειρότερο, οἱ δημότες ἐνὸς δήμου, πὺ μετακόμισαν στὸ ἄστυ θὰ ἤθελαν νὰ ἰδρύνουν τὸν βωμὸ τοῦ θεοῦ τοῦ δήμου τους· δὲν τοὺς ἀρκοῦσαν αὐτῶν οἱ «ξένου» θεοὶ τοῦ ἄστεως· τέλος, στὴν ἀποσόβηση οἰκοδομήσεως κατοικίων ἀποβλέπει ἡ ἀπαγόρευση λιθοτομίας τοῦ Πελαργικοῦ καὶ ἀφαιρέσεως λίθων καὶ χῶματος. Τὸ θέρος τοῦ 428 ἀπεστάτησε ἡ Λέσβος ἐκτὸς τῆς Μηθῆμνης (τοῦ σημερινοῦ Μολύβου) ἀπὸ τὴν Αθηναϊκὴ συμμαχία (Θουκ. 3, 2) καὶ οἱ Αθηναῖοι ἔστειλαν σαράντα πλοῖα, γιὰ νὰ ἐξαναγκάσουν κατ' ἀρχὰς τοὺς Μυτιληναίους νὰ ἐπανεέλθουν στὴν συμμαχία. Ἐπειδὴ οἱ Μυτιληναῖοι δὲν δέχθηκαν τίς ἀξιώσεις τους καὶ ἡ δύναμη τῶν Αθηναίων δὲν ἐπαρκοῦσε, ἔστειλαν συμπληρωματικὴ

Εἰκ. 4. Συνθήκη Αθηναίων καὶ Μυτιληναίων (EM 6631 + 6823α + 6823 + 6823β)

δὲν τοὺς ἀρκοῦσαν αὐτῶν οἱ «ξένου» θεοὶ τοῦ ἄστεως· τέλος, στὴν ἀποσόβηση οἰκοδομήσεως κατοικίων ἀποβλέπει ἡ ἀπαγόρευση λιθοτομίας τοῦ Πελαργικοῦ καὶ ἀφαιρέσεως λίθων καὶ χῶματος. Τὸ θέρος τοῦ 428 ἀπεστάτησε ἡ Λέσβος ἐκτὸς τῆς Μηθῆμνης (τοῦ σημερινοῦ Μολύβου) ἀπὸ τὴν Αθηναϊκὴ συμμαχία (Θουκ. 3, 2) καὶ οἱ Αθηναῖοι ἔστειλαν σαράντα πλοῖα, γιὰ νὰ ἐξαναγκάσουν κατ' ἀρχὰς τοὺς Μυτιληναίους νὰ ἐπανεέλθουν στὴν συμμαχία. Ἐπειδὴ οἱ Μυτιληναῖοι δὲν δέχθηκαν τίς ἀξιώσεις τους καὶ ἡ δύναμη τῶν Αθηναίων δὲν ἐπαρκοῦσε, ἔστειλαν συμπληρωματικὴ

δὲν τοὺς ἀρκοῦσαν αὐτῶν οἱ «ξένου» θεοὶ τοῦ ἄστεως· τέλος, στὴν ἀποσόβηση οἰκοδομήσεως κατοικίων ἀποβλέπει ἡ ἀπαγόρευση λιθοτομίας τοῦ Πελαργικοῦ καὶ ἀφαιρέσεως λίθων καὶ χῶματος. Τὸ θέρος τοῦ 428 ἀπεστάτησε ἡ Λέσβος ἐκτὸς τῆς Μηθῆμνης (τοῦ σημερινοῦ Μολύβου) ἀπὸ τὴν Αθηναϊκὴ συμμαχία (Θουκ. 3, 2) καὶ οἱ Αθηναῖοι ἔστειλαν σαράντα πλοῖα, γιὰ νὰ ἐξαναγκάσουν κατ' ἀρχὰς τοὺς Μυτιληναίους νὰ ἐπανεέλθουν στὴν συμμαχία. Ἐπειδὴ οἱ Μυτιληναῖοι δὲν δέχθηκαν τίς ἀξιώσεις τους καὶ ἡ δύναμη τῶν Αθηναίων δὲν ἐπαρκοῦσε, ἔστειλαν συμπληρωματικὴ

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

ίσχυρη δύναμη υπό τον στρατηγό Πάχητα, ο οποίος και έπολιόρκησε την πόλη της Μυτιλήνης (3, 18.4-5). Οί Μυτιληναίοι μετά από λίγους μήνες αναγκάστηκαν όχι μόνον να παραδοθούν χωρίς όρους και να δεχθούν το έχθρικό στράτευμα εντός των τειχών, αλλά και να θέσουν την τύχη τους στην κρίση των Αθηναίων (3, 28): *ὥστε Αθηναίοις μὲν ἐξείναι βουλευῶσαι περὶ Μυτιληναίων ὅποιον ἂν τι βούλωνται*, γράφει ο Θουκυδίδης (3, 28.1). Κατά την σύγκληση της έκκλησίας του δήμου οί Αθηναίοι

υπό το κράτος της ὀργῆς ἀπεφάσισαν νὰ φονεύσουν ὄλους τοὺς Μυτιληναίους ἀπὸ τὴν ἡλικία τῆς ἡβῆς καὶ ἐπάνω, καὶ νὰ πωλήσουν τὰ γυναικόπαιδα. Λίγο ἄργότερα συνειδητοποίησαν ὅτι ἡ ἀπόφασί τους ἦταν σκληρὴ καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ἐπανεξετάσουν τὸ ζήτημα (Θουκ. 3, 36.3). *Ὁ Κλέων, ὦν καὶ ἐς τὰ ἄλλα βιαιότατος τῶν πολιτῶν τῷ τε δήμῳ παρὰ πολλὸν ἐν τῷ τότε πιθανώτατος*. [Μετ.: καὶ στὰ ἄλλα ἦταν ἀπὸ ὄλους τοὺς πολίτες ὁ κατ' ἐξοχὴν ὀπαδὸς τῆς βίας καὶ ἐπειθε τότε περισσότερο ἀπὸ ὄλους τὸν δήμο], κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἱστορικοῦ (3, 36.6), ἐπέμεινε στὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχικῆς ἀπόφασεως, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶχε προτείνει· ὁ Διόδοτος, ἄγνωστος ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, ἀναπτύσσοντας ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς θανατικῆς ποινῆς, τὰ ὁποία μέχρι καὶ σήμερα ἀκόμη χρησιμοποιοῦνται σὲ κοινοβούλια κατὰ τὴν συζήτησι τῶν ζητημάτων αὐτοῦ, ἐπέτυχε νὰ μεταστρέψῃ τὴν ἐκκλησία. Οἱ Αθηναῖοι ἀπεφάσισαν νὰ

φονεύσουν μόνον τοὺς πρωταίτιους τῆς ἀποστάσεως, – δὲν ἦσαν λίγοι, ἐπάνω ἀπὸ χίλιοι–, γκρέμισαν τὰ τείχη τῆς πόλεως, καὶ ἐπῆραν τὰ πλοῖα τους· λίγο ἄργότερα κατέτμησαν τὴν γῆν τῆς Λέσβου, ἐξαιρῶντας ἐκείνην τῆς Μηθύμνης πού εἶχε παραμείνει πιστὴ, σὲ κλήρους καὶ τοὺς ἔδωσαν σὲ Αθηναίους κληρούχους. Οἱ Λέσβιοι

ὑπεσχέθησαν στοὺς κληρούχους νὰ καταβάλλουν δύο μνᾶς κατ' ἔτος γιὰ καθένα κλῆρο καὶ ἐργάζονταν οἱ ἴδιοι τὴν γῆ (Θουκ. 3, 50.2). Ἐλλιπὲς ψήφισμα (IG I³ 66) (εἰκ. 4) σώζει τμῆμα τῆς συνθήκης μεταξὺ Αθηναίων καὶ Μυτιληναίων· ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν συνέχεια τῶν ἐξιστορουμένων ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη· οἱ Αθηναῖοι ἀποφασίζουν νὰ τοὺς ἐπιστρέψουν τὴν γῆ τους καὶ νὰ τοὺς ἀφήσουν αὐτονόμους.

Στὸ 5ο βιβλίο τῆς *συγγραφῆς*, στὸ ὁποῖο ὁ ἱστορικὸς πραγματεύεται τὰ τῆς λεγομένης Νικειοῦ εἰρήνης, τὰ ἔτη 422-416, πού μόνον εἰρήνη δὲν ἦταν, διότι οἱ ἐχθροπραξίες δὲν ἔπαυσαν, περιέχονται αὐτούσια τὰ κείμενα πέντε συνθηκῶν· τὸ πρῶτο εἶναι συνθήκη (σπονδαί) εἰρήνης τῶν Αθηναίων καὶ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν συμμάχων ἐκατέρων (Θουκ. 5, 18-20)· τὸ δεύτερο συμμαχία τῶν δύο κυρίων μόνον ἀντιπάλων (5, 23-24.1). Τὸ τρίτο κείμενο πού παραθέτει ὁ ἱστορικὸς εἶναι τῆς συμμαχίας μεταξὺ Αθηναίων καὶ Ἀργείων, Μαντινέων καὶ Ἡλείων (5, 47). Μικρὸ τμῆμα τῆς συνθήκης (IG I³ 83) βρέθηκε στὴν νότιο κλιτὸ τῆς Ἀκροπόλεως τὸ 1876 στὴς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας πού διεξήγαγε ὁ τότε γραμματεὺς τῆς, ὁ παλαιὸς Στέφανος Αθ. Κουμανοῦδης (1818-1899), ὁ ὁποῖος ἀνεγνώρισε τὸ κείμενο καὶ τὸ ἐδημοσίευσε. Ἡ ἐλλιπὴς ἐπιγραφή (εἰκ. 5) ἔδειξε τὴν ἀκρίβεια τοῦ κειμένου τῆς συνθήκης πού παραδίδει ὁ Θουκυδίδης. Συγχρό-

νως ἐστάθη δυνατὸν νὰ συμπληρωθῇ ἡ ἐπιγραφή βάσει τοῦ παραδιδόμενου κειμένου ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη. Ἡ τέταρτη καὶ πέμπτη συνθήκη εἶναι δύο ἐπίσημα κείμενα τῶν Λακεδαιμονίων, συντεταγμένα βεβαίως στὴν Λακωνικὴ διάλεκτο· τὸ πρῶτο εἶναι οἱ προτάσεις τους πρὸς τοὺς Ἀργεῖους, γιὰ νὰ δεχθοῦν τὴν συνθήκη καὶ

Εἰκ. 5. Συνθήκη Αθηναίων, Ἀργείων, Μαντινέων, Ἡλείων (EM 6813)

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

τὴν συμμαχία (5, 77), καὶ τὸ δεύτερο εἶναι τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῶν συνθηκῶν καὶ τῆς συμμαχίας (5, 79). Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐπιγραφή, πού κατὰ κανόνα δὲν σώζονται ἀκέραιες, τὸ κείμενό τους εἶναι πλήρες· ἔτσι παρέχουν σαφῆ ἰδέα τῶν δημοσίων ἐγγράφων τῆς Σπάρτης καὶ τοῦ ὕφους τοῦ δημοσίου λόγου τῆς. Ἡ σημασία τῶν δύο παρατιθεμένων στὴν *συγγραφὴν* τοῦ Θουκυδίδου κειμένων εἶναι μεγάλη, διότι οἱ σωζόμενες ἐπιγραφές δημοσίου χαρακτῆρος τῆς Σπάρτης δὲν ὑπερβαίνουν τὴν δέκα.

Λίγους μήνες μετὰ ἀπὸ τὴν σύναψη τῆς συμμαχίας Ἀργείων καὶ Λακεδαιμονίων οἱ δημοκρατικοὶ Ἀργεῖοι ἐπετέθησαν ἐναντίον τῶν ὀλιγαρχικῶν, οἱ ὁποῖοι χάρις στοὺς Λακεδαιμονίους ἤλεγχαν τὴν πόλη. Οἱ δημοκρατικοὶ ἐπεκράτησαν καὶ ἐξόντωσαν τὴν ἀντίπαλο μερίδα, φοβούμενοι ὁμως τὴν ἀντίδραση τῶν Σπαρτιατῶν, ἐστράφησαν πάλι πρὸς τοὺς Αθηναίους καὶ συνῆψαν συμμαχία (Θουκ. 5, 82.5). Τὸ κείμενο τῆς ἀκριβῶς χρονολογούμενης στὸ 417/6 συμμαχίας χαράχθηκε σὲ στήλη (IG I³ 86) πού φέρει ἐπίτιτλο ἀνάγλυφο· παριστάνεται καθήμενος στὰ ἀριστερὰ ὁ Ζεὺς, καὶ ὄρθια ἐμπρὸς του ἡ Ἥρα, ἡ προστάτις τοῦ Ἀργους, νὰ δίδῃ τὸ χερί στὴν Αθηνᾶ. Τῆς στήλης σώζονται 10 θραύσματα, πού βρέθηκαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν Ἀκρόπολη (εἰκ. 6). Μερικὰ συναρμολογῶνται, ἄλλα ὄχι, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ στήλη. Τὸ κείμενο θὰ ἦταν μακρὸ. Ἀπὸ τὰ λίγα σωζόμενα προκύπτει ὅτι οἱ δύο συμβαλλόμενοι, οἱ Αθηναῖοι καὶ οἱ Ἀργεῖοι, ἀναλαμβάνουν τὴν συνθήκη στὰ κείμενα τῶν συμμαχιῶν ὑποχρέωση νὰ βοηθήσουν

τὴν ἄλλη πλευρά, ἐὰν δεχθῇ ἐχθρική ἐπίθεση, στὴν προκειμένη περίπτωση τῶν Λακεδαιμονίων, με συγκεκριμένη στρατιωτικὴ δύναμη καὶ γιὰ ὅσο χρονικὸ διάστημα τοὺς παραγγεῖλουν. Καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὄροι τῆς συμμαχίας εἶναι κοινοὶ πλὴν ἐνός πού δεσμεύει μόνον τοὺς Ἀργεῖους· ἐὰν οἱ Λακεδαιμόνιοι προτείνουν στοὺς Ἀργεῖους νὰ συνάψουν εἰρήνη, οἱ τελευταῖοι δεσμεύονται νὰ τοὺς παραπέμψουν στοὺς Αθηναίους· ἡ προηγουμένη στάση τῶν Ἀργείων πού ἐγκατέλειψαν τὴν συμμαχία

τῶν Αθηναίων καὶ ἐστράφησαν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους εἶχε τὴν ἐπιπτώσει τῆς. Νέο μικρὸ θραῦσμα πού ἀπέδωσε ὁ ὑπογραφομένος στὴν ἐπιγραφή (εἰκ. 7) ἀναφέρεται σὲ στρατιά, ἡ ὁποία πιθανώτατα ταυτίζεται με ἐκείνη, πού συμφώνως πρὸς τὸν Θουκυδίδη (5, 84.1) ἀπέστειλαν οἱ Αθηναῖοι ὑπὸ τὸν Ἀλκιβιάδη πρὸς βοήθειαν τοῦ Ἀργους.

Εἶπα προηγουμένως ὅτι οἱ ἐπιγραφές δημοσίου χαρακτῆρος τῆς Σπάρτης εἶναι ἐλάχιστες. Μεταξὺ αὐτῶν καταλέγεται μία, ἀποσπασματικὰ σωζόμενη, ἀποτελούμενη ἀπὸ δύο συναρμολογούμενα θραύσματα. Τὸ πρῶτο εἶχε ἰδῆ ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀββᾶς M. Fourmont τὸ 1730 στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, ἐνδεκα χιλιομέτρα νοτίως τῆς Σπάρτης πλησιέστατα στὴν ὁδὸ

Σπάρτης-Γυθείου. Τὸ δεύτερο ἀποκείμενο στὴν Μονὴ τῆς Ζερμίτισσας, τῆς ὁποίας ὁ Ἅγιος Βασίλειος εἶναι μετόχι, ἐντόπισε ὁ φίλος καὶ συνεκδότης Γιάννης Πίκουλας. Στὸ παλαιὸ τὸ ἀπέδωσε ὁ ὑπογραφομένος καὶ ἀπὸ κοινοῦ ἐδημοσίευσαν τὴν ἐπιγραφή. Στὸν λίθο (εἰκ. 8) ἀναγράφονται συνεισφορὲς σὲ χρήματα καὶ εἶδος. Οἱ

Εἰκ. 6. Συνθήκη Αθηναίων καὶ Ἀργείων (EM 6588a + 6588δ)

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

συνεισφέροντες είναι οὐδέτεροι, ὅπως οἱ Μήλιοι, ἢ φιλικὰ διακείμενοι πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, ὅπως οἱ Αἰγινῆτες, ποὺ προσεχώρησαν στὴν Ἀθηναϊκὴ συμμαχία ἀναγκασμένοι (Θουκ. 1, 108.4)· ἢ δυσαρεστημένοι σύμμαχοι τῶν Ἀθηναίων, ὅπως οἱ Θάσιοι. Ἀκόμη, ὁμάδες πολιτικῶν φυγάδων, φίλων τῶν Λακεδαιμονίων, ἀπὸ πόλεις πιστὲς στοὺς Ἀθηναίους, ὅπως οἱ Χῖοι καὶ οἱ Ἐφέσιοι. Τέλος, ἰδιώτες ποὺ ἀνῆκαν σὲ πόλεις ἢ ἔθνη φιλικὰ πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, ἕνας Ἀχαιοὺς, ἕνας πιθανὸν Αἰτωλὸς καὶ ἕνας Λοκρός. Οἱ ἐγγραφὲς δὲν ἔγιναν συγχρόνως, ἀλλὰ μετὰ τῶν ἐτῶν 427/6 καὶ 414/3. Οἱ εἰσφορὲς εἶναι σὲ Αἰγινάιους στατήρες, ἰσχυρὸ νόμισμα ποὺ κυκλοφοροῦσε στὸ ἀντίπαλο πρὸς τοὺς Ἀθηναίους στρατόπεδο, σὲ δαρεικοὺς, τὸ νόμισμα τῶν Περσῶν, καὶ σὲ εἶδος, σταφίδες καὶ σιτάρι. Τὸ σύνολο τῶν σωζομένων συνεισφορῶν εἶναι μικρὸ καὶ φαίνεται ὅτι οἱ λόγοι τῆς ἀναγραφῆς ἦσαν κυρίως προπαγανδιστικοί. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, διότι ἡ οικονομικὴ δυσπραγία τῶν Λακεδαιμονίων ἦταν παραδεκτὴ τόσον ἀπὸ τοὺς ἴδιους, ὅσον καὶ γνωστὴ στοὺς Ἀθηναίους· τὴν σημειώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς.

Τὴν ἐκστρατεία στὴν Σικελία ἀπεφάσισαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 415 π.Χ. Βλέψεις νὰ ἀναμειχθοῦν στὰ πράγματα τῆς Σικελίας καὶ κάτω Ἰταλίας εἶχαν τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 450-440. Ἦδη τὸ 444 ἴδρυσαν ἀποικία στὴν κάτω Ἰταλία στὴν θέση τῆς Συβάρεως, τοὺς Θουρίους, καὶ λίγο ἀργότερα δυο-τρὲς ἄλλες μικρότερες. Τὴν πρώιμη ἐπεκτατικὴ διάθεση ὑπαινίσσεται καὶ

Εἰκ. 7. Νέο θραῦσμα τῆς συνθήκης Ἀθηναίων καὶ Ἀργείων (πρῶην MA 7013)

Εἰκ. 8. Ἐπιγραφή συνεισφορῶν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους (Μουσεῖο Σπάρτης 6656a+β)

ὁ Θουκυδίδης (1, 44.3) καὶ διηγεῖται καὶ τὰ τῆς πρώτης στρατιωτικῆς ἐπιχειρήσεως τῶν Ἀθηναίων, τῆς λεγομένης τοῦ Λάχητος, στὴν Σικελία τὸ 427 π.Χ. (3, 86, 88, 90, 115, κ.λπ.). Τὸ 433 οἱ Ἀθηναῖοι συνῆψαν συνθήκες μετὰ τοὺς Λεοντίνους, πόλη στὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Σικελίας, καὶ τὸ Ρήγιον, πόλη στὸν διάπλου ἀπὸ τὴν κάτω Ἰταλία στὴν Σικελία. Τὸ γνωρίζομε ἀπὸ δύο ἐλλιπεῖς ἐπιγραφὲς μετὰ τὰ κείμενα τῶν συνθηκῶν (IG I³ 53 καὶ 54 (εἰκ. 9)). Ἀφορμὴ τῆς ἐκστρατείας ἔδωσε τὸ αἶτημα τῆς Ἐγέστης, πόλεως μὴ Ἑλληνικῆς τῆς ΒΔ. Σικελίας, νὰ τὴν βοηθήσουν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως τοῦ Σελινοῦντος. Σῶζεται ἐλλιπῶς τμῆμα τοῦ ψηφίσματος (IG I³ 11) τῶν Ἀθηναίων περὶ ἀνανεώσεως τῶν ὀρκῶν συμμαχίας ποὺ εἶχαν συνάψει μετὰ τοὺς Ἐγεσταίους παλαιότερα, τὸ 427 π.Χ., κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Λάχητος. Ἡ ἀνανέωση τῶν ὀρκῶν, ἢ ὁποῖα συμφώνως μετὰ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἔγινε τὸ 418/7, ἐσήμαινε, κατὰ τὴν πρακτικὴ τῶν σχέσεων τῶν πόλεων-κρατῶν, καὶ τὴν ἐπαναβεβαίωση καὶ ἰσχὺ τῆς συνθήκης. Οἱ Ἀθηναῖοι δέχθηκαν τὸ αἶτημα τῶν Ἐγεσταίων καὶ ἀποφάσισαν νὰ στεῦλουν 60 τριήρεις μετὰ ἐπικεφαλῆς τρεῖς στρατηγούς, τὸν Νικία, τὸν Λάμα-

χο καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη, γράφει ὁ Θουκυδίδης (6, 8.1-2), καὶ προσθέτει ἐναργῶς καὶ τοὺς λόγους τῆς ἐκστρατείας: *βοηθοὺς μὲν Ἐγεσταίοις πρὸς Σελινοῦντίους, ζυγκατοικίσαι δὲ καὶ Λεοντίνους, ἦν τι περιγίγνηται αὐτοῖς τοῦ πολέμου, καὶ τὰλλα τὰ ἐν τῇ Σικελίᾳ πράττειν, ὅπῃ ἂν γιγνώσκωσιν ἄριστα Ἀθηναῖοις.* [Μετ.: Νὰ βοηθήσουν τοὺς

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

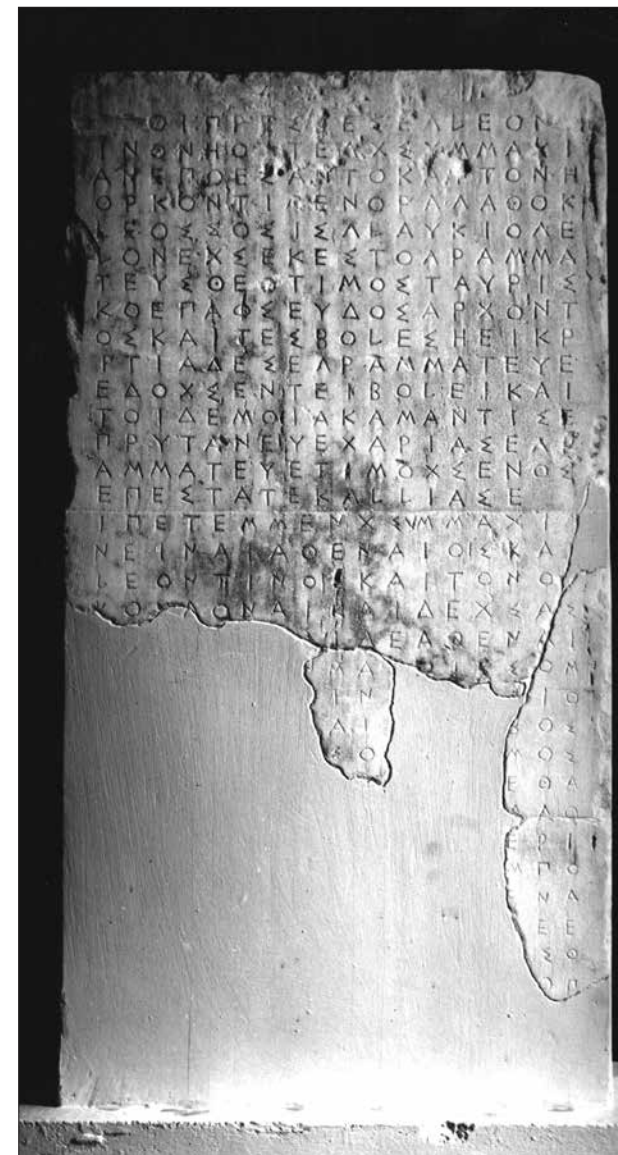
Ἐγεσταίους ἐναντίον τῶν Σελινοῦντίων, νὰ ἐπανακατοικίσουν τοὺς Λεοντίνους στὴν πόλη τους (τοὺς Λεοντίνους εἶχαν ἐκδιώξει οἱ Συρακόσιοι), καὶ ἐὰν ἐπικρατήσουν στὸν πόλεμο, νὰ διευθετήσουν τὰ ἄλλα πράγματα στὴν Σικελία, ὅπως κρίνουν οἱ στρατηγοὶ ὅτι εἶναι ἄριστα γιὰ τοὺς Ἀθηναίους.] Βεβαίως ὁ πραγματικὸς λόγος τῆς ἐκστρατείας ὑπόκειται στὴν τελευταία πρόταση· νὰ βάλουν στὸ χέρι ὅλη τὴν Σικελία. Τῶν ψηφισμάτων περὶ τῆς ἐκστρατείας σώζονται ὀκτὸ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα θραύσματα ἀποδιδόμενα σὲ δύο στήλες (IG I³ 93). Πάλι καὶ πάλι ἔγραψα: «ἐπιγραφὲς σωζόμενες ἐλλιπῶς», «μερικῶς σωζομένων ἐπιγραφῶν», «θραύσματα», καὶ τὰ παρόμοια, ἀλλὰ κατὰ κανόνα αὐτὸ τὸ ὑλικὸ ἔχει στὰ χέρια του ὁ ἐπιγραφικὸς καὶ καλεῖται ἀπὸ ἕνα θραῦσμα, συχνὰ πολὺ μικρὸ, νὰ ἀντιληφθῆ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς, νὰ τὸ συνδυάσει μετὰ τυχόν ἄλλα θραύσματα τῆς ἴδιας στήλης ποὺ βρέθηκαν παλαιότερα, καὶ κυριώτατα νὰ τὸ συνδέσει, ἐὰν πράγματι συνδέεται, μετὰ τις μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Στὸ κείμενο ἐνὸς θραύσματος (εἰκ. 10) ἀπὸ τὰ ἀνήκοντα στὰ ψηφίσματα περὶ τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας, ὅπως καὶ σὲ ἄλλων, σώζονται λέξεις κρίσιμες γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ψηφίσματος ὡς ἐνὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἐψηφίσαν οἱ Ἀθηναῖοι περὶ τῆς ἐκστρατείας: *χερσέκοντα ναῦς* [ἐξῆντα πλοῖα], *ἐκπλους* [ἀπόπλους, ἐκστρατεία], *ἐκκλεσίαν ποιέσαντων* [νὰ συγκαλέσουν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου] καὶ

παρακάτω *ἐκκλεσίαν ποιεῖν, τοῖς στρατηγοῖς* [γιὰ τοὺς στρατηγούς], *ἐπανορθοῦσθαι...*

Ὁ Θουκυδίδης παραδίδει (6, 8.3-4, 9.1) ὅτι στὴν δευτέρῃ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου ποὺ συνεκλήθη χάριν τῶν ἐπικεφαλῆς τῆς ἐκστρατείας στρατηγῶν, ἐὰν τυχὸν ἔκριναν ἀναγκαῖα κάποια συμπληρωματικὴ προετοιμασία, ὁ

Νικίας ἐπανάφερε τὸ κυρίως ζήτημα, ἐὰν πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἐκστρατεία, καὶ ἀνέπτυξε τὰ ἐναντίον τῆς ἐπιχειρηματῆς. Ἀκολούθησε ἡ δημογορία τοῦ Ἀλκιβιάδου, σφοδροῦ ὑπέρμαχου τῆς ἐκστρατείας. Ἐπικράτησε ἡ δικὴ του ἀποψη καὶ ὁ ἀπόπλους τοῦ στόλου ἔγινε μετὰ μεγάλη λαμπρότητα καὶ πολυτέλεια. Εἶναι γνωστὸ τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας· μετὰ δύο ἔτη στὴν Σικελία οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους ὑπέστησαν σφοδρὴ ἤττα, χάθηκαν πολλοὶ στρατιῶτες καὶ ὅλος ὁ στόλος, καὶ ἑπτὰ χιλιάδες ὀδηγήθηκαν αἰχμάλωτοι στὰ φοβερὰ λατομεῖα τῶν Συρακουσῶν. Τὴν συμφορὰ ποὺ ἐπληξε τὴν πόλη ἐξεικονίζουν οἱ σύντομοι καὶ πικροὶ ἐπιλογικοὶ λόγοι τοῦ ἱστορικοῦ στὸ τέλος τοῦ 7ου βιβλίου (87.5-6): *ζυνέβη τε ἔργον τοῦτο τῶν κατὰ τὸν πόλεμον τόνδε μέγιστον γενέσθαι, δοκεῖν δ' ἔμοιγε καὶ ὦν ἀκοῇ Ἑλληνικῶν ἴσμεν, καὶ*

τοῖς τε κρατήσασιν λαμπρότατον καὶ τοῖς διαφθαρεῖσι δυστυχέστατον· κατὰ πάντα γὰρ πάντως νικηθέντες καὶ οὐδὲν ὀλίγον ἐς οὐδὲν κακοπαθήσαντες πανολεθρία δὴ τὸ λεγόμενον καὶ πεζὸς καὶ νῆες καὶ οὐδὲν ὅτι οὐκ ἀπόλετο, καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν ἐπ' οἴκου ἀπενόστησαν. [Μετ.:

Εἰκ. 9. Συνθήκη Ἀθηναίων καὶ Λεοντίνων (EM 6855)

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Εικ. 10. Ψήφισμα περί της Σικελικής έκστρατείας (EM 6591β)

Εικ. 11. Όστρακο όστρακισμού του Περικλέους (Στοά Αττάλου, Ρ 16755)

Συνέβη αυτή ή στρατιωτική επίχειρηση από όλες όσες έγιναν σε τούτον έδω τον πόλεμο και νομίζω και από όσους Έλληνικούς έξ άκοης γνωρίζομε να είναι ή σημαντικότερη και για τούς νικητές λαμπρότατη και για τούς ήττημένους δυστυχέστατη· διότι νικήθηκαν σε όλα κατά κράτος και σε τίποτα δέν κακοπάθησαν λίγο, υπέστησαν πανωλεθρία κατά τὸ λεγόμενον, και οι πεζοί και τὰ πλοία και τὰ πάντα χάθηκαν, και όλίγοι από πολλούς επέστρεψαν στην πατρίδα].

Είναι πιθανώς ζήτημα συγκυρίας ότι για τούς πρωταγωνιστές, –περιορίζομαι στους Αθηναίους–, οι όποιοι εμφανίζονται πάλιν και πάλιν στις σελίδες του ιστορικού, τούς Περικλέα, Νικία, Κλέωνα, Δημοσθένη και Άλκιβιάδη, ελάχιστα είναι γνωστά από τις σωζόμενες επιγραφές. Δέν σώζονται ψηφίσματα του Κλέωνος, του Νικίου ή του Δημοσθένους· του Άλκιβιάδου σώζονται δύο, έλλιπῆ, διά τών όποιων τιμώνται ξένοι. Του Περικλέους τὸ όνομα μέχρι πρό τινος σωζόταν, έλλιπῶς όμως, σε μία μόνον επιγραφή, στην συνθήκη Αθηναίων και Σαμίων (IG I² 48) του 439, και πλήρως σε δύο όστρακα όστρακισμού (εικ. 11).

Μεταξύ μιᾶς συστάδος πτωχικῶν τάφων χρονολογούμενων στα τέλη του 6ου έως τὸν 4ο αἰ. π.Χ., που ανεσκάφησαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Κηφισιά (όδ. Σπάρτης 18) ήταν και ένας κεραμοσκεπής χωρίς όστᾶ με δύο μόνον μικρὰ άκόσμητα μαυρόχροα άγγεῖα, ένα σκύφο (εικ. 12, 13) και μία όλπη. Στο έξωτερικό τοίχωμα του σκύφου άνεστραμμένου είναι χαραγμένα μετά την όπτηση του άγγείου, σχεδόν στοιχηδόν,

έντος τετραγώνου πλαισίου έξι άνδρικά κύρια όνόματα σε πτώση γενική και στο Αττικό άλφάβητο. Τὸ σχῆμα τών γραμμάτων, αλλά και τὸ σχῆμα του άγγείου, συγκλίνουν στην χρονολόγηση στο δεύτερο τέταρτο του 5ου αἰ. π.Χ. Στὸν πάτο είναι χαραγμένο ένα άκόμη όνομα, αλλά στην όνομαστική και στο Ίωνικό άλφάβητο. Τὰ έξι άνδρικά όνόματα του πλαισίου είναι τὰ έξης: *Αριστείδο, Διοδότο, Δαιΐσιμο, Αρρίφρονος, Περικλέος και Εύκριτο*, – (-ο=ου, -έος=έους). Τὸ όνομα στὸν πάτο του άγγείου είναι Δραπέτης (εικ. 14). Τὸ άγγεῖο έδημοσίευσε ή άρχαιολόγος κυρία Γαλήνη Δασκαλάκη, ή όποία και άνέσκαψε τούς τάφους. Για τούς αναγραφόμενους Αριστείδην, Αρρίφρονα και Περικλέα έπρότεινε ότι πιθανώς ταυτίζονται με τούς γνωστους και επιφανείς Αθηναίους, τὸν Αριστείδη τὸν δίκαιο, τὸν Περικλέα και τὸν πρεσβύτερο άδελφό του Αρρίφρονα. Βασιζόμενη στο είδος του άγγείου, –ό σκύφος είναι κατ' έξοχήν άγγεῖο πότου–, έπρότεινε ότι οι έξι άνδρες βρέθηκαν σε κάποιο συμπόσιον και μοιράστηκαν τὸ ίδιο άγγεῖο πόσεως. Τὸν αναγραφόμενο στὸν πάτο *Δραπέτην* θεώρησε, λόγω του όνόματος, πιθανώς δοῦλο.

Θὰ προχωρήσω λίγο περισσότερο. Λόγω τῆς σπανιότητας του όνόματος του Αρρίφρονος και τῆς αναγραφῆς του άμέσως πρὸ του όνόματος του Περικλέους, θεωρῶ πιθανώτατο, αν όχι βέβαιον, ότι οι δύο αναγραφόμενοι είναι ο Περικλῆς, ο πάνυ, και ο πρεσβύτερος άδελφός του. Η ταύτιση του Αριστείδου πρὸς τὸν Δίκαιον είναι έπισφαλής, διότι τὸ όνομα είναι κοινό. Ότι οι έξι άνδρες τὰ έπιναν, ή μάλλον τὰ εῖχαν παραπιῆ, προκύπτει

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Εικ. 12. Ό σκύφος τῆς Κηφισιάς (Επιγραφικό Μουσείο)

Εικ. 13. Ό σκύφος τῆς Κηφισιάς. Τὸ χάραγμα στὸν πάτο του σκύφου

άπο την κακή χάραξη τών όνομάτων· σημειώνω ότι όλα τὰ όνόματα δέν έχουν χαραχθῆ από ένα άνθρωπο. Τὰ χέρια λοιπὸν έτρεμαν, μάλιστα ο χαρακτήρας του όνόματος του Περικλέους έσφαλε κιόλας. Μετά τὰ ΚΛΕ άρχισε να γράφη πάλι Ε, δηλαδή Περικλέες, –όνομαστική, ο άσυναίρετος τύπος άντι Περικλῆς δέν είναι σπάνιος– πήγε να διακριθῆ από τούς άλλους. (Αστειεύομαι). Ό μεγάλος άδελφός τὸ είδε και τὸν σκούνησε· «γενική γράφομε», του εῖπε. Είναι άπίθανο ώστόσο να έγινε ή οιονοσία κατά την διάρκεια συμποσίου, σε μιάν «μεγάλην» οίκια, έννοῶ μία τών παλαιῶν μεγάλων Αττικῶν γενῶν άντάξια του γένους τών δύο άδελφῶν. Τὸ εὔτελές άγγεῖο δέν εὔνοεῖ την εξήγηση αυτή ούτε και τὸ όνομα του *Δραπέτου*· μία *μεγάλη οίκια* δέν θὰ μπορούσε να έχη δοῦλο οικήτη με τὸ όνομα ή τὸ παρωνύμιο αυτό. Προτείνω ότι ή ιστορία έχει πιθανὸν δύο λύσεις· οι έξι λεβέντες τὰ έπιναν στο ὑποστατικό κτήματος στην Κηφισιά, ιδιοκτησίας ενός τών έξι, όταν ειδοποιημένος από τὸν έπιστάτη τούς εκάλεσε εκεί στα Πιθοίγια (11 Φεβρουαρίου· τὸ άνοιγμα τών νέων κρασιῶν στην Διονυσιακή έορτή τών Άνθεστηρίων) να δοκιμάσουν τὸ γιοματάρι. Έγιναν στουπι και πρὶν φύγουν έγραψαν τὸ όνομά τους στην γενική στὸν σκύφο σαν να ήταν όλοι χρήστες του, –ή χάραξη του όνόματος του κτήτορος ή χρήστου είναι ή παλαιότερη μορφή επιγραφῆς ήδη από τὰ τέλη του 8ου αἰ. π.Χ. και δέν έπαψε να εμφανίζεται και στους κατοπινους αἰῶνες. Έγραψαν λοιπὸν τὸ όνομά τους εις άνάμνησιν του γεγονότος. Όταν έφυγαν, κάποιος δοῦλος του κτήματος πὸν έπιασε να καθαρίζει, έγραψε και αυτός τὸ

όνομά του, για να λογισθῆ και εκείνος μετά τών *καλῶν*. Προτιμῶ όμως την έξῆς έκδοχή. Οι δύο άδελφοί, όπως δήποτε τῆς άνωτέρας Αθηναϊκής τάξεως, τὰ έπιναν με τούς άλλους τέσσερις, δέν είναι άπαραίτητο να ήσαν και αυτοί *έκ μεγάλης οίκιας*, συχνὰ άναμινγνύεται *λαός και Κολωνάκι*. Τὰ έπιναν σε ένα καπηλειό, όχι κατ' άνάγκην στην Κηφισιά, μπορεί και στο άστυ κάπου κοντὰ στην αγορά· υπήρχαν πολλά στην πόλη, αυτό τὸ γνωρίζομε– για τὸν λαϊκό πότο όμως γνωρίζομε λίγα εν άντιθέσει πρὸς τὰ συμπόσια. Αφού εῖχαν πιεῖ έγραψαν τὰ όνόματά τους στὸν σκύφο, –τὰ εῖπαμε αυτά–· όταν έφυγαν, ο κάπελας, *κάπηλος* στα άρχαία, έπιασε και έγραψε και αυτός τὸ όνομά του στὸν πάτο. Ναι, ο *Δραπέτης* ήταν ο κάπελας. Την άλλη μέρα θὰ έβαζε τὸν ταπεινὸ σκύφο σε περιόπτη θέση στο καπηλειό του, «κράχτη» για τὸ μαγαζι· θυμίζω τις φωτογραφίες έπωνύμων στο σουβλατζίδικο του Μπαϊρακτάρη στο Μοναστηράκι. Τὸ όνομά του τὸ ἔγραψε από κάτω, για να μὴν χαλάση τὸν «κράχτη». Όταν θὰ ἔμπαιναν οι πελάτες, θὰ τούς έλεγε: «Δέν ξερετε ποιους εῖχα εγὼ χθές τὸ βράδυ». «Ποιους;», θὰ τὸν ρωτούσαν. «Τὸν Περικλῆ με τὸν Αρρίφρονα και την παρέα τους» θὰ ἔλεγε εκείνος. «Ρέ, ἄ πάγαινε», θὰ του άπαντούσαν. Και ο κάπελας θὰ τούς εδειχνε τὸν σκύφο με τις ὑπογραφές. Τὸ *Δραπέτης* ήταν παρωνύμιο. Όπως στην νεώτερη Αθήνα, αλλά και σε άλλα μέρη τῆς Ελλάδος, πολλοί ταβερνιάρηδες εῖχαν παρασουκλι, έτσι και στην άρχαιότητα. Μνημονεύω δύο· τὸν ένα τὸν έλεγον *Πέρδικα*, γιατί ήταν λίγο κουτσός και πήγαινε σαν τὸ γνωστὸ πουλί. Τὸν άλλο *Φαλακρόν*, για εὔνοήτους λό-

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

γους. Όταν έκλεισε τὸ καπηλειό, ὁ Δραπέτης πήρε τὸν σκύφο στὸ σπίτι του· τέτοιο ἐνθύμιο. Καὶ ὅταν πέθανε, τοῦ ἔβαλαν τὸ ἐνθύμιο στὸν φτωχικό του τάφο.

Ἐμάκρυνα. Ἦθελα νὰ δείξω πῶς μιὰ μικρὴ ἐπιγραφή μᾶς ἐπέτρεψε νὰ παραστήσουμε μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα τοῦ Περικλέους ἀπὸ τὴν παιγνιώδη τοῦ Ἀριστοφάνους, ἐντεῦθεν ὀργῆ Περικλέης οὐλύμπιος | ἤστραπτ', ἐβρόντα, ἀλλὰ ἀπολύτως συμπίπτουσα πρὸς ἐκείνην ποὺ ἀναφαί-

νεται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδου, μάλιστα ὅταν ὁ ἱστορικὸς ἀποτιμᾷ τὴν προσωπικότητά του ἐν σχέσει πρὸς τοὺς πολιτικούς ποὺ κυριάρχησαν μετὰ τὸν θάνατό του (2, 65.8-9): *ἐκεῖνος μὲν δυνατὸς ὦν τῷ τε ἀξιώματι καὶ τῇ γνώμῃ χρημάτων τε διαφανῶς ἀδωρότατος γενόμενος κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἤγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἦγε, διὰ τὸ μὴ κτώμενος ἐξ οὐ προσηκόντων τὴν δύναμιν πρὸς ἡδονὴν τι λέγειν, ἀλλ' ἔχων ἐπ' ἀξιώσει καὶ πρὸς ὀργὴν τι ἀντειπεῖν.*

[Μετ.: Ἐκεῖνος, ἐπειδὴ τὸ κῦρος του ἦταν πολὺ μεγάλο καὶ ἡ κρίση του ἰσχυρότατη καὶ ἀποδεδειγμένα ἦταν ἀδωροδόκητος, κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως. Δὲν ἐσύρετο μᾶλλον, ἀλλὰ

ὁ ἴδιος καθοδηγοῦσε τὸ πλῆθος, διότι, ἐπειδὴ ἡ δύναμὶς του δὲν ἐπήγαγε ἀπὸ ἀθέμιτα μέσα, δὲν μιλοῦσε γιὰ νὰ εἶναι εὐχάριστος στὸ πλῆθος, ἀλλὰ ἦταν εἰς θέσιν λόγῳ τοῦ κύρους του ἀκόμη καὶ νὰ τοῦ ἀντιταχθῆ προκαλώντας ἀκόμη καὶ τὴν ὀργή του].

Ἐπέλεξε νὰ παραθέσω ἀρκετὰ ἀποσπάσματα τοῦ Θουκυδίδου ὡς δείγματα τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἱστορικοῦ, τῆς ἰκανότητός του νὰ ἐρμηνεύη καὶ νὰ κρίνη τὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα, τοῦ ἀκριβοῦς, συχνὰ ὑψηλοῦ καὶ κά-

ποτε δραματικοῦ λόγου του, ἀλλὰ καὶ τῆς συγγραφικῆς του τέχνης. Καὶ γιὰ ἓνα ἀκόμη λόγο, γιὰ νὰ ἀντιπαραβάλλω τὴν *συγγραφὴν* του πρὸς τὰ δυστυχῶς ἀποσπασματικὰ κατὰ κανόνα κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν, κείμενα κυριώτατα στεγνά, ὅπως εἶναι τὰ δημόσια ἐγγράφα. Βεβαίως τὰ ἐγγράφα, ἀuthεντικὰ καὶ πιστώτατα, τὰ *τιμώτατα* πάντων, ὅπως ἔλεγε ὁ παλαιὸς Στέφανος Αθ. Κουμανούδης, συμπληρῶνουν τὶς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων,

κάποτε καὶ τὶς διορθῶνουν, καὶ ὡς ψηφίδες καλύπτουν βαθμιαίως τὰ κενὰ τῆς ἱστορίας. Δὲν μποροῦν ὅμως νὰ σχηματίσουν τὴν πλήρη εἰκόνα. Αὐτὴν τὴν προσφέρουν μόνον τὰ ἀρχαῖα κείμενα· χωρὶς τὸν Θουκυδίδη ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος θὰ ἦταν ἓνα σύνολον σπαραγμάτων, ὄχι πάντοτε συνδεομένων καί, τὸ κυριώτερο, τὸ μάθημα ποὺ διδάσκει ἡ *συγγραφὴ* δὲν θὰ γινόταν *κτῆμα ἐς αἰεὶ* τοῦ πολιτισμοῦ. Θὰ κλείσω λοιπὸν διαβάζοντας πάλι ἓνα χωρίο τοῦ Θουκυδίδου, τὴν διήγηση τοῦ ἐγχειρήματος τῆς ἀποχωρήσεως ἀπὸ τὴν Σικελία (7, 75.1-6). Οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν ὑποστῆ συντριπτικὴ ἥττα, ἔχουν χάσει ὅλα τὰ πλοῖα τους, πολλοὶ εἶναι τραυματίες καὶ ἀσθε-

νεῖς καὶ οἱ στρατηγοὶ τους Νικίας καὶ Δημοσθένης ἀποφασίζουν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ στρατόπεδο πρὸ τῶν Συρακουσῶν καὶ νὰ κατευθυνθοῦν πρὸς βορρᾶν, ὥστε νὰ φθάσουν στὸ πλησιέστερο ἄκρο πρὸς τὴν Ἰταλία: *Μετὰ δὲ τοῦτο, ἐπειδὴ ἐδόκει τῷ Νικίᾳ καὶ τῷ Δημοσθένει ἰκανῶς παρεσκευάσθαι, καὶ ἡ ἀνάστασις ἤδη τοῦ στρατεύματος τρίτῃ ἡμέρᾳ ἀπὸ τῆς ναυμαχίας ἐγίνετο. δεινὸν οὖν ἦν οὐ καθ' ἐν μόνον τῶν πραγμάτων, ὅτι τάς τε ναῦς ἀπολωλέκοτες πάσας ἀπεχώρουν καὶ ἀντὶ μεγάλης ἐλπίδος*

Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

καὶ αὐτοὶ καὶ ἡ πόλις κινδυνεύοντες, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀπολείψει τοῦ στρατοπέδου ζυνέβαινε τῇ τε ὄψει ἐκάστω ἀλγεῖνὰ καὶ τῇ γνώμῃ αἰσθέσθαι. τῶν τε γὰρ νεκρῶν ἀτάφων ὄντων, ὅποτε τὶς ἴδοι τινὰ τῶν ἐπιτηδεῖων κείμενον, ἐς λύπην μετὰ φόβου καθίστατο, καὶ οἱ ζῶντες καταλείπομενοι τραυματῖα τε καὶ ἀσθενεῖς πολλὴν τῶν τεθνεώτων τοῖς ζῶσι λυπηρότεροι ἦσαν καὶ τῶν ἀπολωλότων ἀθλιώτεροι. πρὸς γὰρ ἀντιβολίαν καὶ ὀλοφυρμὸν τραπόμενοι ἐς ἀπορίαν καθίστασαν, ἄγειν τε σφᾶς ἀξιοῦντες καὶ ἓνα ἕκαστον ἐπιβοῶμενοι, εἴ τινὰ ποῦ τὶς ἴδοι ἢ ἐταίρων ἢ οἰκείων, τῶν τε ζυσκήνων ἢ δὴ ἀπίοντων ἐκκρεμαννύμενοι καὶ ἐπακολουθοῦντες ἐς ὅσον δύναιντο, εἴ τῳ δὲ προλίποι ἢ ῥώμη καὶ τὸ σῶμα, οὐκ ἄνευ ὀλίγων ἐπιθειασμῶν καὶ οἰμωγῆς ὑπολείπομενοι, ὥστε δάκρυσι πᾶν τὸ στρατεύμα πλησθὲν καὶ ἀπορία τοιαυτὴ μὴ ῥαδίως ἀφορμᾶσθαι, καίπερ ἐκ πολεμίας τε καὶ μείζω ἢ κατὰ δάκρυα τὰ μὲν πεπονθότα ἤδη, τὰ δὲ περὶ τῶν ἐν ἀφανεί δεδιότα μὴ πάθωσιν. κατήφειά τε τὶς ἅμα καὶ κατάμεμψις σφῶν αὐτῶν πολλὴ ἦν. οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἢ πόλει ἐκπεπολιορκημένη ἐφύκεσαν ὑποφευγούση, καὶ ταύτῃ οὐ μικρᾶ· μυριάδες γὰρ τοῦ ζύμπαντος ὄχλου οὐκ ἐλάσσους τεσσάρων ἅμα ἐπορεύοντο...καὶ μὴν ἢ ἄλλη αἰκία καὶ ἢ ἰσομοῖρία τῶν κακῶν, ἔχουσά τινα ὅμως τὸ μετὰ πολλῶν κούφισιν, οὐδ' ὡς ῥαδία ἐν τῷ παρόντι ἐδοξάζετο, ἄλλως τε καὶ ἀπὸ οἴας λαμπρότητος καὶ ἀσκήματος τοῦ πρώτου ἐς οἴαν τελευτῆν καὶ ταπεινότητα ἀφῆκτο.

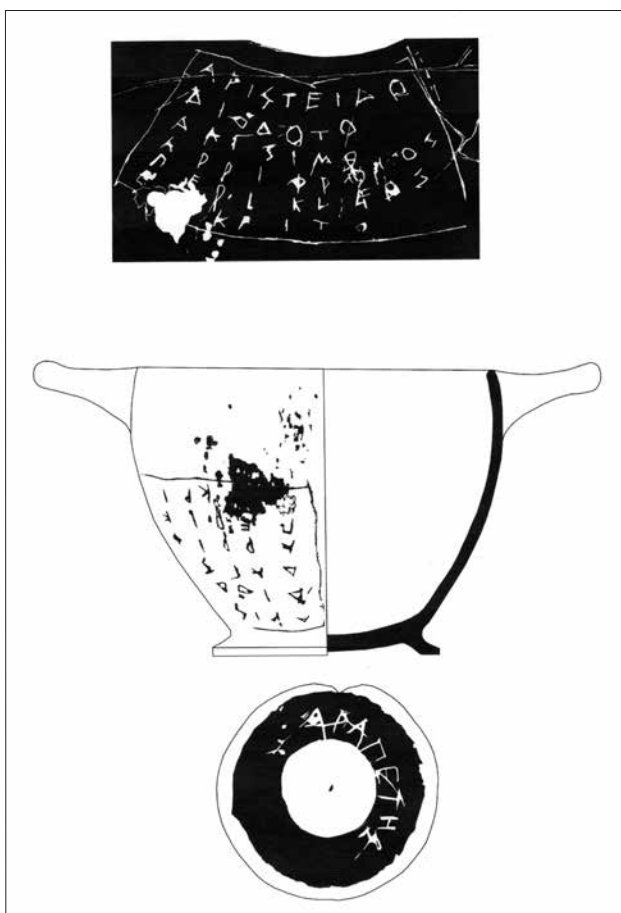
[Μετ.: Μετὰ ἀπὸ αὐτό (τὴν ναυμαχία καὶ τὴν ἥττα τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τοὺς Συρακοσίους), ὅταν ὁ Νικίας καὶ ὁ Δημοσθένης ἔκριναν ὅτι τὸ στρατεύμα εἶχε προετοιμασθῆ ἐπαρκῶς, γινόταν ἡ ἀναχώρηση τοῦ στρατεύματος τὴν τρίτῃ ἡμέρᾳ μετὰ τὴν ναυμαχία. Δὲν ἦταν δεινὴ ἢ θέση τους μόνον γιὰ κάθε ἓνα ἀπὸ ὅσα τοὺς συνέβαιναν, ὅτι ἀποχωροῦσαν ἔχοντας χάσει ὅλα τὰ πλοῖα καὶ ἀντὶ τῆς μεγάλης ἐλπίδος κινδυνεύοντας οἱ ἴδιοι καὶ ἡ πόλις, ἀλλὰ καὶ καθὼς ἐγκατέλειπαν τὸ στρατόπεδο συνέβαινε στὸν καθένα νὰ ἀντικρῦζῃ καὶ νὰ τὸν πικραίνουν τὰ θλιβερὰ ποὺ ἔβλεπε. Καθὼς οἱ νεκροὶ ἦσαν ἄταφοι, ὅποτε ἔβλεπε κανεὶς κάποιον φίλο του νὰ κείτεται, τὸν κυρίευαν ἡ λύπη καὶ ὁ φόβος μαζί, καὶ οἱ ζωντανοὶ ποὺ ἐγκαταλείπονταν τραυματίες καὶ ἀσθενεῖς ἦσαν πολὺ περισσότερο ἀξιολύπητοι ἀπὸ τοὺς νεκροὺς γιὰ τοὺς ζωντανοὺς καὶ ἀθλιώτεροι ἀπὸ τοὺς πεσόντες. Γιατί

στρεφόμενοι στὶς ἰκεσίες καὶ στοὺς θρήνους τοὺς ἔφεραν σὲ ἀμηχανία ἀξιῶνοντας νὰ τοὺς πάρουν μαζί τους, φωνάζοντας τὸν καθένα μὲ τὸ ὄνομά του, ἐὰν ἔβλεπαν κάποιον φίλο ἢ συγγενῆ, καὶ κρέμονταν ἀπὸ τοὺς συσκηνίτες τους, καθὼς ἐκεῖνοι ἔφευγαν, καὶ τοὺς ἀκολουθοῦσαν ὅσο βαστοῦσαν· κι ὅταν ἐγκατέλειπαν κάποιον οἱ δυνάμεις του, ἔμενε πίσω ὄχι μὲ λίγες ἐπικλήσεις στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς δαίμονες καὶ μὲ οἰμωγῆς πολλῆς· ἔτσι ὅλο τὸ στρατεύμα τὸ πῆραν δάκρυα ἀτελείωτα καὶ τοὺς κατέλαβε τέτοια ἀμηχανία, ὥστε νὰ μὴν κινοῦν εὐκόλα, μολονότι ἔφευγαν ἀπὸ χώρα ἐχθρική καὶ ἤδη εἶχαν πάθει πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἄντεχαν τὰ δάκρυά τους, καὶ ὁ φόβος τοὺς εἶχε καταλάβει γιὰ ὅσα ἄγνωστα κακὰ τοὺς ἐπερίμεναν· τοὺς εἶχε ζώσει ἢ θλίψη καὶ αὐτοκατηγοροῦνταν. Ἐμοιάζαν μὲ πόλη ποὺ εἶχε καταληφθῆ μετὰ ἀπὸ πολιορκία καὶ προσπαθοῦσε νὰ ξεγλυστρήσῃ φεύγοντας, καὶ μάλιστα ὄχι μικρὴ· διότι τὸ πλῆθος τῶν συμπορευομένων δὲν ἦταν μικρότερο ἀπὸ σαράντα χιλιάδες... καὶ ἡ ὅλη ἀθλιότης καὶ ἡ ἐξ ἴσου συμμετοχὴ στὴν συμφορὰ, παρότι ἔφερε κάποιαν ἀνακούφιση ὅτι τὴν μοιράζονταν μὲ πολλοὺς ἄλλους, ἐν τούτοις στὴν παρούσα περίσταση ἦταν δυσβάστακτη, καὶ μάλιστα διότι ἀναλογίζονταν ἀπὸ ποιά λαμπρότητα καὶ ὑπερηφάνεια ξεκινῶντας σὲ ποῖο τέλος καὶ κατάντια κατέληξαν].

Σημειώσεις

1. Εἶναι κατ' οὐσίαν τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας μου στὶς 12 Ὀκτωβρίου 2018 στὸ νέο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως. Εὐχαριστῶ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τῆς Ἐνώσεως φίλων Ἀκροπόλεως καὶ ἰδιαίτερος τὸν πρόεδρο κ. Γ. Κριμπᾶ καὶ τὴν γεν. γραμματέα κ. Ἄννα Μαλικούρη γιὰ τὴν εὐγενικὴ πρόσκλησή τους. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὶς κυρίες Ἐλένη Ζαββοῦ καὶ Εἰρήνη Χωρέμη, ἐπιμελήτριες τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν. Τέλος, τὴν κυρία Γεωργία Μαλούχου, ἐπιγραφικὴ, διότι ἐδιάβασε τὸ κείμενό μου καὶ μὲ προφύλαξε ἀπὸ ὀλισθήματα.

2. Οἱ μεταφράσεις τῶν χωρίων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι τοῦ γράφοντος.

Εἰκ. 14. Ὁ σκύφος τῆς Κηφισιάς. Σχέδιο τῶν δύο ἐπιγραφῶν (Κ. Δελή)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Μ. Δεσποτίδης
Δρ. κλασικής Αρχαιολογίας

Με τον όρο αρχιτεκτονική πλαστική ή εξηρημένη πλαστική ορίζεται ο γλυπτικός, εξαρτημένος από το μνημείο, διάκοσμος. Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά δεν έχουν αποκλειστικά διακοσμητικό χαρακτήρα, αλλά κυρίως είναι φορείς μηνυμάτων, τα οποία προβάλλονται επί του μνημείου κατ' επιλογή των παραγγελιοδοτών.

Η έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου χρονολογείται στο 431π.Χ. και η λήξη του στο 404 π.Χ. με τη συντριβή των Αθηναίων από τους Λακεδαιμόνιους στους Αιγός Ποταμούς. Δεν επρόκειτο για εμφύλιο πόλεμο, όπως συχνά γράφεται και λέγεται, αλλά για πόλεμο μεταξύ δύο πόλεων-κρατών και των «δορυφόρων» τους. Η αληθής αιτία, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (I.23), ο οποίος διακρίνει τα αίτια από τις αφορμές, ήταν η αυξανόμενη δύναμη της μίας εξ αυτών, των Αθηνών.

Παλαιότερα, κυρίαρχη θέση των ερευνητών του αθηναϊκού 5ου αι. ήταν, ότι η ίδρυση δημοσίων κτηρίων και ναών στην Αθήνα μετά από τους χρόνους του Κίμωνος, κατά κύριο λόγο ήταν έργο περικόλειο και έφτανε έως το 431 π.Χ., όταν ξέσπασε ο Πελοποννησιακός πόλεμος. Υποστήριζαν, μάλιστα, ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου οι οικοδομικές εργασίες αναστέλλονταν, ενώ κάποιες συμπληρωματικές εργασίες χρονολογούνταν στα σύντομα διαστήματα της ειρήνης. Ακόμα και στη νεώτερη βιβλιογραφία επιβιώνουν απόψεις ότι μια σειρά μνημείων, όπως ο ναός της Αθηνάς Νίκης, το Ηφαιστείον, το Ερέχθειο, είναι έργα περικόλειας εμπνεύσεως, στα οποία οι εργασίες αναστάλησαν λόγω της έναρξης του πολέμου. Η πραγματικότητα, όμως, φαίνεται διαφορετική.

Σύμφωνα με τα πορίσματα των ερευνών σημαντικών μελετητών, όπως ο Μανώλης Κορρές (Κορρές 2000, ιδίως 24-36), η Margaret Miles (Miles 1989, 227 κ.ε.) κ.ά. μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η περίοδος 430-420 π.Χ. ήταν μια δεκαετία αξιοσημείωτης οικοδομικής δραστηριότητας στην Αθήνα και στην Αττική. Στην αθηναϊκή Ακρόπολη, συγκεκριμένα, δύο ναοί –πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους– όσον αφορά στον αρχιτεκτονικό τύπο αλλά και στον γλυπτό διάκοσμο κτίστηκαν κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού

πολέμου (431-404 π.Χ.) και σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, σε δύο διαφορετικές χρονικά φάσεις του (εικ. 1-2). Πρόκειται για τον ναό της Αθηνάς Νίκης και τον μοναδικό από αρχιτεκτονικής απόψεως ναό της Αθηνάς Πολιάδος, στον οποίον συστεγάζονταν και άλλες παλαιές, χθόνιες λατρείες, το «λεγόμενο» Ερέχθειο.

Μία σύντομη αναφορά στις πηγές και στα προβλήματα που παρουσιάζει η έρευνα κρίνεται απαραίτητη πριν από την συζήτηση του εικονογραφικού διακόσμου των δύο ναών.

Με την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου ο Περικλής (Θουκ. II, 13.3) εμφανίζεται να κάνει έναν απολογισμό των διαθέσιμων πόρων, έμφυλων και υλικών. Στον οικονομικό απολογισμό αναφέρεται και στο ποσό που δαπανήθηκε για τα «προπύλαια και τα άλλα οικοδομήματα». Μεταξύ των άλλων οικοδομημάτων συγκαταλέγεται προφανώς και ο Παρθενών, εφόσον στη συνέχεια γίνεται εκτεταμένη μνεία στο χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, όχι ως αριστούργημα του Φειδία, όπως κανείς θα ανέμενε, αλλά ως φορέα «τεσσαράκοντα ταλάντων καθαρού χρυσού», ο οποίος ήταν δυνατόν ανά πάσα στιγμή να αφαιρεθεί.

Με βάση το χωρίο αυτό, μέχρι πρότινος εθεωρείτο δεδομένο ότι, παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Παρθενών και τα Προπύλαια είχαν ολοκληρωθεί. Εντούτοις, για τα Προπύλαια οι πολυετείς έρευνες του αρχιτέκτονος Τάσου Τανούλα (Tanoulas 2006, 448-456) απέδειξαν ότι, όταν άρχισε ο πόλεμος, οι εργασίες ήταν ημιτελείς.

Μία σημαντική γραπτή μαρτυρία, αλλά με μεγάλη χρονική απόσταση από τον 5ο αι. –παρόλο που αντλεί από παλαιότερους συγγραφείς– είναι ο Βίος του Περικλέους του Πλουτάρχου. Ο Πλούταρχος απέδωσε στον Περικλή τον Παρθενώνα, το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου, τα Προπύλαια, το Τελεστήριον της Ελευσίνας, το Μακρόν ή δια μέσου Τείχος και το Ωδείον.

Όσον αφορά σε πληροφορίες που παρέχει για το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλέους και τον βαθμό της εμπλοκής του αθηναίου πολιτικού σε αυτό, ο Πλούταρχος, επηρεάζεται από σύγχρονες με αυτόν πρα-

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

κτικές. Συγκεκριμένα, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, ο Πλούταρχος έχει στο μυαλό του τα ιδιαίτερος συγκεντρωτικά οικοδομικά προγράμματα που χαρακτήριζαν την ρωμαϊκή αυτοκρατορία της εποχής του. Ο Πλούταρχος απέδωσε επίσης στον Φειδία την επίβλεψη των έργων της Ακροπόλεως (Πλουτάρχου, Περικλής XIII, 4 «Πάντα δέ διείπε και πάντων επίσκοπος ἦν αὐτῷ Φειδίας...». Σήμερα, ωστόσο, παραμένει υπό συζήτηση ο ακριβής ρόλος που διαδραμάτισε ο τελευταίος.

Δυστυχώς μία από τις σημαντικότερες αρχαίες μαρτυρίες για έναν αρχαιολόγο, ο περιηγητής Πausanias, δεν ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερος για τον γλυπτικό διάκοσμο των μνημείων, όσο λαμπρά και αν ήταν και όσο ονομαστοί κι αν ήταν οι γλύπτες τους. Δεν κάνει μνεία, για παράδειγμα, της ζωφόρου του Παρθενώνος, ενώ απλώς αναφέρει τα θέματα των δύο αετωμάτων. Αντιθέτως, εκτενής είναι η περιγραφή του αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση του ναού της Νίκης και του Ερεχθείου, για τον γλυπτικό διάκοσμο των οποίων δεν κάνει καμία αναφορά. Ενδιαφέρεται ιδίως για τις παλαιές λατρείες, τους συνοδευτικούς τους μύθους και ανεκδοτολογικές αφηγήσεις. Συνε-

πώς, οι διαθέσιμες πηγές δεν μας διαφωτίζουν ιδιαίτερα για τον γλυπτικό διάκοσμο των μνημείων. Λιγοστές είναι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και οι επιγραφικές μαρτυρίες, ενώ τα ίδια τα μνημεία και τα γλυπτά τους σώζονται αποσπασματικά.

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ

Δεξιά στον εισερχόμενο στην Ακρόπολη επάνω σε λίθινο πύργο δεσπόζει ο κομψός, ιωνικός ναός της Αθηνάς Νίκης (εικ. 3). Πρόκειται για τετράστυλο, αμφιπρόστυλο ιωνικό ναό από πεντελικό μάρμαρο. Λείψανα παλαιότερων ναών, καθώς και ο μυκηναϊκός προμαχώνας, δεν διαλύθηκαν για να κτιστεί ο συγκεκριμένος ναός αλλά ενσωματώθηκαν στο εσωτερικό του πύργου, γεγονός δηλωτικό του σεβασμού προς το παρελθόν και τα προϋπάρχοντα λατρευτικά κτήρια.

Ο ναός αποσυναρμολογήθηκε και αναστηλώθηκε πρόσφατα μετά από τις αναστηλωτικές προσπάθειες που είχαν γίνει τον 19 αι. από τους Ross, Schaubert, Hansen και Πιττάκη και στη δεκαετία του 1930 από τον Νικόλαο Μπαλάνο.

Η επιγραφή IG I³, 35 είναι ένα ψήφισμα που, μεταξύ άλλων, προβλέπει την εκλογή με κλήρωση ιέρειας της Αθηνάς Νίκης, η οποία θα ελάμβανε μισθό πενή-

Εικ. 1. Άποψη της Ακροπόλεως από δυτικά. Φωτ. Αρχαίον ΥΣΜΑ

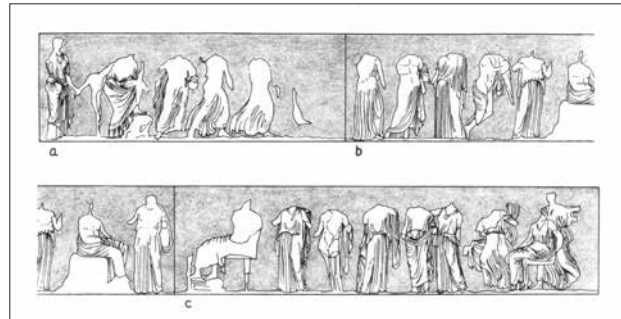

Εικ. 2. Κάτοψη της Ακροπόλεως του 5ου αι. Σχ. Μ. Κορρέ

Εικ. 3. Αναπαράσταση ναού Αθηνάς Νίκης. Σχ. Α. Νίκα (Μουσείο Ακροπόλης, Οδηγός, 2016, εικ. 310)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Εικ. 4. Η ανατολική ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 127.3)

να δραχμών. Στον αρχιτέκτονα Καλλικράτη ανατέθηκε να κάνει το σχέδιο θυρώματος για το ιερό και στη συνέχεια να σχεδιάσει ναόν και βωμόν λίθινον. Ήδη, από το τέλος του 19ου αι., ο Παναγής Καββαδίας είχε παρατηρήσει ότι τα γράμματα της επιγραφής ανήκουν στο νεώτερο αττικό αλφάβητο και μόνο το τρισκελές Σ είναι παλαιότερο. Στην ύπαρξη του τρισκελούς Σ οφείλονται οι χρονολογήσεις του ψηφίσματος περί το 447 π.Χ., όπως επίσης και στην άποψη ότι ο ναός ανήκει στο περίκλειο πρόγραμμα και σχεδιάστηκε μαζί με τα Προπύλαια και τον Παρθενώνα. Η καθυστέρηση στην οικοδόμησή του αποδόθηκε σε πολιτικές διαμάχες, αλλαγή προτεραιοτήτων κ.λπ. Ωστόσο, η τεκμηριωμένη έρευνα του Harold Mattigly (Mattigly 2000, 604-606) απέδειξε ότι το τρισκελές Σ παρέμεινε σε χρήση και κατά τον ύστερο 5ο αι. Στην οπίσθια επιφάνεια του ψηφίσματος είχε χαραχθεί νεώτερο ψήφισμα (*IG I³*, 36), του 424/3 π.Χ., που αναφέρεται στον μισθό της ιέρειας. Επομένως, ο ναός ολοκληρώθηκε το 424/3 π.Χ. Με δεδομένο ότι δεν εντοπίζονται ίχνη διακοπής των εργασιών, η έναρξη της οικοδόμησης τοποθετείται στη δεκαετία του 420 π.Χ. και το παλαιότερο ψήφισμα κάλλιστα μπορεί να χρονολογηθεί στους χρόνους αυτούς.

Όσον αφορά τη γλυπτική διακόσμηση του ναού, σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι χρονολογείται στα μέσα ή στο τέλος της δεκαετίας του 420 π.Χ. και κατά την άποψη του Peter Schultz το εικονογραφικό θέμα σχετίζεται με τη νίκη των Αθηναίων στη Σφακτηρία (Schultz 2002). Η οικοδόμηση του ναού της Αθηνάς

Νίκης και η διακόσμησή του συνδέονται άμεσα με την παράταξη των λεγομένων «δημαγωγών» με την ευκαιρία μίας σειράς σημαντικών νικών που πέτυχε η Αθήνα, με λαμπρότερη τη νίκη στη Σφακτηρία το 425 π.Χ. Σύμφωνα μάλιστα με πρόσφατη μελέτη επί του πύργου του ναού είχε αναρτηθεί μέρος των ασπίδων των Λακεδαιμονίων που αιχμαλωτίστηκαν στη Σφακτηρία (Lippman κ.ά. 2006, 551-563).

Τον ναό κοσμούσαν ακρωτήρια, αετωματικά γλυπτά, ιωνική ζωφόρος και ένα μαρμάρινο προστατευτικό θωράκιο.

Το λατρευτικό άγαλμα:

Το ξόανο της θεότητας, όπως πληροφορούμαστε από τον Ηλιόδωρο (2 αι. π.Χ.) μέσω του Αρποκρατίωνος (1ος μ.Χ. αι.), απεικόνιζε τη θεά, κατά πάσα πιθανότητα όρθια, κρατώντας στο δεξί χέρι ρόδι και στο αριστερό περικεφαλαία. Η γονιμότητα και η ευημερία που υποδηλώνει το ρόδι εξασφαλίζεται από τον πόλεμο ή καλύτερα από την πολεμική ετοιμότητα. Άλλωστε, σύμφωνα με τη γνωστή ρήση του Ηρακλείτου: *πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς...* (Diels-Kranz, *Fragmente der Vorsokratiker*, fr. 53).

Τα ακρωτήρια:

Λόγω των ελαχίστων σωζομένων τεκμηρίων μόνον υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε για το θέμα των κεντρικών ακρωτηρίων. Για τα πλευρικά οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι επρόκειτο για νίκες.

Τα εναέτια γλυπτά:

Ελάχιστα θραύσματα γλυπτών αποδίδονται στα δύο αετώματα του ναού. Κυρίως, χάρις στις μελέτες του Γιώργου Δεσπίνη, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι θέμα του ανατολικού αετώματος ήταν η Γιγαντομαχία, ενώ του δυτικού η Αμαζονομαχία και μάλιστα η αθηναϊκή της εκδοχή, δηλαδή η επίθεση των Αμαζόνων στην Αθήνα (Δεσπίνη 1974, 1-24).

Η ζωφόρος:

Η ζωφόρος του ναού είχε μήκος περί τα 26 μ. και ύψος 0,45 μ.

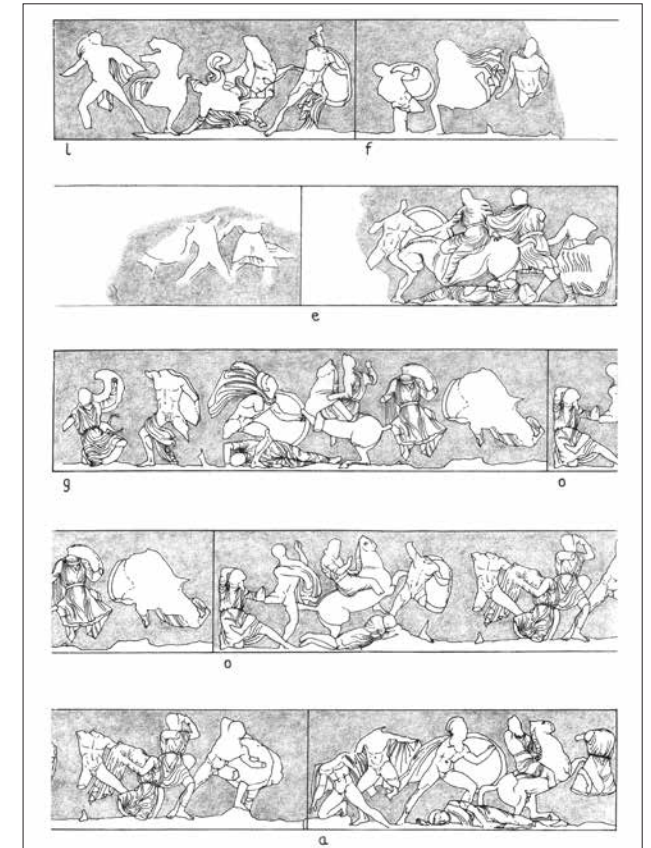
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Η ανατολική ζωφόρος

Στην ανατολική πλευρά εικονίζεται Αγορά, δηλ. συνάντηση θεών (εικ. 4). Αρκετά πιθανή είναι η θεωρία που αναγνωρίζει στην παράσταση τη γέννηση της Αθηνάς και τοποθετεί τον Ήφαιστο στο κενό μεταξύ Διός και Αθηνάς, αν και είναι δύσκολο να εικονίζοταν στο σημείο αυτό ανθρώπινη μορφή (Palagia 2005, 186-189). Ο ένθρονος Δίας δεξιά και ο Ποσειδών καθισμένος σε βράχο πλαισιώνουν την όρθια στο κέντρο ένοπλη Αθηνά. Από αριστερά, μια γυναικεία μορφή που αναγνωρίζεται ως Πειθώ κρατά από το χέρι τον μικρό Έρωτα. Η επόμενη μορφή είναι η Αφροδίτη. Τρεις γυναικείες μορφές με έντονο βηματισμό προς τα δεξιά έχουν ταυτιστεί με τις Χάριτες. Η ελλείπουσα καθιστή μορφή έχει προκαλέσει πολύ συζήτηση. Δεξιότερα οι δύο γυναικείες και η ανδρική μορφή συνδέονται ορθώς με την απολλώνιο τριάδα. Ο άνδρας, που κατά τον συρμό της εποχής στηρίζεται σε βακτηρία, αναγνωρίστηκε ως Θησεύς, Άρης ή ακόμα Ήφαιστος ή Διόνυσος. Η γυναικεία μορφή πίσω από τον Ποσειδώνα είναι η Αμφιτρίτη και πίσω από τον Δία, η Ήρα. Η ανδρική μορφή με το ιμάτιο δεν μπορεί να αναγνωριστεί με ασφάλεια, ως Ηρακλής, Άρης, Ήφαιστος ή Ερμής. Το ζεύγος μετά την γυναικεία μορφή είναι η Δήμητρα και η Κόρη, ενώ τέλος οι τρεις γυναίκες δεξιά πιθανολογείται ότι είναι οι Αγλαυρίδες, η Θέτις και Νηρηίδες ή λιγότερο πιθανά οι Μούσες κ.λπ.

Η νότια ζωφόρος

Στη ζωφόρο της νότιας πλευράς του ναού εικονίζεται σκηνή μάχης μεταξύ Ελλήνων και Περσών (εικ. 5). Κυριαρχούσα άποψη είναι ότι εικονίζεται η μάχη του Μαραθώνος. Οι Πέρσες, αρκετοί εκ των οποίων μάχονται έφιπποι, αναγνωρίζονται με ασφάλεια λόγω της ενδυμασίας τους. Αξιοσημείωτη είναι η στάση στον τύπο των τυραννοκτόνων –όπως και στις ζωφόρους του Ήφαιστείου– του ήρωος που καταβάλλει Πέρση. Η συγκεκριμένη στάση λέγεται συνήθως ότι χαρακτηρίζει ήρωες. Να σημειωθεί ότι η μάχη είναι σε εξέλιξη, αν και το αποτέλεσμα προοιωνίζεται. Η μάχη του Μαραθώνος, η οποία από νωρίς είχε ανα-

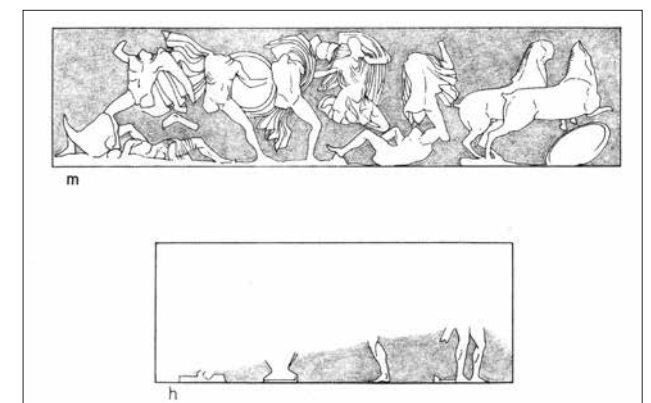

Εικ. 5. Η νότια ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 127.2)

χθεί στο επίπεδο του Μύθου, εικονίστηκε για πρώτη φορά στη μεγάλη ζωγραφική τη δεκαετία του 450 π.Χ. στην Ποικίλη Στοά.

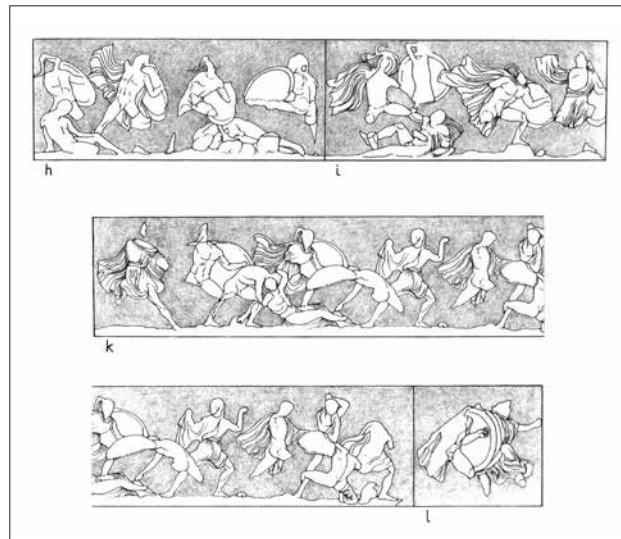
Η βόρεια ζωφόρος

Η πολύ αποσπασματικά σωζόμενη παράσταση της

Εικ. 6. Η βόρεια ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 127.1)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Εικ. 7. Η δυτική ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 127.4)

βόρειας ζωφόρου του ναού, έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις και πλήθος αναγνώσεων έχουν προταθεί (εικ. 6). Η παλαιότερη πρόταση ήταν να αναγνωριστεί ένα ιστορικό γεγονός, η μάχη των Πλαταιών. Η παρατήρηση του Blümel (Blümel 1950/51, 135-165), όμως, ότι απεικονίζεται μάχη μεταξύ Ελλήνων αλλάξε τα δεδομένα. Έκτοτε, αρκετές προτάσεις στρέφονται σε μυθολογικές σκηνές, κυρίως στο μυθικό επεισόδιο της συλλήψεως του Ευρυσθέως από τους γιους του Θησέως, με προφανείς αλληγορικές αναγωγές στον Πελοποννησιακό πόλεμο, αλλά και σε ιστορικές μάχες, όπως η μάχη των Οινοφύτων μεταξύ Αθηναίων και Βοιωτών το 457 π.Χ., ή και μάχες του Πελοποννησιακού πολέμου.

Η δυτική ζωφόρος

Ειδικά για τη δυτική ζωφόρο του ναού καταβλήθηκαν προσπάθειες να αναγνωριστούν ιστορικές μάχες που έλαβαν χώρα, είτε τη δεκαετία του 450 π.Χ., είτε αργότερα κατά την πρώτη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου, τη δεκαετία του 420 π.Χ. (εικ. 7). Αντίθετα, η E. Harrison (Harrison 1997, 119) ανέγνωσε μυθικό επεισόδιο και ειδικότερα τη διάσωση των σωμάτων των Έπτα επί Θήβας.

Οι θεοί που εικονίζονται να νικούν τους γίγαντες στο δυτικό αέτωμα του ναού, μεταξύ των οποίων, όπως

γνωρίζουμε από άλλα παραδείγματα, η Αθηνά θα είχε πρωταγωνιστικό ρόλο, εκπροσωπούν τις δυνάμεις της τάξεως έναντι του χάους και της αταξίας. Στην αθηνοκεντρική εκδοχή της Αμαζονομαχίας οι Αθηναίοι προβάλλουν τον εαυτό τους ως υπερασπιστές της τάξεως και του πολιτισμού.

Με τη χρήση των μύθων διαβλέπουμε μίαν αγωνία, μία βαθιά έγνοια των Ελλήνων και ιδίως των Αθηναίων να δηλώσουν την ταυτότητά τους. Κατά τη συνήθη πρακτική τους η ταυτότητα που προβάλλουν συγκροτείται σε αντίθεση με αυτό που είναι οι εκάστοτε αντίπαλοί τους. Έχουν τα ακριβώς αντίθετα γνωρίσματα από εκείνα των εχθρών που αντιμετωπίζουν και νικούν. Με αυτήν την έννοια στους μύθους ταυτότητας πρέπει να προστεθούν και οι μύθοι της Κενταυρομαχίας, της Γιγαντομαχίας και της Αμαζονομαχίας. Τα προαναφερθέντα μυθικά επεισόδια ερμηνεύονται συνήθως ως αλληγορίες του αγώνα εναντίον των Περσών, ενώ η συχνή παρουσία του Αθηναίου ήρωος Θησέως σκοπό είχε να εξάρει το ρόλο της Αθήνας, ως υπερασπιστή των παραδόσεων και των θεσμών του πολιτισμού. Στις εναέτιες συνθέσεις εικονίζονται νίκες στο θεϊκό και μυθικό επίπεδο. Στις ζωφόρους ωστόσο απεικονίζεται το πρόσφατο παρελθόν και το παρόν. Οι ταυτίσεις με συγκεκριμένες μάχες που προτάθηκαν για τις παραστάσεις των ζωφόρων παρουσιάζουν αρκετές αδυναμίες. Οι σκηνές μαχών του ναού της Αθηνάς Νίκης πρέπει να ιδωθούν ως γενικευμένες αναφορές στους Περσικούς πολέμους και στις μάχες μεταξύ των Ελλήνων στον Πελοποννησιακό πόλεμο, που απέβλεπαν στην προβολή της πολεμικής δύναμης των Αθηναίων στο παρελθόν και στο παρόν με την εύνοια της Αθηνάς. Η εμπλοκή του μυθικού με το παρόν, η επιβολή των Αθηναίων έναντι ομοεθνών, όχι ως συγκεκριμένα γεγονότα, αλλά ως κεντρική ιδέα, η απόδοση της συγχρονίας και της διαχρονίας, μπορεί να ιδωθούν στο εικονογραφικό «πρόγραμμα» του ναού. Η περίοδος εκείνη είναι περίοδος ευφορίας και αισιοδοξίας για τους Αθηναίους. Αισθάνονται την υποχρέωση να ευχαριστήσουν τους θεούς για την εύνοιά τους και να τονώσουν το ηθικό των πολιτών με έργα και εικόνες που προβάλλουν την ανωτερότητα, τη δύνα-

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

μη και τη θεϊκή εύνοια που απολαμβάνει η πόλη και οι πολίτες της.

Την ίδια περίοδο χρονολογούνται και οι συγγενείς τεχνοτροπικά ζωφόροι του ναού του Ηφαίστου, αλλά και ο ιωνικός ναός του Ιλισσού. Στις ζωφόρους του Ηφαιστείου, όπως υποστήριξα στην διδακτορική μου διατριβή (Δεσποτίδης 2014), σε δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης εντοπίζονται νύξεις σε γεγονότα της εποχής, ενώ η ζωφόρος του Ιλισσού εικονίζει την Ιλίου Πέρσιον σε μία εκδοχή που επικεντρώνεται στη σκληρή μοίρα των ηττημένων.

Το θωράκιο:

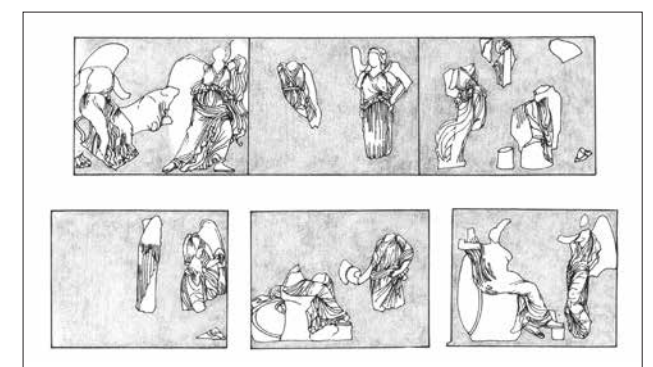
Το θωράκιο του ναού, μήκους 42 μ., αποτελεί λίγο μεταγενέστερη προσθήκη που υπαγορεύθηκε από πρακτικούς λόγους (εικ. 8). Ο γλυπτικός διάκοσμος, χαρακτηριστικό δείγμα του πλούσιου ρυθμού, συνδέει τρόπον τινά τεχνοτροπικά και νοηματικά την εικονογραφία του ναού της Νίκης με εκείνη του Ερεχθείου. Σε αντίθεση με το αγωνιστικό πνεύμα που αποπνέουν τα γλυπτά του ναού της Νίκης, σε θεϊκό, ηρωικό και ανθρώπινο επίπεδο, το πνεύμα του θωρακίου είναι εντελώς διαφορετικό. Ο πόλεμος έχει λήξει νικηφόρα, Νίκες υπό το βλέμμα της αναπαυόμενης Αθηνάς οδηγούν ταύρο σε θυσία, στήνουν τρόπαια με οπλισμό, ελληνικό, περσικό, αλλά και εξαρτήματα πλοίων. Η γνωστή «σανδαλιζόμενη», μία κομψότατη και χαριτωμένη μορφή Νίκης δένει το σανδάλι της.

Η χρονολόγηση του θωρακίου τοποθετείται πιθανότατα στους χρόνους της Νικείου Ειρήνης (421π.Χ.), όταν πλέον στην πολιτική ζωή των Αθηνών κυριαρχεί η συντηρητική μερίδα. «Υποπτον ανακωχήν» χαρακτήρισε ορθά την Νικείου Ειρήνη ο Θουκυδίδης (V.26.3) και κατά τα φαινόμενα οι Αθηναίοι δεν έτρεφαν ψευδαισθήσεις. Ωστόσο, η ειρήνη αυτή έδωσε τη δυνατότητα στις καταπονημένες, αντιμαχόμενες πόλεις να επουλώσουν πληγές και να διευθετήσουν προβλήματα που προέκυψαν, όπως η λήξη της συνθήκης Λακεδαιμονίων-Αργείων. Η ειρήνη ήταν ευνοϊκή για την Αθήνα, αφού σύμφωνα με τους όρους διατηρείτο ακέραιη η ηγεμονία. Άλλωστε, λίγους μήνες πριν από την υπο-

γραφή της συνθήκης, διδάχτηκε στα Διονύσια η Ειρήνη του Αριστοφάνους που αποδίδει με ενάργεια την ατμόσφαιρα χαράς. Αυτήν ακριβώς την ατμόσφαιρα χαράς, ενθουσιασμού, νίκης και ελπίδας αποτυπώνει και η εικονογράφηση του θωρακίου.

ΤΟ ΕΡΕΧΘΕΙΟ

Το Ερέχθειο οικοδομήθηκε για να στεγάσει παλαιές λατρείες (εικ. 9), αλλά κυρίως το άγαλμα της Παλλάδος Αθηνάς. Έως τότε φαίνεται πως το ξόανο της θεάς στεγαζόταν σε σωζόμενο από την περσική καταστροφή ή επισκευασμένο τμήμα του Αρχαίου Ναού. Αξιοσημείωτο είναι, ότι τα ερείπια του Αρχαίου Ναού παρέμειναν σεβαστά, όπως και οι παλαιές λατρείες, οι οποίες ενσωματώθηκαν στο σχέδιο του νέου ναού, αλλά και ότι διατηρήθηκε ο παλαιός βωμός, όπου ελάμβαναν χώρα οι θυσίες των Παναθηναίων. Ακανθώδες είναι το ζήτημα της ακριβούς χρονολόγησης του μνημείου. Ενώ οι οικοδομικές επιγραφές των ετών 409-404 π.Χ. προσφέρουν μια επαρκή εικόνα για την πορεία και το είδος των εργασιών στην τελική φάση τους, δεν διαθέτουμε καμία αδιάσειστη γραπτή μαρτυρία για να προσδιορίσουμε με ακρίβεια την έναρξη των εργασιών. Αρκετοί ερευνητές ενέταξαν τον ναό στο «περίκλειο σχέδιο» για την Ακρόπολη. Η επικρατούσα θεωρία, όμως, είναι ότι οι εργασίες άρχισαν το 420 π.Χ. με την ειρήνη του Νικία, διακόπηκαν με την Σικελική εκστρατεία ή την Σικελική καταστροφή και συνεχίστηκαν αργότερα σε μία περίοδο,

Εικ. 8. Το θωράκιο του ναού της Αθηνάς Νίκης
(Boardman 1993, εικ. 129)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

όταν οι πρόσκαιρες νίκες του Αλκιβιάδη τόνωσαν κατά κάποιον τρόπο το ηθικό των Αθηναίων. Η πρόταση αυτή στηρίζεται εν πολλοίς σε οικοδομική επιγραφή του 409/8 π.Χ., η οποία θεωρείται ότι αναφέρεται στην επανέναρξη των εργασιών μετά από κάποιο χρονικό διάστημα διακοπής. Αυτή η θεωρία βασίζεται, όπως έχει ήδη σημειωθεί, στο ερμηνευτικό σχήμα ότι ναοί και δημόσια κτίρια

κτιζόνται κυρίως κατά τη διάρκεια της ειρήνης και διακόπτονται με το ξέσπασμα του πολέμου. Σύμφωνα με την επιγραφή, κατόπιν αποφάσεως της εκκλησίας του δήμου ορίστηκε μία επιτροπή και αρχιτέκτων ο Φιλοκλής ο Αχαρνεύς (αρχιτέκτων με την έννοια του επιβλέποντος) για να καταγράψουν πλήρως την υπάρχουσα, θα λέγαμε, κατάσταση των έργων στο Ερέχθειο. Εντύπωση προκαλεί η επιμέλεια με την οποία περιγράφουν λεπτομερώς τα εξεργασμένα ή ημίεργα αρχιτεκτονικά μέλη κ.λπ. Από το κείμενο δεν προκύπτει σαφώς μακρά διακοπή των εργασιών. Η διακοπή ειικάζεται. Ωστόσο το πιθανότερο είναι, για διάφορους λόγους, μία από τις υπερβολικές να μην ολοκληρώθηκε έγκαιρα, ή ο

ανάδοχος να μην ανταποκρίθηκε στις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει. Το μόνο βέβαιο είναι ότι το 409/8 οι εργασίες είχαν προχωρήσει πολύ και το λατρευτικό άγαλμα στεγαζόταν ήδη στον ναό «τῷ νεῷ τῷ ἔμπροσθεν ἐν ἡοὶ τῷ ἀρχαῖον ἄγαλμα». Εάν λοιπόν δεν υπήρχε μεγάλη διακοπή, τότε πιθανή ημερομηνία για την

έναρξη των εργασιών θα ήταν οι χρόνοι μετά τη Σικελική καταστροφή. Ενδεχομένως η θεωρία του Michael Vickers (Vickers 1985, 3-28), ο οποίος κατεβάζει τη χρονολόγηση στο 412 π.Χ. να βρίσκεται πιο κοντά στην αλήθεια. Ο Vickers στηρίζει την επιχειρηματολογία του σε νύξεις για την κατασκευή του ναού που εντοπίζονται στην τραγωδία του Ευριπίδου Ερεχθεύς

και στην Λυσιστράτη του Αριστοφάνους. Σύμφωνα με τον Vickers, το 412 π.Χ., το νεοσύστατο σώμα των Προβούλων χρησιμοποίησε το απόθεμα των 1000 ταλάντων, εκ των οποίων μέρος θα δόθηκε για την οικοδόμηση του ναού.

Το Ερέχθειο, εκτός από τις γνωστές Καρνατίδες της νότιας πρόστασης, κοσμούσαν διάφορα διακοσμητικά στοιχεία και κυρίως μία ιωνική ζωφόρος. Δεν διαθέτουμε ενδείξεις για την ύπαρξη αετωματικών γλυπτών ή ακρωτήριων.

Η ζωφόρος περιέτρεχε τους εξωτερικούς τοίχους του σηκού στη νότια, ανατολική και βόρεια πλευρά, καθώς και τη βόρεια πρόσταση του ναού. Δεν γνωρίζουμε εάν και η δυτική πλευρά ήταν αρχικά διακοσμημένη. Πάντως, μετά τις επισκευές που έγιναν τον 1 μ.Χ. αι., δεν έφερε

διακόσμηση. Το μήκος της ζωφόρου σε αυτές τις τρεις πλευρές υπολογίζεται περί τα 49 μ. Το ύψος των μορφών ήταν 0,58 μ. με εξαίρεση το τμήμα της ζωφόρου στην βόρεια πρόσταση, όπου οι μορφές ήταν κατά τι υψηλότερες (0,65 μ.). Έως σήμερα έχουν ταυτιστεί περί τα 300 θραύσματα από τη ζωφόρο, άλλα μεγα-

Εικ. 9. Η ανατολική όψη του Ερεχθείου (Τριάντη 1998, 326)

Εικ. 10. Ζωφόρος Ερεχθείου. Κάτω τμήμα γυναικείας μορφής (Τριάντη 1998, εικ. 347-348)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

λύτερα και άλλα πολύ μικρά. Οι μορφές από πάριο μάρμαρο, φτιαγμένες κάθε μία ξεχωριστά, προσαρμόζονταν με μεταλλικούς συνδέσμους επί ελευσινίου λίθου. Όπως γράφει η Ι. Τριάντη στο βιβλίο της «Το Μουσείο της Ακροπόλεως» (Τριάντη 1998, 328), συμπυκνώνοντας τις έως τότε θεωρίες, «...Αυτή η τεχνική ίσως να οφείλεται σε απόφαση να διακοσμηθεί το

κτίριο με ανάγλυφη ζωφόρο μετά το τέλος του ή μπορεί και σε οικονομία. Δεν αποκλείεται όμως να οφείλεται και σε αισθητικούς λόγους». Λόγοι αισθητικοί δεν αποκλείουν και λόγους οικονομίας, πολύ περισσότερο για τους Αθηναίους του 5ου αι. για τους οποίους αισθητική και οικονομία συμβαδίζουν. Το Ερεχθείο δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης. Χαρακτηριστικό είναι το χωρίον από το ψήφισμα του Καλλία του 434-433 π. Χ. (IG I³, 52, στ. 10-11) –εάν είναι ορθή η ανάγνωση– με το οποίο ανατίθεται στον αρχιτέκτονα των Προπυλαίων και στους επιστάτες «ὅπως ἀριστ[α καὶ εὐτελέστατα ποιηθ]ήσεται ἡ Ἀκρό[πολις] καὶ ἐπισκευασθῆ[σεται τὰ δεόμενα...]» (Bundgaard 1976, 126). Αυτή η βασική αντίληψη αναγνωρίζεται και στην φράση «Φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας...» από τον Επιτάφιο του Περικλέους (Θουκ. II, 40). Η τεχνική της ζωφόρου έχει επιρροές από τις βάσεις των λατρευτικών αγαλμάτων της περιόδου που αποδίδονται στον κύκλο του Φειδία.

Η ζωφόρος χρονολογείται με ασφάλεια μεταξύ των

ετών 410-406 π.Χ., λόγω της ύπαρξης των οικοδομικών επιγραφών.

Αρκετές προσπάθειες έγιναν για την αποκατάσταση και ανάγνωση των γλυπτών της ζωφόρου ακολουθώντας ποικίλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία. Ωστόσο, ο συσχετισμός των οπών των συνδέσμων στον ελευσίνιο λίθο με αντί-

στοιχες σπές που διατηρούνται στην οπίσθια επιφάνεια των θραυσμάτων της γλυπτικής, το μέγεθος των μορφών και η προσπάθεια ομαδοποίησής τους με βάση τεχνοτροπικές ομοιότητες δεν είναι δυνατό, λόγω και του αποσπασματικά σωζόμενου υλικού, να προσφέρουν ασφαλή συμπεράσματα.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το σωζόμενο κάτω τμήμα γυναικείας μορφής, καθημένης σε θρόνο, το ερεισίχειρο του οποίου κοσμεύει σφίγγα (Ακρ. 1239) (εικ. 10). Ενώ όλες οι καθημένες μορφές αποδίδονται στα 2/3 η εν λόγω μορφή αποδίδεται κατ' ενόπιον σαν να ανασηκώνεται αιφνιδίως. Η «άβολη» αυτή και αφύσικη στάση απασχόλησε πολύ τους ερευνητές και οδήγησε σε ποικίλες ερμηνείες. Δεν πρόκειται για προσπάθεια

να αποδοθεί μία στιγμιαία, απότομη κίνηση. Ο καλλιτέχνης επιθυμούσε να απεικονίσει την μορφή αυτή καθημένη και κατενώπιον. Ο όχι και τόσο επιτυχημένος τρόπος, που επέλεξε, αποτελεί εικονογραφική σύμβαση υπαγορευμένη από πρακτικούς λόγους. Εφόσον, εάν απέδιδε την μορφή καθισμένη, το γλυπτό θα

Εικ. 11. Ζωφόρος Ερεχθείου. Σύμπλεγμα (Τριάντη 1998, εικ. 374)

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

προεξείχε αισθητά σε σχέση με τα άλλα γλυπτά. Ο L. Pallat αναγνώρισε ορθά στη μορφή αυτήν την Αθηνά και την απέδωσε στο Β. Πρόπυλο (Pallat 1937).

Ένα σημαντικό σύμπλεγμα που αποδίδεται στον σηκό του ναού αξίζει ιδιαίτερης μνείας (Ακρ. 1073) (εικ. 11). Άνδρας που στηρίζεται σε βακτηρία και νέος γονατιστός. Το σύμπλεγμα έχει ταυτιστεί με τον «γράφοντα νεανίσκον και τον προσεστώτα αὐτῶ» της επιγραφής IG I³ 476 (408-407 π.Χ.). Η συγκεκριμένη επιγραφή είναι ιδιαιτέρως γνωστή και έχει απασχολήσει την έρευνα, κυρίως, λόγω των ονομάτων των καλλιτεχνών και τις πολύτιμες πληροφορίες που παρέχει για την αμοιβή τους. Ο νέος, γονατιστός και με σκυμμένο το κεφάλι, θεωρήθηκε ότι γράφει σε πινακίδα ή σύμφωνα με τον Bernard Holtzmann (Holtzmann 2000) στο έδαφος και συχνά συσχετίστηκε με σκηνή μαντείου. Όλα ωστόσο τα γλυπτά που πολύ ασαφώς αναφέρονται στην επιγραφή, όπως άρματα, μορφές που οδηγούν άλογα, νέος πλησίον θώρακος και άνδρας που στηρίζεται σε βακτηρία κοντά σε βωμό ταιριάζουν σε ένα θέμα πολύ γνωστό από την αγγειογραφία, την αναχώρηση του ήρωος και μπορούμε να εικάσουμε ότι ο ήρωας δεν είναι άλλος από τον Ερεχθέα. Η στάση του νέου θυμίζει τις γονατιστές μορφές από το αέτωμα της Ολυμπίας, οι οποίες με την στάση τους φαίνεται σαν να «προαισθάνονται» το τραγικό συμβάν που έπεται. Στα σωζόμενα γλυπτά συγκαταλέγονται θραύσματα αλόγων και αρμάτων που ενδεχομένως ανήκουν σε παραστάσεις σχετικές με τον Ερεχθέα, εφόσον εθεωρείτο ο εφευρέτης του άρματος.

Στην πλειονότητά τους οι σωζόμενες μορφές είναι γυναικείες. Τα θέματα που προτάθηκαν για τη ζωφόρο είναι πολλά, λιγότερο ή περισσότερο πιθανά. Σύμφωνα με τον Ludwig Pallat (Pallat 1937), για παράδειγμα, στη δυτική πλευρά του βορείου Προπύλου απεικονιζόταν αρματοδρομία, στη βόρεια η Αθηνά και οι κόρες του Κέκροπος που ανοίγουν το απαγορευμένο καλάθι με τον μικρό Εριχθόνιο και στην ανατολική η γέννηση του Εριχθονίου.

Πρόσφατα, δύο σωζόμενοι ανδρικοί κορμοί ερμηνεύτηκαν με πειστικά επιχειρήματα από την Ι. Τριάντη (Τριάντη 2012) ως πολεμιστές και συγκεκριμέ-

να ως σύμπλεγμα Ερεχθέως – Ευμόλπου (Ακρ. 1197 και ΕΑΜ 15485, στην ίδια παράσταση τοποθετεί και το Ακρ. 1229). Ο γυμνός κορμός μικρότερης μορφής (Ακρ. 10266) αναγνωρίστηκε από την Τριάντη ως παιδικός και συσχετίστηκε με την γέννηση του Εριχθονίου σύμφωνα και με την εικονογραφία της εποχής.

Με τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην ανατολική πλευρά του ναού πιθανό θέμα θα ήταν μία Αγορά θεών με εξέχουσα παρουσία φυσικά της Αθηνάς ή η γέννηση της Αθηνάς. Μία παράσταση ανάλογη με αυτή του ναού της Νίκης. Πιθανά θέματα είναι η γέννηση του Εριχθονίου, η αναχώρηση του ήρωος Ερεχθέως για την μοιραία μάχη, η μάχη Ερεχθέως και Ευμόλπου, και γενικώς θέματα σχετιζόμενα με τους μυθικούς βασιλείς των Αθηνών. Μία σαφής αναφορά-επίκληση στο στέρεο μυθικό παρελθόν σε μία περίοδο όπου η τραγική κατάληξη της Σικελικής εκστρατείας, αλλά και η πορεία του πολέμου δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αισιοδοξίας. Σε μία περίοδο, στην οποία ακραία συντηρητικά στοιχεία διεκδικούν την εξουσία στην Αθήνα και πρεσβεύουν την επιστροφή σε μία πάτριο πολιτεία, σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν.

Η ίδρυση ενός δημοσίου κτηρίου, ιδίως ναού, εξυπηρετεί ποικίλες ανάγκες, θρησκευτικές, πολιτικές, προπαγανδιστικές κ.ά. Ανάγκες υπαρκτές τόσο σε περιόδους ειρήνης, όσο και πολέμου. Διαφορετικοί, επομένως, ήταν οι σκοποί της ίδρυσης των δύο ναών της Ακροπόλεως, σε δύο διαφορετικές φάσεις του πολέμου, γεγονός απολύτως διακριτό στα θέματα, τα οποία επιλέχθηκαν να απεικονιστούν.

Η ανάγνωση και ερμηνεία του εικονογραφικού διακόσμου των μνημείων και οι προτεινόμενες επισημάνσεις και διαπιστώσεις στηρίζονται στα λιγοστά διαθέσιμα δεδομένα. Λόγω έλλειψης χρόνου δεν εθίγησαν θεμελιώδη ζητήματα, όπως ο ιωνικός χαρακτήρας των δύο ναών, οι Κόρες, οι γνωστές ως Καρυάτιδες κ.ά. Νέες ταυτίσεις γλυπτών και ερμηνευτικές προσεγγίσεις αναμένεται να φωτίσουν περισσότερο θέματα που σήμερα αποτελούν αντικείμενο έντονου επιστημονικού προβληματισμού.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Συνοψίζοντας, νομίζω ότι αξίζει να παρατηρήσω ότι ο γλυπτικός διάκοσμος των δύο σημαντικών κτηρίων που κατασκευάζονται στην Ακρόπολη κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, αφιερωμένα και τα δύο στην προστάτιδα της πόλης Αθηνά, εξακολουθεί να ανταποκρίνεται στις ιστορικές εξελίξεις. Στην περίοδο μετά από την Νίκη στη Σφακτηρία ο διάκοσμος του ναού της Αθηνάς Νίκης εμφορείται από θετικά αισθήματα ευφορίας και αισιοδοξίας. Μετά από την τραγική κατάληξη της εκστρατείας στην Σικελία, ο διάκοσμος του Ερεχθείου καθρεφτίζει αισθήματα περιουλλογής και αναδίπλωσης. Μπορεί να διαβαστεί ως ένα ανάθημα σεβασμού στις αρχαιότερες χθόνιες θεότητες και ως μια προσπάθεια ανάδειξης της ταυτότητας των Αθηναίων ως αυτοχθόνων και αδιαμφισβήτητων φορέων ήθους και πολιτισμού.

Ευχαριστώ το ΔΣ της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως και ιδιαιτέρως τις κυρίες Φανή Μαλλούχου-Tufano και Άννα Μαλικούρτη. Ευχαριστίες, επίσης, οφείλω στη δασκάλα μου, καθηγήτρια, Λίλα Μαραγκού, στον αρχιτέκτονα Τάσο Τανούλα και στον γραμματέα της Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας, Άγγελο Ματθαίου για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση:

Barringer, J.M. *Art, Myth and Ritual in Classical Greece*, Cambridge 2008.

Blümel, T. “Der Fries des Tempels der Athena Nike in der attischen Kunst des fünften Jahrhunderts von Christus”, *JdI* 65/66, 1950/51, 135-165.

Boardman, J. *Ελληνική Πλαστική. Κλασσική Περίοδος*, β' εκδ., Αθήνα 1993.

Harrison, E. “The Glories of the Athenians: Observations on the Program of the Frieze of the Temple of Athena Nike”, στο: *The Interpretation of Architectural Sculpture in Greece and Rome*, Buitron-Oliver, D. (ed.), Studies in the History of Art 49, Washington D.C. 1997, 108-125.

Hoepfner, W. (επιμ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis*, Berlin 1997

Holtzmann, B. “Notes sur la fries de l' Erechtheion: Le Sujet de Acr. 1073”, *BCH* 124, 2000, 221-226.

Lippman, M. - Scahill, D. - Schultz, P. “Knights 843-59, the Nike Temple Bastion, and Cleon's Shields from Pylos”, *AJA* 110, 2006, 551-563.

Miles, M.M. “A Reconstruction of the Temple of Nemesis”, *Hesperia* 58, 1989, 133-249.

Pallat, L. “Zum Frieze der Vorhalle des Erechtheion”, *JdI* 52, 1937, 17-29.

Palagia, O. “Interpretations of the two Athenian Friezes. The Temple on the Ilissos and the Temple of Athena Nike”, στο: *Periclean Athens and its Legacy. Problems and Perspectives*. Essay in Honor of J.J. Pollit, Barringer, J.M. - Hurwit, J.M. (ed.), Austin 2005, 177-192.

Tanoulas, A. “About clamps and dowels at the Central Building of the Propylaea of the Athenian Acropolis”, *2ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας: Πρακτικά*, Αθήνα 2006, 448-456.

Vickers, M. “Persepolis, Vitruvius and the Erechtheum Caryatids: The Iconography of Medism and Servitude”, *RA* 1, 1985, 3-28.

Ελληνόγλωσση:

Δεσπίνης, Γ. «Τα γλυπτά των αετωμάτων του ναού της Αθηνάς Νίκης», *ΑΔ* 29, 1974, 1-24.

Δεσποτίδης, Μ. *Εικονογραφικός διάκοσμος δημοσίων κτηρίων στην Αγορά των Αθηνών: Από τη μεταπερσική περίοδο έως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (479-404 π.Χ.)*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2014.

Κορρές, Μ. «Κλασσική αθηναϊκή αρχιτεκτονική», στο: Μπούρας, Χ. κ.ά. (επιμ.), *Αθήναι. Από την Κλασσική Εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 2-45. Σ. Ελευθεράτου (επιμ.), *Μουσείο Ακροπόλης*, Οδηγός, Αθήνα 2016

Schultz, P. *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2002. Τριάντη, Ι. *Το Μουσείο της Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

Γ. Σταϊνχάουερ
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων

Ο πόλεμος δεν είναι βέβαια ένα ευχάριστο ή ψυχαγωγικό (με την παλαιά έννοια της λέξεως) θέμα. Πολύ περισσότερο όταν δεν πρόκειται για ένα Μαραθώνα, αλλά για έναν καταστροφικό εμφύλιο. Θα μπορούσε κανείς ακόμα να αναρωτηθεί, ποιό το ενδιαφέρον σήμερα, την εποχή της ατομικής βόμβας, για την πολεμική τέχνη ενός αιώνα που δεν γνώριζε ακόμα τον καταπέλτη. Ισχύει όμως εδώ αυτό που γενικά χαρακτηρίζει τη σχέση μας με την αρχαιότητα. Η επικαιρότητα της ιστορίας του Πελοποννησιακού πολέμου έγκειται στον παραδειγματικό χαρακτήρα του (είναι αυτό που αναδεικνύει ο Θουκυδίδης) ως του μεγάλου πολέμου που σηματοδότησε την αρχή του τέλους της αρχαίας Ελλάδας, όπως, τηρουμένων των αναλογιών, ο Μεγάλος Πόλεμος –που ακριβώς πριν από εκατό χρόνια τελείωσε– σημάδευσε το τέλος της ευρωπαϊκής εποχής της ανθρωπότητας.

Το ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον ενός ολοκληρωτικού πολέμου είναι ότι αυτός, όπως ο πυρετός στον άνθρωπο, αποτελεί την εκδήλωση της βαθύτερης κρίσης ενός ξεπερασμένου από τα πράγματα συστήματος. Επιπλέον, στο βαθμό που απαιτεί την επιστράτευση όλων των ηθικών, πνευματικών και υλικών δυνατοτήτων των αντιπάλων, οδηγεί αναπόφευκτα στην επαναστατική ανατροπή σε όλα τα επίπεδα, με την ανάπτυξη νέων, προσαρμοσμένων στις αλλαγμένες κοινωνικές συνθήκες, τεχνικών και νέων μέσων, μιας νέας μορφής πολέμου και μιας νέας ειρήνης.

Έτσι το Azincourt (1415) είδε το τέλος της φεουδαλικής ιπποσύνης· και ο Goethe, παρών στη μάχη του Valmy, (1792) αναγνώρισε στη νίκη του στρατού της επανάστασης, το τέλος των δυναστικών μισοφορικών πολέμων και τη γένεση της νέας εποχής των εθνικών στρατών – χωρίς βέβαια να μπορεί να προβλέψει την πορεία του εθνικισμού στις εκατόμβες και στις βίαιες εθνοκαθάρσεις του 20ού αι. Με παρόμοιο τρόπο, στους δύο μεγάλους πολέμους του περασμένου αιώνα, θα δούμε να οδηγούνται σε παροξυσμό και σε κάποιες προσωρινές λύσεις, όλες οι συσσωρευμένες εθνικές, οικονομικές, κοινωνικές και οι μεταξύ των φύλων ανισότητες, που η προϊούσα παγκοσμιοποίηση είχε φέρει στο προσκήνιο.

Ας έρθουμε στο θέμα μας. Ποιές είναι οι αλλαγές στο στερέωμα των ελληνικών πόλεων, που μας δίνουν το δικαίωμα να μιλάμε για τον επαναστατικό χαρακτήρα του Πελοποννησιακού πολέμου;

Η γεωγραφική διαίρεση του ελληνικού, χερσαίου και νησιωτικού, χώρου είχε, όπως ξέρουμε, απαρχής ευνοήσει τη δημιουργία ενός μικροκόσμου από χιλίες (στην πράξη γνωστές είναι περίπου εκατό) αυτόνομες πόλεις με γεωργική κτηνοτροφική βάση, με ένα αστικό κέντρο και την απαραίτητη για τη συντήρηση της κοινότητας χώρα, η οποία, με εξαίρεση την Αθήνα και τη Σπάρτη, δεν ξεπέρασε τα συνήθως ορεινά όρια του κάμπου. Έτσι, λίγο έξω από την Ελευσίνα βρίσκουμε τα εχθρικά Μέγαρα, και απέναντι από τον Πειραιά την απειλητική Αίγινα.

Τις πόλεις αυτές συναντάμε σε διαρκή μεταξύ τους πόλεμο. Είναι εν τούτοις ένας πόλεμος με κανόνες, που καθορίζονται από την ίδια τη φύση της αρχαίας πόλης, την κοινή καταγωγή (τα *Ελλήνων νόμιμα*) και την ανάγκη ισορροπίας των δυνάμεων μέσα σ' αυτό το μικρόκοσμο. Σκοπός του δεν είναι η εξόντωση του αντιπάλου (κάτι που θα μπορούσε να απειλήσει αυτή την ισορροπία), αλλά ο εξαναγκασμός του να δεχθεί τις θέσεις του νικητή πάνω στο αντικείμενο της διαμάχης. Η διάρκεια του πολέμου είναι μικρή, λίγες εβδομάδες το πολύ. Η στρατηγική απλή. Την εισβολή κατά την εποχή της ωρίμανσης του καρπού, ακολουθεί η προσωρινή κατάληψη του κάμπου και η καταστροφή της σοδειάς, από την οποία εξαρτάται η επιβίωση της πόλης, που εξαναγκάζεται, έτσι, να αποδεχθεί την αναμέτρηση. Η σύγκρουση σύμφωνα με την αγωνιστική παράδοση των Ελλήνων, που δεν άφηνε περιθώρια για συμβιβαστικές λύσεις, δίνεται σε μια μόνο μάχη, σε συμπεφωνημένο χώρο και χρόνο. Πρόκειται για μια σχεδόν τελετουργική αναμέτρηση που θα ειρωνευτεί ο Μαρδόνιος, ένα είδος μονομαχίας (ας μη ξεχνάμε ότι η μονομαχία των επιλέκτων ήταν ένας αρχαίος τρόπος πολέμου) για τη λύση βασικά εδαφικών διαφορών ανάμεσα σε γείτονες. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο οι κοινότητες των ελεύθερων Ελλήνων πολιτών θα δημιουργήσουν ένα μοναδικό τύπο παράταξης, την αποτελεσματικότητα του οποίου θα διαπιστώσει

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

σύντομα ο ίδιος ο Μαρδόνιος και θα αποδείξει η μακροβιότητα του μέσα από αλλαγές και προσαρμογές έως το Μεγάλο Πόλεμο του, 1914-18.

Ο λόγος είναι για τη φάλαγγα και τη μάχη της παράταξης (εικ. 1). Το στρατιωτικό σώμα της φάλαγγας εκφράζει την άρρηκτη ενότητα των ίσων πολιτών-αγροτών και τη σταθερή θέληση για την υπεράσπιση της γης τους, που ταυτίζεται με το έδαφος της πόλης. Η παράταξη μοιάζει πιο πολύ με μια αθλητική συνάντηση, ένα συγκλονιστικό και αιματηρό ματς ανάμεσα στις αντίπαλες φάλαγγες, η κάθε μία από τις οποίες εμφανίζεται ως ένα κινούμενο αρραγές τείχος από ασπίδες που επαναλαμβάνεται σε βάθος τουλάχιστον 4 και έως 8 σειρών, μέσα από το οποίο προβάλλουν τα δόρατα. Το παν εξαρτάται από τη διατήρηση της συνοχής –χάρη στην απόλυτη πειθαρχία και την αλληλεγγύη με το διπλανό– κατά την αποφασιστική στιγμή της σύγκρουσης των δύο μετώπων, τον ωθισμό, όταν κάτω από τη φυσική πίεση που ασκείται από το συσσωρευμένο βάρος των σωμαμάτων που πέφτει βίαια πάνω στον αντίπαλο, τον υποχρεώνει να κάνει πίσω.

Ακολουθεί η μάχη σώμα με σώμα ώσπου να διασπασθεί η αντίπαλη φάλαγγα, η οποία κάτω από τον κίνδυνο της κύκλωσης τρέπεται σε φυγή. Η καταδίωξη μετά τη μάχη είναι σπάνια (Θουκ. Ε, 73), η πολιορκία της αντίπαλης πόλης αποκλείεται, γιατί είναι πολύ δαπανηρή και όχι πάντα αποτελεσματική. Χαρακτηριστικά, ακόμα και η ναυμαχία, για μια ναυτική πόλη όπως η Κόρινθος και η Κέρκυρα, έχει τη μορφή πεζομαχίας των οπλιτών από τα καταστρώματα των αντιπάλων πλοίων.

Το πρότυπο –και το ακραίο δείγμα– της αρχαίας πόλης είναι η Σπάρτη, την παραμονή των Μηδικών η μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη και ο εγγυητής κατά κάποιο τρόπο του πολιτικού, όπως και του κοινωνικού καθεστώτος των πόλεων· το δείχνει ο ρόλος της στην ανατροπή των προοδευτικών τυραννικών και δημοκρατικών καθεστώτων. Στη Σπάρτη η τέχνη του πολέμου προσδιορίζει την οργάνωση της πολιτείας και τη ζωή του πολίτη, η οποία, όπως θα πει ο Περικλής, είναι μια συνεχής προετοιμασία για τον πόλεμο.

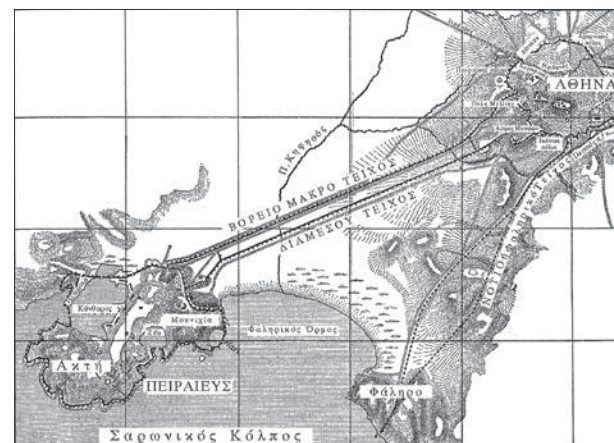
Η επανάσταση σ' αυτή την παραδοσιακή τέχνη του πολέμου υπήρξε, όπως και ο ίδιος ο Πελοποννησιακός πόλεμος, το αποτέλεσμα της ανατροπής στον 5ο αι. του συστήματος των ελληνικών πόλεων-κρατών που περιγράψαμε παραπάνω. Ο λόγος, η δημιουργία ενός νέου πόλου ισχύος, της αθηναϊκής ναυτικής αυτοκρατορίας.

Την ιστορική αφετηρία αποτέλεσαν οι περσικοί πόλεμοι: η αυτοπεποίθηση και το κύρος των Αθηνών από τις νίκες στο Μαραθώνα και τη Σαλαμίνα και το κενό εξουσίας από την υποχώρηση των Περσών και από την απροθυμία των Πελοποννησίων για

τη συνέχιση του πολέμου. Η ολοκλήρωσή της συμπίπτει με την αποφασιστική στροφή στη θάλασσα, έργο των διαδοχικών από το Θεμιστοκλή, στον Περικλή, ηγετών του αθηναϊκού δήμου. Όπως θα περηφανευθεί ο Περικλής στον Επιτάφιο λόγο του για τους πρώτους νεκρούς του πολέμου (Θουκ. 2, 41.4): Με την τόλμη μας αναγκάσαμε κάθε γη και θάλασσα να μας ανοίξουν τους δρόμους τους «πᾶσαν μὲν θάλατταν και γῆν ἔσβατον τῇ ἡμετέρᾳ τόλμῃ καταναγκάσαντες γενέσθαι».

Εικ. 1. Το αγγείο Chigi του 7ου αι. π.Χ. με παράσταση φάλαγγας οπλιτών

Εικ. 2. Σχέδιο της αρχαίας Αθήνας και του Πειραιά με τα Μακρά Τείχη

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

Εικ. 3. Κατάλογος των απαρχών του φόρου των συμμάχων της Αθήνας (Επιγραφικό Μουσείο)

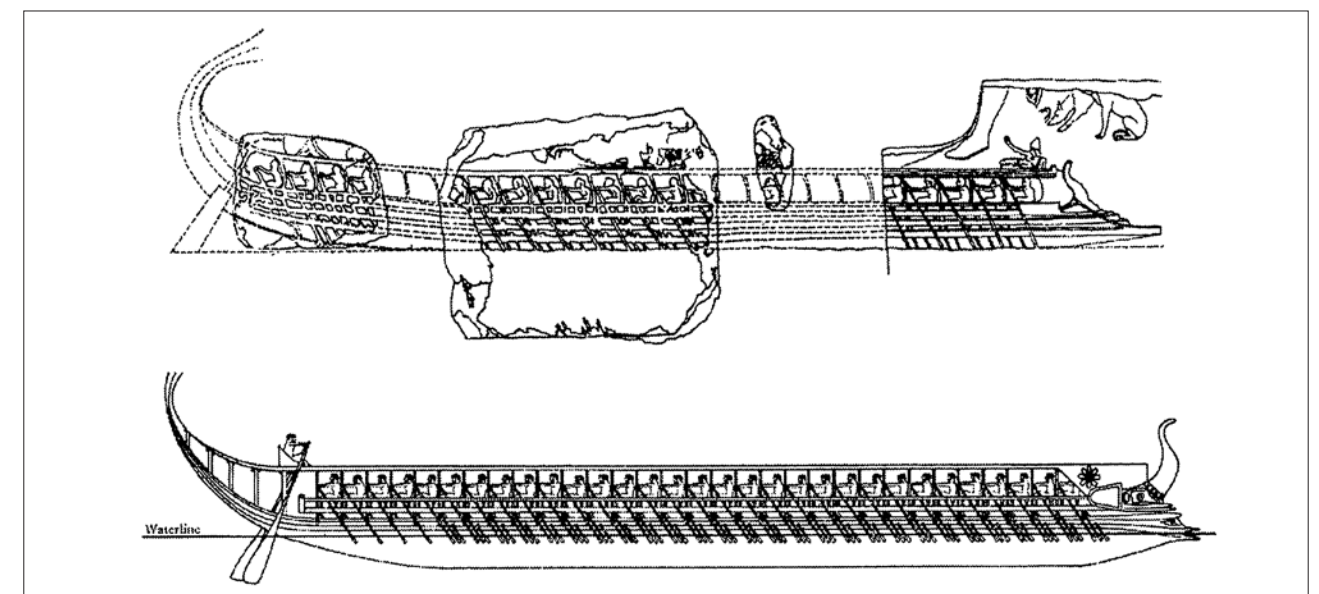
Η αναπόφευκτη σύγκρουση με τη Σπάρτη, εγγυήτρια της παλαιάς τάξης πραγμάτων, θα αποτελέσει την αιτία και συγχρόνως θα δώσει το γεωγραφικό πλαίσιο και θα προδιαγράψει τα βασικά χαρακτηριστικά του πολέμου. Ο πόλεμος αυτός θα είναι ένας γενικός (πανελλήνιος) και ολοκληρωτικός πόλεμος, ένας πόλεμος που δεν θα αφορά πλέον σε απλές συνοριακές διαφορές, ούτε βέβαια θα κριθεί σε μια μάχη. Το διακύβευμα (για να χρησιμοποιήσω έναν όρο του συρμού) θα είναι η κυριαρχία στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, στόχος της σύγκρουσης η εξόντωση του αντιπάλου. Η διεύρυνση της σκηνής, ο πολλαπλασιασμός και η διαφοροποίηση των μετώπων σε ξηρά και θάλασσα, που η αθηναϊκή ματαιοδοξία από το Αιγαίο, το Ιόνιο και την Προποντίδα θα επεκτείνει έως τη Σικελία, θα επιβάλλουν αναγκαστικά την αλλαγή των στρατηγικών, των όπλων και γενικά του τρόπου διεξαγωγής και τελικά την αλλοίωση του αρχαίου αγωνιστικού πνεύματος του παραδοσιακού πολέμου. Πώς εξελίσσεται μέσα σε αυτό το πλαίσιο η στρατηγική των αντιπάλων; Η στρατηγική του Περικλέους, έχει δύο σκέλη. Με την κατασκευή των Μακρών Τειχών (εικ. 2) η Αθήνα ενώνεται με τον Πειραιά σε μια νησίδα απόρθητη από τις ετήσιες –στο παραδοσιακό στυλ– επιδρομές των Πελοποννησίων, η οποία μπορεί απρόσκοπτα να επικοινωνεί μέσω του Πειραιώς με τη ναυτική αυτοκρατορία της. Το σύστημα αυτό, που εφαρμόστηκε πρώτα στα Μέγαρα, θα επεκταθεί στη συνέχεια και στις εκάστοτε συμμάχους πόλεις. Συγχρόνως με μια ευρεία κυκλωτική κίνηση του στόλου, συνδυασμένη με τον επιτειχισμό των παραλίων της Πελοποννήσου, την οχύρωση π.χ. των Κυθήρων και της Πύλου, με λεηλασίες και με την υποκίνηση σε αποστασία των ειλωτών της Μεσοσηνίας, αλλά και με την εκστρατεία κατά των εχθρικών κορινθιακών αποικιών στην ενδοχώρα της φιλικής Ναυπάκτου, επιδιώκεται η φθορά των αντιπάλων και ο εξαναγκασμός τους στην αναγνώριση της αθηναϊκής αυτοκρατορίας. Η καμπή θα έρθει όταν η Σπάρτη, υιοθετώντας τη στρατηγική και τα όπλα του αντιπάλου, θα μεταφέρει το κέντρο των επιχειρήσεων στο σώμα της αυτοκρατορίας, στην περιοχή των συμμάχων πόλεων, από τη

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

φορολογία των οποίων η Αθήνα αντλεί την οικονομική ισχύ της· πρώτα με την εκστρατεία του Βρασιίδα στη Θράκη, στη συνέχεια –μετά την εξασθένηση των Αθηνών από την ήττα στη Σικελία– με τη συνεχή παρουσία ενός πελοποννησιακού στόλου στο Αιγαίο και τη συστηματική ενθάρρυνση της αποστασίας στις πόλεις. Η στρατηγική αυτή συνδυάζεται με τον επιτειχισμό της ίδιας της Αττικής, για την οποία η εγκατάσταση μόνιμης πελοποννησιακής φρουράς στη Δεκέλεια, σημαίνει την παράλυση της γεωργικής παραγωγής και της εξορμητικής δραστηριότητας στη Λαυρεωτική. Η φάλαγγα κάτω από αυτές τις συνθήκες έχει παύσει να αποτελεί όπως πριν το αποκλειστικό όπλο του πολέμου. Η έκβαση του πολέμου φαίνεται όλο και περισσότερο ότι θα κριθεί στη θάλασσα. Είναι πάνω στο στόλο που ο Περικλής στηρίζει την στρατηγική της μεγαλόπρεπης απομόνωσης της Αθήνας πίσω από τα Τείχη, όπως και την εξουσία πάνω στις νησιωτικές και παράλιες πόλεις, οι οποίες τροφοδοτούν τον πόλεμο οικονομικά, οργανώνονται μάλιστα τώρα σε ένα είδος «φορολογικών περιφερειών» (εικ. 3), προμηθεύουν τις πρώτες ύλες για τη συντήρηση του αθηναϊκού στόλου και χρησιμεύουν ως βάσεις για τον ελλιμενισμό του. Μονάδα του στόλου είναι η τριήρης, (εικ. 4) μια

πολεμική μηχανή, την κινητήρια δύναμη της οποίας αποτελούν 170 κωπηλάτες, κατά κανόνα θήτες και μέτοικοι. Την ατομική ανδρεία και το ομαδικό πνεύμα των Μαραθωνομάχων αντικαθιστά εδώ η συστηματική άσκηση στην απόλυτη πειθαρχία που απαιτεί ο κωπηλατικός μηχανισμός. Αποτέλεσμα είναι η τελειοποίηση των ναυτικών ελιγμών, όπως ο διέκπλους και ο περίπλους που εφάρμοσε αριστοτεχνικά ο Φορμίων στη ναυμαχία της Πάτρας, και της τέχνης του εμβολισμού, που έδωσαν στη Αθήνα την αδιαμφισβήτητη υπεροχή στο ναυτικό πόλεμο.

Η αθηναϊκή στρατηγική της αποφυγής της σύγκρουσης στην Αττική, η πρακτική των αμφιβίων επιχειρήσεων και των εκστρατειών στην ενδοχώρα των κορινθιακών αποικιών της «Άγριας Δύσης» στην Αιτωλία και την Ακαρνανία, καθιστούν αναγκαία την προσαρμογή του τρόπου διεξαγωγής του πολέμου σε πρωτόγνωρες συνθήκες, ξένες στις συμβάσεις της παράταξης. Οι απαιτήσεις της νέας στρατηγικής επιβάλλουν την αλλαγή της τακτικής της οπλιτικής φάλαγγας, την αποδέσμευσή της από τους άκαμπτους κλασικούς κανόνες, τη διαφοροποίηση της σύνθεσης και την αύξηση της ευκινησίας της. Απαιτείται τώρα η προσαρμογή της στη μορφή του εδάφους, στην ανάγκη

Εικ. 4. Αναπαράσταση της αθηναϊκής τριήρους του αναγλύφου του Lenormant

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

ελέγχου των ορεινών περασμάτων και της κατόπτευσης του χώρου για την επιλογή της πιο ευνοϊκής θέσης. Με την ανάγκη μεγαλύτερης ευκινησίας της φάλαγγος συνδέεται η αλλαγή στον αμυντικό οπλισμό των οπλιτών, η κατάργηση ουσιαστικά του θώρακος και η αντικατάσταση της βαρειάς κορινθιακής ή αθηναϊκής περικεφαλαίας από τον πύλο (εικ. 5), τέλος, η στενότερη συνεργασία της φάλαγγας με σώματα όπως οι ιππείς και οι πελταστές.

Ο ρόλος που καλούνται να παίξουν τώρα, μεμονωμένα ή σε συνεργασία, τα δύο αυτά ευκίνητα σώματα συνδέεται με την ανάπτυξη των νέων τακτικών του αιφνιδιασμού, της εφόδου και της ενέδρας που χαρακτηρίζουν όλο και περισσότερο τις πολεμικές επιχειρήσεις του Πελοποννησιακού (όπως και του επομένου Κορινθιακού) πολέμου. Ενδιαφέρον από την πλευρά της κοινωνιολογίας του πολέμου είναι το γεγονός, ότι πρόκειται για δύο όπλα που συνδέονται παραδοσιακά με τις δύο άκρες της κοινωνικής κλίμακας – την αριστοκρατία των ιππέων, που βλέπουμε να παρελαύνουν περήφανα στη ζωφόρο του Παρθενώνα (εικ. 6) και τους θήτες ή ξένους πελταστές (εικ. 7), που έως τότε ήταν περιορισμένοι σε περιθωριακό ρόλο στην παράταξη των πολιτών-οπλιτών. Χαρακτηριστική είναι η απουσία και των δύο στο Μαραθώνα.

Η ταχύτητα και η αντοχή κάνουν το ιππικό κατάλληλο κυρίως για επιχειρήσεις εκτός παρατάξεως, επιδρομές, αναγνώριση του πεδίου και καταδίωξη του εχθρού. Σε τούτο συνίσταται ο κύριος ρόλος του στον Πελοπον-

Εικ. 5. Βοιωτική επιτύμβια στήλη οπλίτη, 4ος αι. π.Χ. (Μουσείο Θηβών)

νησιακό πόλεμο, όπως π.χ. στην άμυνα της Αττικής. Πράγματι είναι το ιππικό που το 428 και από το 413 έως το 404 συνεχώς κατορθώνει με καθημερινές εξόδους να εξασφαλίζει την αγροτική παραγωγή του λεκανοπεδίου της Αθήνας, όπως υπογραμμίζει ο Θουκυδίδης (Η, 27.5) και όπως περηφανεύεται ο χορός των Ιππέων του Αριστοφάνη.

Ενεργότερο επιχειρησιακό ρόλο αποκτά το ιππικό και στην παράταξη, συγκεκριμένα στην κάλυψη των πλευρών, ιδιαίτερα του ακάλυπτου από την ασπίδα δεξιού και των νώτων της φάλαγγας από το ενδεχόμενο ξαφνικής επίθεσης του εχθρικού ιππικού ή της πλευροκόπησης από την εχθρική φάλαγγα. Σπανιότερη από την αμυντική είναι η επιθετική χρήση του ιππικού στη πλευρά της εχθρικής φάλαγγας, η οποία μπορεί να είναι αποφασιστική για την πορεία της μάχης, όπως στο Δήλιον το 424. Ο πολεμικός ρόλος των ψιλών (ελαφρά οπλισμένων), όπως οι λιθοβόλοι, σφενδονήται, τοξόται, ακοντισταί και πελτασταί, ήταν, όπως είπαμε, σημαντικά περιορισμένος στην εποχή της ακμής της φάλαγγας. Όπως και στην περίπτωση των ιππέων, οι λόγοι είναι κοι-

νωνικοί, ιδεολογικοί και τακτικοί. Η ηθική υποβάθμιση των τηλεβόλων όπλων είναι φανερή ήδη στον Όμηρο, ενώ, όπως παραδίδεται, η χρήση τους στον πόλεμο του Ληλαντίου πεδίου, το 700 π.Χ., είχε απαγορευτεί με κοινή απόφαση των αντιπάλων. Η αρχαία δημοκρατία ήταν η δημοκρατία των τα όπλα παρεχομένων. Οι φτωχοί, που αποτελούσαν και τη μεγαλύτερη μάζα του πληθυσμού, ήταν υποχρεωμένοι να

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

ακολουθούν τη φάλαγγα με ό,τι είδους όπλα ήταν σε θέση να προμηθευτούν. Η δύναμη τους ως σώμα βρισκόταν στην ικανότητα διεξαγωγής πολέμου σε δύσβατα εδάφη και κάτω από ειδικές συνθήκες. Όσο για τους τοξότες και σφενδονήτες, κατά κανόνα ήταν ξένοι μισθοφόροι, συνήθως από την Κρήτη και τη Ρόδο αντίστοιχα.

Η αποτελεσματικότητά τους αποκαλύφθηκε ήδη στην αρχή του πολέμου. Το καλοκαίρι του 429, στην εκστρατεία στη Σπάρτωλο της Χαλκιδικής (Θουκ. Β, 79), όπου οι Χαλκιδείς πελταστές με τα ακόντια, σε συνεργασία με το ιππικό, έσπειραν τον πανικό στους Αθηναίους σκοτώνοντας 430 οπλίτες και 3 στρατηγούς. Μετά από δύο χρόνια, ο στρατηγός Δημοσθένης μετά την καταστροφική ήττα του από τους Αιτωλούς τοξότες, θα καταφέρει –ακολουθώντας σε συνεργασία με τους Ακαρνάνες του Αμφιλοχικού Άργους την ίδια τακτική των ενεδρών και των τεχνασμάτων– να εξοντώσει τη δύναμη της κορινθιακής αποικίας της Αμπρακίας (Θουκ. Γ, 97- 113). Η τακτική αυτή, που συνίσταται συγκεκριμένα στη σύμπραξη των πελταστών με μικρό σώμα ιππέων και ψιλών (τοξοτών και σφενδονητών), θα διαμορφωθεί οριστικά στην εκστρατεία των Μυρίων. Μεγάλη αίγλη στο σώμα αυτό θα δώσουν οι επιτυχίες των Αθηναίων πελταστών υπό τον Ιφικράτη στην ανακατάληψη των οχυρών του Ισθμού και κατά κύριο λόγο στην εξόντωση της σπαρτατικής μόρας στο Λέχαιο. Μια νέα πολεμική τεχνική γεννιέται έτσι, η επιτυχία της οποίας στηρίζεται –όπως

ακολουθούν τη φάλαγγα με ό,τι είδους όπλα ήταν σε θέση να προμηθευτούν. Η δύναμη τους ως σώμα βρισκόταν στην ικανότητα διεξαγωγής πολέμου σε δύσβατα εδάφη και κάτω από ειδικές συνθήκες. Όσο για τους τοξότες και σφενδονήτες, κατά κανόνα ήταν ξένοι μισθοφόροι, συνήθως από την Κρήτη και τη Ρόδο αντίστοιχα.

τηρουμένων των αναλογιών και εκείνη του στόλου– στην απόλυτη ακρίβεια των ελιγμών, που ο Ιφικράτης καταφέρει χάρη στο συνδυασμό σκληρής πειθαρχίας και καλής αμοιβής, καθώς και στο συντονισμό με τα άλλα σώματα, το ιππικό και τους οπλίτες, που χρησιμοποιούνται απλώς ως κάλυψη των επιθέσεων των πελταστών, αποτρέποντας με την παρουσία τους τη καταδίωξή τους από τους σπαρτιάτες οπλίτες και το ιππικό. Η τάση γίνεται σαφέστερη στη διάρκεια του 4ου αι., καθώς ο πολλαπλασιασμός των οχυρών και η παράλληλη εξέλιξη της πολιορκητικής οδήγησαν στην όλο και συχνότερη χρησιμοποίηση οπλιτών σε συνεργασία με τοξότες και πελταστές, ιδιαίτερα κατά την έφοδο σε οχυρές θέσεις.

Πράγματι, είναι κατά τη διάρκεια του πολυμέτρου Πελοποννησιακού πολέμου που διαμορφώθηκαν οι προϋποθέσεις για την κορύφωση της οχυρωματικής τέχνης τον 4ο αι. Είναι τότε που αναπτύσσονται και βρίσκουν ευρύτατη εφαρμογή οι στρατηγικές του αποκλεισμού τόσο της χώρας, με την εγκατάσταση φρουριών σε επίκαιρα σημεία της, όσο και της πό-

λης, με τη συστηματική περιτείχησή της. Ας θυμηθούμε την περιγραφή από το Θουκυδίδη της πολιορκίας της Πλάταιας. Ωστόσο, καθώς οι πολιορκίες εξελίσσονται κατά κανόνα σε μακρόχρονες και εξαιρετικά δαπανηρές επιχειρήσεις, ο επιτιθέμενος θα προσπαθήσει να καταλάβει την πόλη με έφοδο. Αυτό το σκοπό εξυπηρετούν μηχανισμοί, όπως οι εμπρηστικές μηχανές που περιγράφει ο Θουκυδίδης στην πολιορκία του Δηλίου

Εικ. 6. Ιππείς της ζωφόρου του Παρθενώνα

Εικ. 7. Παράσταση πελταστού, 6ος αι. π.Χ.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

(Θουκ. Δ, 100) και οι πρώτοι κυλιόμενοι πύργοι και σκάλες που συναντάμε στον αθηναϊκό εμφύλιο του 403 (Ξεν. Ελλ. Β, IV, 27). Η εξέλιξη της πολιορκητικής είχε με τη σειρά της ως απάντηση τη δημιουργία μιας νέας αμυντικής στρατηγικής και την παράλληλη εξέλιξη κατάλληλων αμυντικών έργων. Τα μαθήματα από την πολιορκία των Συρακουσών από τους Αθηναίους, όπως και αυτά του Καρχηδονιακού πολέμου, οδήγησαν το Διονύσιο στην πρώτη οχύρωση του Ευρυήλου στο υψίπεδο των Επιπολών, η οποία θα εξελιχθεί συν τω χρόνω σε ένα μοναδικό στην αρχαιότητα φρούριο (εικ. 8). Αντίστοιχα, το μάθημα από το σπαρτατικό επιτελισμό της Αττικής στη Δεκέλεια, θα οδηγήσει την Αθήνα, μετά την κατάρρευση του αυτοκρατορικού οικοδομήματος, στην εγκατάλειψη της περίκλειας στρατηγικής και τη συστηματική επέκταση της θωράκισης της χώρας με τη δημιουργία μιας αμυντικής ζώνης που απλώνεται πέρα από τα στενά όρια της πόλεως έως τα φυσικά σύνορα της χώρας (εικ. 9). Η εξασφάλιση των συνόρων με την οργάνωση ενός συστήματος οχυρών στα στρατηγικού ενδιαφέροντος περάσματα και στο εσωτερικό, κατά μήκος των προσβάσεων στην πόλη, θα αποτελέσει χαρακτηριστική μέριμνα όλων των μεγάλων πολέμων τον 4ο αι.

Η εφαρμογή των στρατηγικών του Πελοποννησιακού πολέμου προϋποθέτει, όπως είδαμε, παρατεταμένες (πολύ μακρύτερες από τις τριήμερες κλασικές) εκστρατείες, τη μόνιμη επάνδρωση φρουριών σε ξένο έδαφος και την τελειοποίηση της τεχνικής της μάχης και της πολιορκίας. Τούτο σημαίνει την ύπαρξη μονίμων, επαγγελματικών, δηλαδή μισθοφορικών, στρατών, αλλά και μιας επαγγελματικής στρατιωτικής διοίκησης. Έχει περάσει η εποχή του πολιτικού, που, όπως ο Κλέων, εγκαταλείπει το βήμα για να ηγηθεί του στρατού. Ήδη ο Δημοσθένης είναι ένας επαγγελματίας στρατηγός. Επαγγελματισμός και μισθοφορία θα έχουν, λόγω του διαχωρισμού πλέον της πολιτικής από τη στρατιωτική ηγεσία, σημαντικές επιπτώσεις στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά και δυσβάστακτες οικονομικές και σοβαρές κοινωνικές και ιδεολογικές επιπτώσεις στη ζωή της πόλης. Ο Αλκιβιάδης είναι μια διάνοια στα στρατιωτικά, έχει

όμως χάσει τη συνείδηση της πατρίδος. Οι διάδοχοί του, οι στρατηγοί των αρχών του 4ου αι., από τον Ιφικράτη και τον Κόνωνα, έως τον Τιμόθεο και το Χάρη, λειτουργούν συχνά ανεξάρτητα από την πόλη, προαναγγέλλοντας τον τύπο του κοντοτιέρου.

Συνέπεια όλων αυτών, όπως και της παράτασης της γενικευμένης και ολοκληρωτικής σύγκρουσης, υπήρξε η αλλαγή στην ηθική του πολέμου: Τις αρχές του δικαίου πολέμου (τα *Ελλήνων νόμιμα*) αντικαθιστά τώρα η διαλεκτική της βίας, που φθάνει σε ακρότητες, όπως οι αποφάσεις για τους Μυτιληναίους και τους Μηλίους, τις οποίες δικαιολογεί η κυνική επιχειρηματολογία του δικαίου του ισχυροτέρου. Την ηθική της φάλαγγας και τους κανόνες του fair play της παράταξης, η απίστευτη (αδιανόητη άλλοτε) συχνότητα των φαινομένων της προδοσίας, της αποστασίας, και οι πρακτικές της εξαπάτησης, των τεχνασμάτων, του αιφνιδιασμού κ.λπ. Χαρακτηριστικά δείγματα προσφέρουν η περίπτωση πάλι του Αλκιβιάδη και, από την άλλη πλευρά, λογικές όπως αυτή του Λυσάνδρου (Ξεν. Ελλ. Α, V, 1-6), που ισχυρίζεται ότι μπορεί με την αύξηση για λίγους οβολούς του ημερομισθίου να πετύχει την αυτομολία των Αθηναίων ναυτών. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός, ότι οι δύο μάχες που έκριναν τον πόλεμο, αυτή του λιμένος των Συρακουσών και η τελική μάχη των Αιγός Ποταμών, δεν κρίθηκαν χάρη στην τέχνη ή τη γενναιότητα των αντιπάλων, αλλά με τον αιφνιδιασμό την ώρα του γεύματος.

Υπάρχουν ωστόσο, πέρα από τα τεχνικά θέματα, δύο σημεία στα οποία ο Πελοποννησιακός πόλεμος φέρνει μια πραγματική ανατροπή –ουσιαστικά μπορούμε να μιλάμε εδώ για μια επανάσταση– που θα σημαδέψει τη φύση του πολέμου έως τα νεώτερα χρόνια. Το πρώτο αφορά στην εμφάνιση στο προσκήνιο τού κοινωνικού παράγοντα και της εμφύλιας σύγκρουσης, το δεύτερο στη βαρύτητα που αποκτά ο οικονομικός παράγων και στις συνέπειές του ως προς την εξάρτηση από τρίτες δυνάμεις, εν προκειμένω την Περσία.

Η κλασική φάλαγγα ήταν βασικά ένας στρατός μεσαίων και μεγάλων γαιοκτημόνων οπλιτών. Η δημιουργία και ο κεντρικός ρόλος του στόλου στην Αθήνα μετά τα Μηδικά θα οδηγήσει στην ανατροπή του συσχετισμού

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

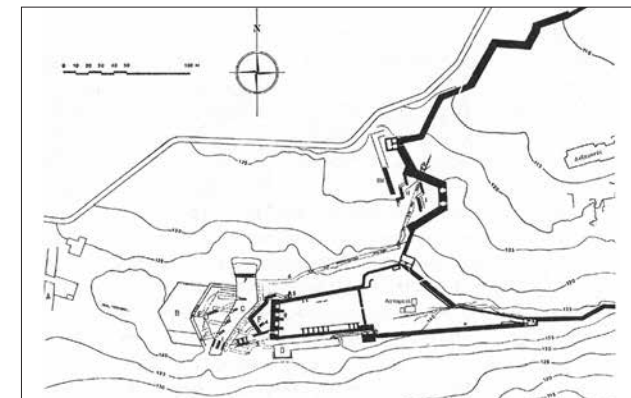
των δυνάμεων στο πολίτευμα, που σηματοδοτούν οι μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του Περικλή. Ο πόλεμος θα βαθύνει το ρήγμα στην ενότητα του πολιτικού σώματος (το επισημαίνει ήδη το 420 ο «παλαιός ολιγαρχικός» συγγραφέας της *Αθηναίων Πολιτείας*) ανάμεσα, αφενός, στο δημοκρατικό πλήθος των ναυτών και των ψιλών, που κυριαρχεί πλέον στην πολιτική σκηνή και στα δικαστήρια, και, αφετέρου, στην ολιγαρχία των περίπου 3.000 πλουσίων πολιτών, από όπου προέρχονται οι *τα όπλα παρεχόμενοι* και οι ιππείς, οι περισσότεροι από οποίους δεν κρύβουν εξάλλου τα φιλολακωνικά αισθήματά τους. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο αρχηγός τους Κριτίας (Ξεν. Ελλ. Β, III, 12, 23): *ο λαός ποτέ δεν θα γίνει φίλος των Λακεδαιμονίων που μας έσωσαν, ενώ οι εκλεκτοί τους είναι πάντα πιστοί και παρακάτω, στ. 32: είναι γνωστό ότι το πολίτευμα των Λακεδαιμονίων θεωρείται το χειρότερο από όλα.* Η ρήξη θα εκδηλωθεί στην Αθήνα με αφορμή τη δυσάρεστη τροπή του πολέμου το 411, και πάλι το 404. Η επέκταση της αντιπαράθεσης στο εσωτερικό των φίλων και συμμάχων πόλεων, όπου, καθώς συμπληρώνει ο γνωστός μας αθηναίος ολιγαρχικός το 420: *οί χρηστοί Αθηναίων τούς χρηστούς ένταϊς συμμαχίσι πόλεσι σώζουσι*, θα οδηγήσει στον εμφύλιο, που, καμιά φορά, όπως στην Κέρκυρα ήδη το 427-426, εκδηλώνεται με πρωτοφανή αγριότητα (Θουκ. Γ, 70-82, 85). Τα παραδείγματα είναι πολλά: Πλάταια ήδη στην αρχή του πολέμου (Θουκ. Γ, 65), Μυτιλήνη το 428/7 (Θουκ. Γ, 27), Μέγαρα το 424/3 (Θουκ. Δ, 65-73), Μένδη το 421/20 (Θουκ. Δ, 130),

Χίος το 412/11 (Θουκ. Θ, 9), Σάμος το 411 (Θουκ. Θ, 21 κ.λπ.). Την ευκαιρία δίνει παντού η σύμπραξη των ολίγων με τη Σπάρτη, που υποστηρίζει την αποστασία από την Αθήνα. Το *mot d'ordre* είναι χαρακτηριστικά η ελευθερία των πόλεων, ένα αμφιλεγόμενο σύνθημα με μεγάλο μέλλον στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο.

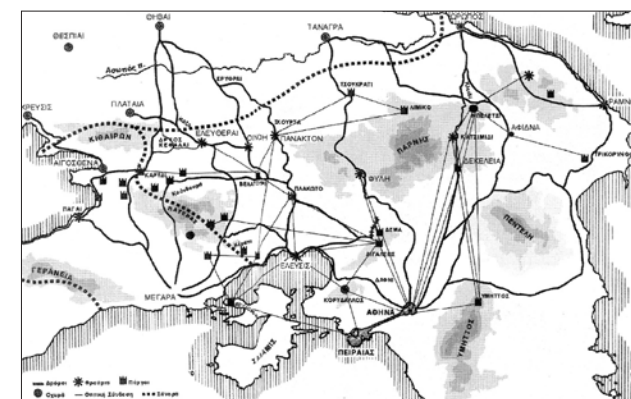
Η οικονομία δεν έπαυσε ποτέ να αποτελεί σημαντικό παράγοντα στον αρχαίο πόλεμο· συχνά είναι το άμεσο κίνητρο του πολέμου: ως το οικονομικό όφελος από

τη λαφυραγώγηση, την επιβολή φόρου υποτελείας ή από την –σπάνια στην κλασική εποχή– προσάρτηση εδαφών και υποδούλωση πληθυσμών· ως μη ξεχνάμε ότι για τον Αριστοτέλη ο πόλεμος αποτελεί μια κτητική πρακτική. Ή, πάλι ως αποθετικό όφελος από την υλική ζημία του αντιπάλου, και ως μέσο οικονομικού εκβιασμού, όπως στην περίπτωση της καταστροφής της σοδειάς, ή του αποκλεισμού του κ.λπ. Από την άλλη πλευρά ήταν άγνωστη στην αρχαία πόλη η οικονομική επιβάρυνση για τον εξοπλισμό και τη διεξαγωγή του πολέμου. Όσο αυτός περιοριζόταν στην παράταξη της φάλαγγας, ο οπλισμός ήταν

υπόθεση των πολιτών, αποτελούσε μάλιστα προϋπόθεση του πολιτεύματος, ενώ λόγω της μικρής διάρκειας της εκστρατείας δεν υπήρχε ανάγκη οργάνωσης επιμελητείας. Οι τυχόν έκτακτες πολεμικές ανάγκες αντιμετωπιζόνταν με έκτακτες εισφορές των πολιτών. Το νέο στοιχείο, το οποίο θα αποτελέσει ένα από τους βασικούς όρους που θα καθορίσουν από τώρα και στο εξής (και έως σήμερα) την πορεία του πολέμου, είναι

Εικ. 8. Κάτοψη του φρουρίου του Ευρυήλου στις Συρακούσες

Εικ. 9. Δίκτυο οχυρών στην Αττική, 4ος αι. π.Χ.

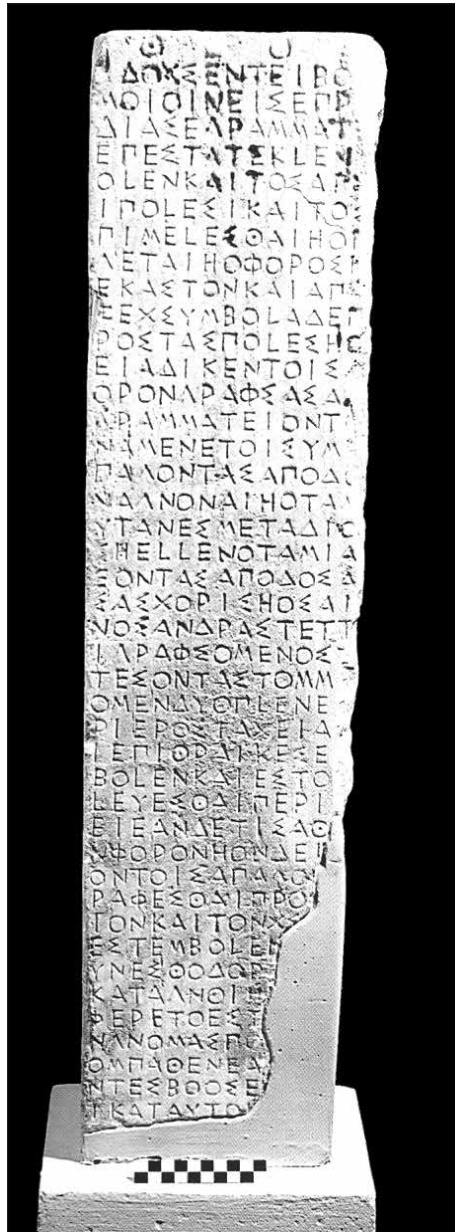
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

η τεράστια αύξηση των πολεμικών δαπανών, που επιβλήθηκε από την αλλαγή στον τρόπο και στην κλίμακα, αλλά και από τη διάρκεια του σχεδόν τριακονταετούς αυτού πολέμου: Αρκεί να αναφερθεί ότι η κατασκευή και ο εξοπλισμός των περίπου 400 τριήρων του στόλου κόστισε 800 τάλαντα, οι νεώσοικοι κατά τον Ισοκράτη (7. 66) 1.000 τάλαντα, και τα Μακρά Τείχη 800-1.000 τάλαντα. Στα παραπάνω πρέπει να προστεθούν οι ετήσιες δαπάνες για μισθούς κ.λπ., οι οποίες σε καιρό ειρήνης υπολογίζονται σε περίπου 300 τάλαντα ετησίως. Πολλαπλάσιες ήταν φυσικά οι δαπάνες σε καιρό πολέμου. Ας σκεφτούμε μόνο το ρυθμό αποκατάστασης των απωλειών του στόλου. Επίσης, χάρη στο συνδυασμό φιλολογικών και επιγραφικών πληροφοριών, γνωρίζουμε ότι η πολιορκία της Σάμου κόστισε 1.277 τάλαντα, αυτή της Ποτίδαιας 2.000 τάλαντα, η εκστρατεία της Σικελίας 4.500-5.000 τάλαντα, ενώ το κόστος του Πελοποννησιακού πολέμου υπολογίζεται σε 35.000 (Beloch) έως 47.000 (Francotte) τάλαντα. Και αυτά χωρίς να υπολογίζουμε τις απώλειες σε ανθρώπους, γεωργική παραγωγή, υλικές ζημιές κ.λπ.

Πολεμικές δαπάνες αυτού του μεγέθους ήταν αδύνατον να σηκώσει η ελληνική πόλη, με εξαίρεση ίσως την Αθήνα, και αυτή για ορισμένο χρόνο και χάρη στο συμμαχικό φόρο που κάλυπτε το 60% (600 από τα 1.000 τάλαντα (βλ. [Ξεν.] *Αθην. Πολ.*) των εσόδων της. Έτσι, αν κατά την έναρξη του πολέμου το κεντρικό ταμείο (το ταμείο της Αθηνάς) διέθετε ένα αποθεματικό 6.000 ταλάντων, τα ψηφίσματα του

Καλλία προέβλεπαν τη διατήρηση ενός μόνιμου αποθεματικού 3.000 ταλάντων, το οποίο όμως ήδη το 428 είχε μειωθεί σε 945 τάλαντα. Την κατάσταση δείχνει η επιβολή νέων μέτρων για την είσπραξη του συμμαχικού φόρου (εικ. 10) καθώς και έκτακτες εισφορές, δηλαδή ενός φόρου επί του κεφαλαίου. Έτσι, που και αυτή η Αθήνα αναγκάστηκε, στην τελευταία φάση του πολέμου, να καταφύγει στο έσοχατο μέτρο της ρευστοποίησης της χρυσής αμφίσης της Αθηνάς. Πολύ πιο δύσκολα ήταν τα πράγματα για τη Σπάρτη. Το παράδειγμα της οικονομικής προετοιμασίας των Σπαρτιατών για τον Πελοποννησιακό πόλεμο είναι χαρακτηριστικό δείγμα της πολεμικής οικονομίας της παραδοσιακής ελληνικής πόλης, που δεν διαθέτει κεντρικό ταμείο. Το πρόβλημα που επισημαίνεται ήδη στην αρχή του πολέμου θα αντιμετωπισθεί αρχικά με τις έκτακτες εισφορές μεμονωμένων και ομάδων ιδιωτών ή πόλεων (εικ. 11).

Ωστόσο, η παράταση και η μετατόπιση του κέντρου βάρους του πολέμου στις δαπανηρές θαλάσσιες επιχειρήσεις θα υποχρεώσουν σύντομα στην προσφυγή σε μια –μακροπρόθεσμα καταστροφική για τον Ελληνισμό– συμμαχία με τους Πέρσες σατράπες, από τους οποίους οι εξαντλημένοι αντίπαλοι –κατά κύριο λόγο οι Λακεδαιμόνιοι– θα εξαρτώνται πλέον για τη συντήρηση και επάνδρωση του στόλου τους. Δεν χρειάζεται (ούτε έχουμε γι' αυτό χρόνο) να επεκταθούμε στο ντροπιαστικό παζάρι –που αρχίζει με τη μεσολάβηση του Αλκιβιάδη– το οποίο θα καταλήξει στη φιλία και συμμαχία του Κύρου με το Λύσανδρο και θα δώσει

Εικ. 10. Επιβολή επιπρόσθετου φόρου στους συμμάχους της Αθηνάς (Επιγραφικό Μουσείο)

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

τέλος στον πόλεμο. Σ' αυτό, θα αντιδράσει μόνον ο Καλλικρατίδας σαν γνήσιος Σπαρτιάτης. Έτσι, εκείνο που δεν πέτυχε η Περσία ενός Δαρείου και ενός Ξέρξη στο πεδίο της μάχης, θα το πετύχει στην παρακμή της εξαγοράζοντας τους Έλληνες. Η εξάρτηση, πρακτικώς η υποταγή της Ελλάδος στα κελεύσματα των Σούσων, θα ολοκληρωθεί στις επόμενες δεκαετίες. Τα βήματα είναι γνωστά: η εκστρατεία του Αγησιλάου στη Μικρά Ασία αντιμετωπίζεται με την υποκίνηση (το αντίτιμο είναι μόλις ένα τάλαντο χρυσού) Βοιωτών, Αργειτών, Κορινθίων και Αθηναίων σε ένα μεγάλο αντιλακωνικό συνασπισμό, την χρηματοδότηση του στόλου με τον οποίο ο Κόνων θα εξουδετερώσει τη σπαρτιατική ναυτική δύναμη στην Κνίδα, το 394, όπως και της ανοικοδόμησης της οχύρωσης των Αθηνών και του Πειραιώς και των Μακρών Τειχών. Θα ακολουθήσει η περίφημη ειρήνη του Βασιλέως και οι συνέπειές της έως την άνοδο της Μακεδονίας.

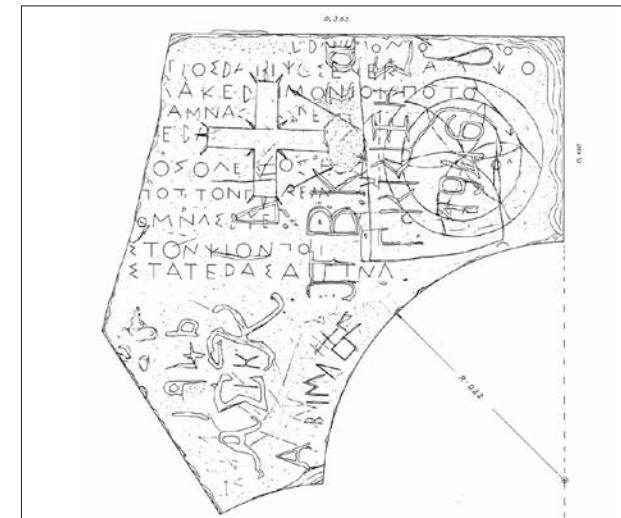
Επίλογος

Οι επαναστατικές αλλαγές στον τρόπο άσκησης του πολέμου που διαπιστώνονται στον Πελοποννησιακό πόλεμο θα πάρουν, όπως είδαμε, ολοκληρωμένη μορφή τον 4ο αι. Τούτο ισχύει τόσο για το μετασχηματισμό της φάλαγγας ως προς τον οπλισμό και τη σύμπραξη με νέα όπλα, όπως οι πελταστές και το ιππικό. Τα μαθήματα αυτά και η ιδιοφυΐα στρατηγών, όπως ο Επαμεινώνδας, ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος, θα αποκρυσταλλωθούν στη διάταξη, τον οπλισμό και τον τρόπο μάχης της μακεδονικής φάλαγγας (εικ. 12), που θα βάλει τέλος στην

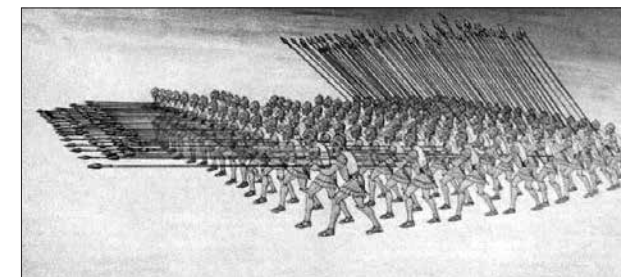
εξάρτηση της ελληνικής πόλης από την Περσία, αλλά και στην ίδια την ελεύθερη ελληνική πόλη. Ένα ιστορικό ανάλογο στην εξέλιξη των τεχνικών και των μέσων αλλά και των αποτελεσμάτων του Πελοποννησιακού, που περιγράψαμε προηγουμένως, δίνουν οι δύο σύγχρονοι μας παγκόσμιοι πόλεμοι. Αν στα πρώτα τανκς και στην ακόμα ερασιτεχνική δράση της αεροπορίας του Πρώτου Παγκοσμίου, διακρίνεται η ανάγκη να ξεπεραστεί η παραδοσιακή από παρατά-

ξεως μάχη, που είχε βαλτώσει στα ματοβαμμένα χαρακώματα εκείνου, είναι αυτά τα ίδια όπλα που θα παίξουν αποφασιστικό ρόλο στο Δεύτερο Πόλεμο. Πίσω από την αμυντική γαλλική στρατηγική της γραμμής Maginot, από το γερμανικό μηχανοκίνητο Blitzkrieg, ή την αμερικανική τακτική της αφ' υψηλού απρόσωπης ισοπέδωσης (από τη Δρέσδη έως τη Χιροσίμα) πόλεων και αμάχων, έχουμε τώρα μια διαφορετική ανάγνωση των μαθημάτων του προηγούμενου πολέμου. Όπως, αντίστοιχα, στον Keynes και το New Deal έχουμε την απάντηση στην πρόκληση της Οκτωβριανής επανάστασης του 1917. Η ειρήνη και οι συμμαχίες που

υπογράφηκαν πάνω στα ερείπια της Ευρώπης σήμαναν –όπως τηρουμένων των αναλογιών η ειρήνη και η συμμαχία της Κορίνθου– το τέλος ενός πολιτισμού. Η ιστορία επαναλαμβάνεται, δυστυχώς όμως σπάνια διδάσκει.

Εικ. 11. Έκτακτες οικονομικές εισφορές προς Σπάρτη (Μουσείο Σπάρτης)

Εικ. 12. Αναπαράσταση Μακεδονικής Φάλαγγας. Σχ. F. Mitchell

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΤΡΙΗΡΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΝΑΚΑΤΑΚΕΥΗ ΤΗΣ

Μηνάς Φύτος

Διπλ. Μηχανολόγος Μηχικός, Μέλος του ΔΣ της ΕΦΑ

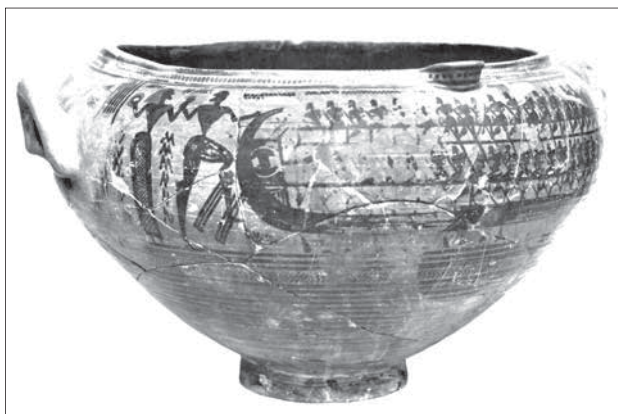
Η τριήρης ήταν ένας τύπος μακρόστενου, κωπήλατου πολεμικού πλοίου με έμβολο, που επινοήθηκε από τους λαούς της ΝΑ Μεσογείου (Φοίνικες, Έλληνες) και γρήγορα υιοθετήθηκε και από τις άλλες ναυτικές δυνάμεις (Ρωμαίους). Η τριήρης ήταν σε χρήση από τον 8ο έως και τον 4ο π.Χ. αι. περίπου. Ειδικώς οι Αθηναίοι ανέπτυξαν πολύ την τριήρη, τόσο στον τεχνικό όσο και στον επιχειρησιακό τομέα, και στήριξαν σ' αυτήν τη ναυτική τους ηγεμονία. Η πρώτη μορφή τριήρους φαίνεται ότι κατασκευάζεται στα τέλη του 8ου π.Χ. αιώνα. Σε έκθεμα του Βρετανικού Μουσείου, κατά την εκκένωση της Τύρου, το 701 π.Χ., απεικονίζεται μία φοινικική διήρης με έμβολο. Στα αρχαιολογικά ευρήματα (αγγεία, νομίσματα, ανάγλυφα) υπάρχουν πολυάριθμες απεικονίσεις. Ενδεικτικώς αναφέρεται μία (Κολλιναίτης 2018, εικ. 1) επί αττικού αγγείου της περιόδου 735-710 π.Χ. με δύο σειρές κωπηλατών καθ' ύψος, και 60 κωπηλάτες σε κάθε πλευρά.

Οι περισσότερες πληροφορίες για τις τριήρεις και τη χρήση τους προέρχονται από τους ιστορικούς Ηρόδοτο και Θουκυδίδη, και αφορούν κυρίως το β' μισό του 5ου π.Χ. αι. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι οι Κορίνθιοι ήταν οι πρώτοι που κατασκεύασαν τριήρεις στην Ελλάδα και ότι ο Κορίνθιος Αμεινοκλής κατασκεύασε 4 τριήρεις για τους Σαμίους. Το πού ακριβώς κατασκευάστηκαν οι πρώτες τριήρεις δεν αποτελεί το κύριο ερώτημα, αφού έτσι ή αλλιώς διέφεραν μεταξύ τους σε αρκετά σημεία. Οι δύο ισχυρότερες ναυτικές δυνάμεις, η Κόρινθος και η Σιδώνα, περί τα τέλη του 8ου π.Χ. αι., πιεζόμενες από τη νέα τακτική του θαλάσσιου πολέμου –δηλαδή την επιδίωξη καταστροφής των εχθρικών πλοίων, στη θάλασσα– προχώρησαν από τα δύο, στα τρία επίπεδα κωπηλατών. Πληροφορίες για την πρώτη ναυμαχία με την τακτική του «εμβολισμού» δίνει ο Ηρόδοτος, περιγράφον-

τας τη σύγκρουση μεταξύ 60 Φωκαϊκών πεντηκοντόρων αφ' ενός και 120 πλοίων Ετρούσκων και Καρχηδονίων αφ' ετέρου, το 535 π.Χ., έξω από την αποικία των Φωκαέων Αλαλία, στην Κορσική. Οι Φωκαείς ήταν μεν νικητές, με μεγάλες όμως απώλειες. Κατά την Ιωνική Επανάσταση, το 494 π.Χ., όταν ο –πιστός στους Πέρσες– φοινικικός στόλος κατευθύνεται εναντίον της Μιλήτου, οι Ίωνες έχουν συγκεντρώσει 353 πλοία, τα περισσότερα τριήρεις κατά τον Ηρόδοτο. Η Αθήνα στέλνει 20 πλοία (μη τριήρεις) και 5 τριήρεις η Ερέτρια. Προφανώς, λόγω οικονομικών δυσχερειών, η Αθήνα δεν έχει ακόμη προχωρήσει στη συγκρότηση στόλου τριήρων. Κατά τη σύγκρουση με

τους Φοίνικες στη νήσο Λάδη, εμπρός από τη Μίλητο, ο Ιωνικός στόλος υφίσταται βαρείες απώλειες, η δε Μίλητος κυριεύεται και καταστρέφεται. Στην περιγραφή του Ηρόδοτου για την εκπαίδευση των πληρωμάτων των Ιωνικών πλοίων υπάρχουν πληροφορίες για τους δύο βασικούς τρόπους επίθεσης των τριήρων. Ο πρώτος τρόπος ονομαζόταν περίπλους (με κύκλωση του εχθρικού στόλου) και ο δεύτερος διέκπλους (με κατά μέτωπο επίθεση εναντίον της γραμμής του εχθρού). Η προσπάθεια καταστροφής του εχθρικού πλοίου γινόταν με εμβολισμό. Για να προκαλείται μεγαλύτερη ζημιά στο εχθρικό πλοίο, ο εμβολισμός επιδιωκόταν να γίνεται υπό γωνία μικρότερη των 90 μοιρών και όχι κατακάθετα (άλλωστε ο εμβολισμός υπό γωνία 90 μοιρών δημιουργούσε προβλήματα στην αποκόλληση του επιτιθέμενου).

Τα πληρώματα των αθηναϊκών τριήρων αποτελούσαν: 1. Ο Τριήραρχος: Πλούσιος Αθηναίος (πεντακοσιομέδιμνος) ο οποίος εξασφάλιζε την επάνδρωση, τον εξοπλισμό και την συντήρηση του πλοίου. Η ιδιοκτησία των σκαφών ανήκε στην πόλη.

Εικ. 1. Αγγείο του 8ου αι. π.Χ με παράσταση κωπηλατών τριήρους

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΤΡΙΗΡΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΝΑΚΑΤΑΚΕΥΗ ΤΗΣ

2. Η ομάδα διοικήσεως (Υπηρεσία): Κυβερνήτης, Πρωτεύς, Κελευστής, Πεντηκόνταρχος (που ασκούσε χρέη Ταμία), Ναυπηγός, Αυλητής και δύο Τοίχαρχοι (ένας επόπτης κωπηλατών ανά πλευρά).
3. Ναύτες: (10 τον αριθμό).
4. Κωπηλάτες (Ερέται): Σύνολο 170 (31 θρανίται, 27 ζυγίται, 27 θαλαμίται σε κάθε πλευρά). Ελεύθεροι πολίτες, μέτοικοι ή και απελεύθεροι δούλοι.
5. Πεζοναύτες (Επιβάται): Σύνολο 10 έως 20 οπλίτες και τοξότες.

Οι λόγοι επικράτησης της τριήρους ήταν η μεγαλύτερη ταχύτητα πλεύσεως έναντι των τριαντακοντόρων και πεντηκοντόρων, η οποία και επέτρεπε μεγαλύτερη ταχύτητα εμβολισμού. Υπήρξε δηλαδή μια «ζήτηση» για μεγαλύτερες ταχύτητες, και αφού η κινητήρια δύναμη ήταν τα κουπιά, δεν υπήρχε άλλος τρόπος παρά μόνον η αύξηση τους. Έτσι, με υπερτριπλασιασμό των κουπιών (δηλαδή με προσθήκη του τρίτου επιπέδου καθ' ύψος) χωρίς να επιμηκυνθεί το σκάφος, η ταχύτητα πλεύσεως εκτιμάται ότι αυξήθηκε κατά 40 έως 50% και η ταχύτητα εμβολισμού διπλασιάστηκε. Η τριήρης επιβλήθηκε στα πλοία της εποχής της διότι εξασφάλιζε τη μέγιστη δυνατή αύξηση των επιδόσεων της (δηλαδή ταχύτητα και ισχύ) με τη μικρότερη δυνατή αύξηση του μεγέθους της. Βασικές πληροφορίες για τις τριήρεις προήλθαν και από την αρχαιολογική έρευνα των νεωσοϊκών (Δραγάτης, 1886). Από τις διαστάσεις των νεωσοϊκών

ορίστηκαν το μέγιστο δυνατό μήκος (37 μ.) και το μέγιστο δυνατό πλάτος (5,5 μ.) μιας τριήρους. Επίσης προσδιορίστηκε και η δυνατότητα ανέλκυσης και καθέλκυσης με κλίση 1/10. Πολύ πρόσφατα, ομάδα αρχαιολόγων-δυτών με επικεφαλής τον Bjørn Lovén, πραγματοποίησαν ανάλογες έρευνες τόσο στη Ζέα όσο και στη Μουνιχία. Στο βιβλίο τους, οι Lovén και Schaldemose (2011, σ. 313) παρουσιάζουν μια αναπα-

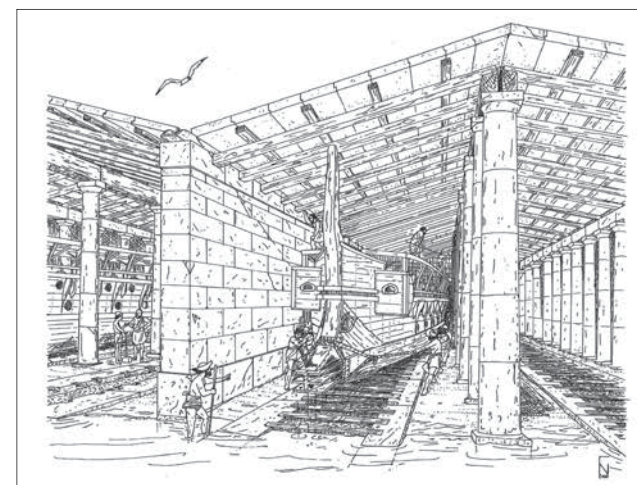
ράσταση νεωσοϊκού (εικ. 2). Μία αναπαράσταση του λιμένα της Μουνιχίας (εικ. 3), όπου διακρίνονται συστοιχίες νεωσοϊκών και τριήρεις σε διάφορα στάδια προετοιμασίας, είχε παρουσιαστεί παλαιότερα στο βιβλίο των Morrison και Coates (1986, σ. 229).

Η Τριήρης ΟΛΥΜΠΙΑΣ

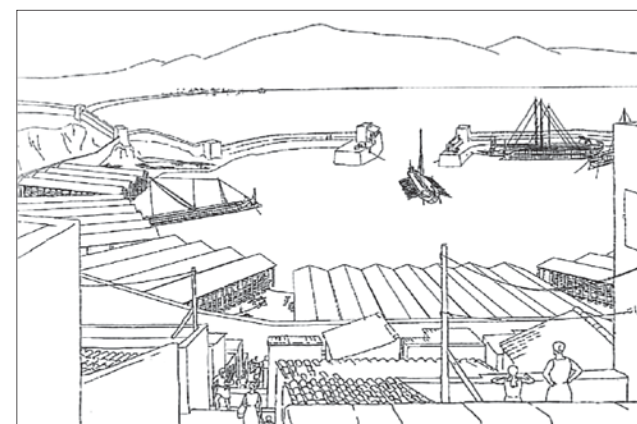
Ο προβληματισμός για τη μορφή και τη λειτουργία της αρχαίας τριήρους είχε απασχολήσει τον Άγγλο αρχαιολόγο και Καθηγητή John Sinclair Morrison (1913-2000) ήδη από την δεκαετία του '40. Αργότερα συνεργάστηκε με τον συμπατριώτη του ναυπηγό John Francis Coates (1922-2010). Ας σημειωθεί, ότι ναυάγια τριήρων

δεν έχουν βρεθεί, διότι ήταν κατασκευασμένες από τέτοια υλικά, ώστε, ακόμη και μετά από εμβολισμό, να μπορούν να επιπλέουν και να ρυμουλκούνται για επισκευές. Επίσης, οι τριήρεις δεν έφεραν έρμα και φορτίο, όπως τα εμπορικά πλοία, από τα οποία ανευρίσκονται πολλά ναυάγια.

Το 1982 ιδρύθηκε στο Λονδίνο το Trireme Trust,

Εικ. 2. Αναπαράσταση αρχαίου νεωσοϊκού (Lovén, Schaldemose 2011)

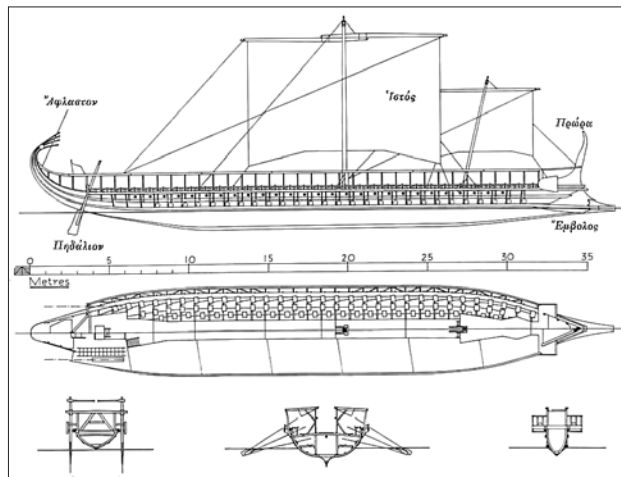

Εικ. 3. Το αρχαίο λιμάνι της Μουνιχίας (Morrison, Coates 1986)

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΤΡΙΗΡΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΝΑΚΑΤΑΚΕΥΗ ΤΗΣ

δηλαδή ένα «καταπίστευμα» με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για τον σχεδιασμό και την ανακατασκευή μιας αθηναϊκής Τριήρους. Ο Coates μελετά τα ναυπηγικά σχέδια, και με τον David Moss κατασκευάζουν ένα ομοίωμα (mock-up) του συστήματος κωπηλασίας. Τον Απρίλιο του 1983, το Trireme Trust διοργανώνει επιστημονική διημερίδα στο National Maritime Museum του Greenwich, όπου οριστικοποιούνται τα τελικά χαρακτηριστικά και οι επιδόσεις του σκάφους. Στη διημερίδα συμμετέχει και ελληνική αντιπροσωπεία. Τον Σεπτέμβριο του 1983, οι Coates και McKee επισκέπτονται την Ελλάδα για να παρακολουθήσουν την ανακατασκευή του «πλοίου της Κυρηναίας», απ' όπου απέκομισαν σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής. Λίγο αργότερα, ο Coates, σε ομιλία του στο Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, παρουσιάζει για πρώτη φορά το «μέχρι εκείνη τη στιγμή όραμα των Morrison και Coates» που όμως αφορά και στη συγκέντρωση οικονομικών πόρων στην Ελλάδα για ανακατασκευή της τριήρους στην Αγγλία. «Οι παρόντες εκεί εκπρόσωποι του GEN αλληλοκοιτάζονται αντιλαμβάνόμενοι την διαφαινόμενη ιεροσυλία: το πλοίο-σύμβολο, που δόξασε την Ελλάδα στην Σαλαμίνα, να κατασκευασθεί με ελληνικά χρήματα στην Αγγλία... Είναι η χρονική στιγμή που το βρετανικό όραμα μετατρέπεται σε ελληνική πραγματικότητα» (Κολλιλιάνης, 2018).

Η Ελλάδα, με Υπουργό Πολιτισμού την Μελίνα Μερκούρη και Αρχηγό GEN το Ναύαρχο Νίκο Παππά, αναλαμβάνει να συμμετάσχει με 50% στο κόστος της ανακατασκευής (το υπόλοιπο θα το αναλάμβανε το Trireme Trust), καθώς και τα απαραίτητα για την προκήρυξη του διαγωνισμού σχέδια και προδιαγραφές να εκπονηθούν στην Ελλάδα, όπου τελικώς θα ναυπηγηθεί το σκάφος. Τον Ιούνιο του 1984 γνωστοποιείται ότι η ελληνική πλευρά θα επωμισθεί το σύνολο της δαπάνης. Τον Μάιο του 1985 έχουν τελειώσει τα διαδικαστικά και αρχίζουν οι εργασίες ναυπήγησης. Τον Ιούλιο του 1987, η ανακατασκευή της τριήρους βρίσκεται έτοιμη στη θάλασσα, και παραλαμβάνεται από το ΠΝ ως «Τριήρης ΟΛΥΜΠΙΑΣ» (εικ. 4-5). Σχεδόν αμέσως, «Με την εποπτεία της βρετανικής και της ελληνικής πλευράς αρχίζει πρόγραμμα δοκιμών στη θάλασσα, στον Πόρο, με φιλοξενία εκεί από το ΠΝ αδαπάνως 200 ατόμων (κωπηλάτες, άνδρες καταστρώματος, ειδικοί για τις δοκιμές)» όπου «...ακολουθούν σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους (δηλαδή το 1988, 1990, 1992 και 1994) άλλοι 4 κύκλοι δοκιμών με διεθνή πληρώματα, άνδρες και γυναίκες.» (Κολλιλιάνης, 2018). Δυστυχώς, ήδη από το 1994, στο σκάφος της Τριήρους ΟΛΥΜΠΙΑΣ παρουσιάζονται σοβαρές φθορές, και το 2002, περίβλημα και αρκετές εσωτερικές ενισχύσεις είναι σε άθλια κατάσταση. Τότε, τα Ναυπη-

Εικ. 4-5. Η τριήρης ΟΛΥΜΠΙΑΣ.
Πάνω: Κατασκευαστικό σχέδιο. Κάτω: Πλέοντας στο Σαρωνικό

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΤΡΙΗΡΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΝΑΚΑΤΑΚΕΥΗ ΤΗΣ

γεία Ελευσίνας, στα πλαίσια της Εταιρικής Υπευθυνότητας, αναλαμβάνουν αδαπάνως ευρέος φάσματος εργασίες και επισκευές, όπου ακολουθούνται οι σύγχρονες μέθοδοι κατασκευής ξύλινων σκαφών. Η Τριήρης ΟΛΥΜΠΙΑΣ καθελκύεται εκ νέου τον Μάιο του 2004, τώρα με σημαντική παράταση ζωής και δυνατότητες πλόων. Στις 11 Αυγούστου 2004, με συντονισμό του Δήμου Πειραιά, μεταφέρει την Ολυμπιακή Φλόγα στο λιμάνι του Πειραιά.

Οι δοκιμές της Τριήρους ΟΛΥΜΠΙΑΣ (Rankon, 2012) επιβεβαίωσαν πολλά ιστορικά στοιχεία. Είχε τις δυνατότητες και τις επιδόσεις των αρχαίων αθηναϊκών τριήρων, που προκύπτουν από τα γραπτά ιστορικά κείμενα, με εξαίρεση μόνον την ταχύτητα μακρών πλόων. Επιβεβαιώθηκε πλήρως ο αριθμός των 170 κωπηλατών, ο οποίος μπορούσε να εξασφαλισθεί μόνον αν υπήρχαν 3 σειρές κωπηλατών σε 3 επίπεδα με έναν κωπηλάτη ανά κουπί. Επιβεβαιώθηκε πλήρως η δυνατότητα να χωρέσουν και να λειτουργήσουν οι 170 κωπηλάτες, αλλά και συνολικά το πλήρωμα. Επιβεβαιώθηκε επίσης η δυνατότητα ανάπτυξης, για το απαραίτητο σύντομο χρονικό διάστημα, ταχύτητας ικανής να εμβολίσει και να διατρήσει το εχθρικό πλοίο.

Ειδικώς για την ταχύτητα μακρών πλόων, με τους κωπηλάτες που χρησιμοποιήθηκαν, επετεύχθησαν 5,5 κόμβοι περίπου, ενώ ο στόχος που είχε τεθεί ήταν 7,5 κόμβοι, για τουλάχιστον 10 ώρες. Φαίνεται ότι κύρια αιτία γι' αυτό, είναι ότι στην μελέτη Coates –με τα τότε δεδομένα– χρησιμοποιήθηκε ο πήχυς των 0,444 μέτρων, που τελικώς περιόριζε το μήκος κουπιάς των θαλαμιτών, και επομένως και των άλλων κωπηλατών. Μετά την –υστερότερη– ανεύρεση του μετρολογικού αναγλύφου της Σαλαμίνας (Dekoulaou-Sideris, 1990), θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ο αρχαιότερος πήχυς των 0,49 μέτρων. Επιπροσθέτως, σημαντική βελτίωση θα προέκυπτε, εάν όλα τα καθίσματα των κωπηλατών στρέφονταν κατά 18 μοίρες προς τα έξω (Rankon, 2012, pp. 82-83). Εκτιμάται ότι τα παραπάνω θα αύξαναν την διατηρούμενη ταχύτητα μακρών πλόων στους 6,5 κόμβους.

Η Τριήρης ΟΛΥΜΠΙΑΣ μπορεί –λόγω των εκτεταμένων, αλλ' απολύτως αναγκαίων μετασκευών– να μην είναι πλέον κατάλληλη για δοκιμές Πειραματικής Αρχαιολογίας, όμως εκπληρώνει ένα σπουδαίο μέρος του αρχικού της ρόλου, δηλαδή του παιδευτικού για τον αρχαιοελληνικό κόσμο: Είναι επισκέψιμη, καταπλέει σε πολλά λιμάνια της Ελλάδας για διάφορες ναυτικές εορτές, και κάποιες ημέρες στους καλοκαιρινούς μήνες, είναι διαθέσιμη στο κοινό για δοκιμαστικούς πλόες.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Dekoulaou-Sideris, I. (1990). "A metrological relief from Salamis", *AJA* 94, 445-451.
- Δραγάτσης, Ι.Χ. (1886). «Εκθεσις περί των εν Πειραιεί Ανασκαφών», *ΠΑΕ*, 63-68.
- Κολλιλιάνης, Ι. (2018). «Τριήρης Ολυμπιάς: Επιβεβαίωση ή όχι της Ιστορικής Πραγματικότητας;», *Ναυτική Ελλάς* 1022, 22-24, 1023, 30-33, και 1024, 34-37. Αθήνα: GEN/EAAN.
- Lovén, B. & Schaldemose, M. (2011). *The Ancient Harbours of the Piraeus: the Zea Shiphsheds and Slipways*, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 15, 2. Aarhus: Aarhus University Press.
- Morrison, J.S. & Coates, J.F. (1986). *The Athenian Trireme: The History and Reconstruction of an Ancient Greek Warship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rankon, N.B. (ed.) (2012). *Trireme Olympias: The Final Report*. Oxford: Oxbow Books. Ανακτήθηκε από <http://www.ancientportsantiques.com>

* Το άρθρο βασίζεται στη διάλεξη που έδωσε ο Υποναύαρχος ΠΝ (ε.α.) και Ναυπηγός MIT κ. Ιωάννης Κολλιλιάνης στα πλαίσια των εκδηλώσεων της ΕΦΑ, στις 21 Σεπτεμβρίου 2018. Για το πλήρες κείμενο της διάλεξης, βλ. Κολλιλιάνης (2018).

Γ.Η. Κοιμιάς

Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος της ΕΦΑ

Λακωνικά και εν μέρει ελλειπτικά, περιγράφω τρία στοιχεία επαφής ή τρόπους πρόσληψης, τελικά αναγνώρισης, χαρακτηρισμένους με τρεις λέξεις, περιοδολόγηση, ένταση και πρόκληση, που μαζί εξηγούν, θαρρώ, το «πώς» και το «γιατί» του Θουκυδίδη «εσ αεί».

Περιοδολόγηση

Τρεις κύκλους ζωής σε πεντακόσια χρόνια έχει ζήσει ως τώρα ο Θουκυδίδης, ο τρίτος ξεκίνησε μόλις τώρα. Για κοντά δύο χιλιάδες χρόνια, χονδρικά ως το 1500, ο Θουκυδίδης υπάρχει σχετικά λίγο ή καθόλου, κυρίως μετά το κλείσιμο των Σχολών στα 529, με εξαίρεση βραχύβιες εμφανίσεις προς το τέλος των Σταυροφοριών: κάποιον κείμενο, κοντά στο «λιμάνι της ελονοσίας» Aigues Mortes της Προβηγκίας, απ' όπου ξεκίνησε το τελευταίο του ταξίδι ο Βασιλιάς και Άγιος Λουδοβίκος, μεταφράζεται εκεί στα αρχαία Provençal, κοντά στα 1400. Αλλά από τα 1500 και μετά ξεκινά η αλματώδης σύγχρονη πορεία του Θουκυδίδα: δημοσιεύεται η λατινική μετάφραση του ριζοσπάστη αναγεννησιακού πανεπιστήμονα Lorenzo Valla, παραγγελία του Πάπα, κατά τεκμήριο από πρωτότυπο κείμενο ελληνικό, ιδιοκτησία του Βατικανού. Δημοσιεύεται επίσης το ίδιο το ελληνικό κείμενο, από τον ρηξικέλευθο εκδότη Aldo Manuzio. Η σπιθα γίνεται φλόγα και η φλόγα φωτιά και δεν έχει σταματημό: δέκα χρόνια μετά δημοσιεύει ο θαυμαστής του Θουκυδίδα Nicola Machiavelli τον δικό του, ολότελα Θουκυδίδειο Πρίγκηπα. Κι' άλλα εκατό χρόνια μετά, στα εγκαίνια του πρώτου Ευρωπαϊκού εμφύλιου πολέμου, που σημαδεύεται από την πρώτη κατατόμηση εκ θεού άρχοντας, μεταφράζει ο Thomas Hobbes τον Θουκυδίδη, από το ελληνικό πρωτότυπο, σε μια σύγχρονη διεθνή ευρωπαϊκή γλώσσα, ωσει πρόλογο στον δικό του Λεβιάθαν.

Φέρνει ο Θουκυδίδης στον σύγχρονο κόσμο την άνετη ειλικρίνεια της σκληρότητας, για τα πανεπιστήμια και τις καγκελαρίες. Ός στις μέρες μας, δημοσιεύονται: πόνημα ευρύτατης σύνθεσης με τίτλο Thucydides and the Modern World; Reception, Reinterpretation

and Influence, from the Renaissance to the Present [K. Harloe, N. Morley, CUP 2012], συν δύο βιογραφίες του ιστορικού συν δύο επανεκδόσεις [από το 1900] βιογραφιών και αναλύσεων. Κι' έχει προηγηθεί ο μέγας και θορυβώδης Θουκυδίδειος έρωτας της κλασικής γερμανικής ιστοριογραφίας.

Όμως, κι' όπως αναγνωρίστηκε απ' την αρχή, ήταν ο στ' αλήθεια πόλεμος, που με τη σκληρότητά του κατέπληξε και λειτούργησε ως καταλύτης για την ξαναγεννημένη περίοδο του Θουκυδίδα – και μάλιστα δυο φορές, όταν τέλειωσε [όπως τέλειωσε] κι' όταν μεταπλάστηκε [αν μεταπλάστηκε] σαν επέτειος;. Κι' όπως ο Θουκυδίδης, που άρχισε να γράφει αμέσως μετά την κήρυξη του Πελοποννησιακού Πολέμου στα 431, έτσι κι' ο εμπνευσμένος μαθητής του άρχισε το γράψιμο στα 1914, με το ίδιο σκεπτικό, ότι ο πόλεμος που μόλις ξεκινούσε θα ήταν ο στ' αλήθεια Μεγάλος Πόλεμος. Ο Luigi Albertini, Ιταλός δημοσιολόγος και γεροισιαστής, δημιουργός και διευθυντής της Corriere della Sera, παραδειγματικά απολυθείς λόγω της σκληρής κριτικής του στη φασιστική κυβέρνηση του Μουσοσολίνι, πέθανε το 1941, αλλά το τρίτομο έργο του για τις ρίζες του μεγάλου πολέμου εκδόθηκε, αμέσως μετά τα ιταλικά, σε μνημειώδη έκδοση 2000 σελίδων στα αγγλικά από την Οξφόρδη, το 1952 [The Origins of the War of 1914]. Εδώ, αντί για τις περίφημες αγορεύσεις ανδρών επιφανών [αν και συχνά ανώνυμων κηρύκων, συνάμα αγγελιοφόρων], σαν τεντωμένα νεύρα στο πρωτότυπο Θουκυδίδειο κείμενο [το ήθος της σκληρότητας προκλητικό με γλώσσα παγωμένη], στο θυγατρικό του ομοίωμα κυριαρχεί το αργό ξετύλιγμα της περίτεχνης διπλωματικής αλληλογραφίας των Υπουργών Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων, η περίτεχνα κρυμμένη σκληρότητα επιστρώνεται σωρευτικά μέχρι την καταστροφή.

Σε άμεση διαλογική σχέση με τον Θουκυδίδη βρίσκεται η πραγματεία The Origins of the Peloponnesian War του G.E.M. de Ste. CROIX [London, Duckworth, 1972]: εδώ αναγνωρίζεται και αναδεικνύεται η μεθολογική τομή του Θουκυδίδα, που αφορά στην ποι-

οτική διάκριση ανάμεσα στα αίτια και τις αφορμές: σέ μια σχεδόν εκατοντασέλιδη coda, ο και νομομαθής αυτός μάεστρος της ανάλυσης κειμένων βγάζει εκτός πλαισίου των αιτίων του πολέμου τις προστατευτικές ρυθμίσεις κατά των Μεγαρέων, στην περίφημη αντιπαράθεση του ανένδοτου Περικλή με τους ενδοτικούς υποχωρητικούς προξένους των Πελοποννησίων. Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε ακόμη και ολοσχερής επανάληψη του Θουκυδίδειου άθλου, το τρόπαιο δίνει φτερά: ο πολυγραφότατος Καθηγητής του Yale Donald Kagan, ήδη συγγραφέας τετράτομης ιστορίας του Πελοποννησιακού πολέμου, δημοσίευσε και ευπώλητη, επίτομη έκδοσή της, The Peloponnesian War [Harper, 2003], με ειδικότερο στόχο την ακρίβεια της τεκμηρίωσης του Θουκυδίδα, που βέβαια παίρνει άριστα. Μάλλον ως πολιτικός φιλόσοφος παρά ιστορικός έχει ο Θουκυδίδης πολιτογραφηθεί.

Τώρα πια, που τέλειωσαν κι' όλες οι αναμνηστικές εκατονταετηρίδες κ.λπ. του Μεγάλου Πολέμου, σε τί θα οφείλει την επόμενη περίοδο του σύγχρονου βίου του ο εσ αεί Θουκυδίδης; Ξαφνικά, υπάρχει η Κίνα. Και ήδη από το 2015 εμφανίζεται στη βιβλιογραφία ο τίτλος «Η Παγίδα του Θουκυδίδα», πρώτα σε άρθρο [The Atlantic, 24.9.15], ύστερα σε εκτενή μονογραφία [Destined for War, H-M Harcourt, 2017]. Ο Καθηγητής Graham Allison διδάσκει στην Σχολή Κέννεντυ του Χάρβαρντ. Η περίφημη παγίδα εμφανίστηκε πάλι ξανά πριν λίγες μέρες ως «λέξη της χρονιάς που φεύγει» στους Financial Times και παράλληλα στους New York Times, ως κατευναστική παραίνεση προς τους δύο υπερδυναμικούς Προέδρους της τελεολογικά παγιδευμένης δυνητικής αναμέτρησης. Θα την ξαναβρούμε σύντομα.

Ένταση

Ο Δημήτριος Κακλαμάνος [επιμελητής της μνημειώδους Οξονιακής Έκδοσης του Θουκυδίδα στη μετάφραση του Ελευθερίου Βενιζέλου] αναφέρει ένα απόκρυφο επεισόδιο σχετικό με την λαϊκή πρόσληψη του Θουκυδίδα. Επιθεωρητής της Μέσης Εκπαίδευσης σκαρφίστηκε σπάνιο δημοσκοπικό, στην τελευταία

τάξη του Λυκείου, με ερώτημα ποιόν από τους δύο βασικούς αντιπάλους, τους Αθηναίους ή τους Σπαρτιάτες, θα προτιμούσαν – επιθυμούσαν – θεωρούσαν νικητή – έχοντας ήδη διδαχθεί την ιστορία του πολέμου και συνεπώς ξέροντας το ψυχρό του τέλος. Με έκπληξή του ο Επιθεωρητής κατέγραψε ότι – η μεγάλη πλειοψηφία των μαθητών κήρυξαν νικητές τους Αθηναίους – και μόνο στην περιοχή της Σπάρτης μια οριακή πλειοψηφία επέλεξε τους Σπαρτιάτες. [Θουκυδίδου Ιστορία, Κατά Μετάφρασιν Ελευθερίου Βενιζέλου, Επιμέλεια Δημητρίου Κακλαμάνου, Εν Οξωνία, Εκ του Τυπογραφείου του Πανεπιστημίου, σελ. xix της εισαγωγής, στην αγγλική].

Στον σύγχρονο αναγνώστη πρέπει να είναι σαφές ότι το κείμενο του Θουκυδίδα δεν είναι ουδέτερο. Είναι αρχετυπικά παρεμβατικό, όχι τόσο ως προς την γνώμη αλλά ως προς την απαιτούμενη στάση του αναγνώστη: ο Θουκυδίδης εγκαλεί, δεν ανέχεται τον αναγνώστη ως αναγνώστη αν ο αναγνώστης δεν είναι «με» τον Θουκυδίδη – πώς; Μα «παίρνοντας θέση», ανταποκρινόμενος στην καταλυτική ένταση του κειμένου, που αυτή μόνη τον καθιστά ικανό να καταλαβαίνει, να «πιάνει» και με τη λογική και με το συναίσθημα, να κατά-νοεί, να μπαίνει μέσα στο κείμενο όπως μπαίνει ο μουσικός στη μουσική του και το αηδόνι στο κελήδισμά του, να χαίρεται, να απολαμβάνει αλλά και να θρηνεί, να έχει στη γεύση του τον λυγμό του τραγικού χρόνου, να γράφει την ιστορία, τη «δική» του και του Θουκυδίδα, να μπορεί να τη διαβάσει ξανά και ξανά και να του είναι πάντα καινούργια. Κι' εδώ είναι που ελλοχεύει η λεγόμενη παγίδα: για να πάρεις θέση πρέπει να μπορείς να διακρίνεις το μεγάλο και μόνιμο από το μικρό και φευγαλέο, να το διαβάσεις άν και σου το κρύβουν με τα προσχήματα, που φαλκιδεύουν την ειλικρίνεια της σκληρότητας, ρητά:

Την μεν γαρ αληθεστάτην πρόφασιν, αφανεστάτην δε λόγω, τους Αθηναίους ηγούμαι μεγάλους γιγνομένους και φόβον παρέχοντας τοις Λακεδαιμονίοις αναγκάσαι ες το πολεμείν. Αι δ' ες το φανερόν λεγόμεναι αιτίαι αϊδ' ήσαν εκατέρων... [Θουκ. Ι, 23.6]

Η αληθεστάτη, πραγματικώς, αλλ' ανομολόγητος αιτία υπήρξε η αυξανόμενη δύναμις των Αθηνών, η οποία επτόησε τους Λακεδαιμονίους και τους εξώθησεν εις πόλεμον. Οι λόγοι όμως, τους οποίους τα δύο μέρη επρόβαλαν δημοσία δια την διάρρηξιν της ειρήνης και την έκρηξιν του πολέμου είναι... [Ελ. Βενιζέλος]

The truest quarrel, though least in speech, I conceive to be the growth of the Athenian power, which putting the Lacedaemonians into fear necessitated the war. But the causes of the breach of the league publicly voiced were... [Thomas Hobbes]

Τυχερέ κι' ευλογημένε αναγνώστη, ο ιστορικός σε εγκαλεί για να σε καταστήσει δικό του, αληθή κοινωνό με τον οποίο θα μπορεί να μοιραστεί τα μυστικά του, γι' αυτό πρώτος εκείνος σε παίρνει κατ' ιδίαν και σου φυτεύει το μυστικό, είσαι τώρα συνένοχος, μεταφέρεις κι' εσύ την αναγνώριση, την ποιητική ένταση και την αλήθεια.

Πρόκληση

«Upon what food doth Caesar feed that he hath grown so great?!» [William Shakespeare, Julius Caesar, Act 1, scene 2], λόγια φρικτά που φύτεψε ο Βάρδος στον χυδαίο υβριστή, συνωμότη, επίδοξο φονιά, λόγια αδιανόητα στη γλώσσα της πολιτικής ορθότητας, που μας προστατεύει τόσο αποτελεσματικά από την αλήθεια, ποιό το τίμημα;

Με ήρεμη, αναπάντεχη προκλητικότητα, ο Θουκυδίδης πήγε τη χειραφέτηση από την κίβδηλη πολιτική ορθότητα ένα ακραίο βήμα παραπέρα, δηλώνοντας ούτε λίγο ούτε πολύ κατακτητής της ιστορικής αθανασίας, ες αεί το έργο του, αθάνατος κι' αυτός μαζί του. Θα έπρεπε να καταπλήσει, ενώ περνά απαρατήρητο, ότι ο ακραίος, σχεδόν υβριστικός αυτός λόγος έγινε και παρέμεινε αποδεκτός από την αντίθετη πλευρά του ιστορικού αφηγήματος, δηλαδή τους συνυπεύθυνους για τη διάσωση και διάδοσή του αναγνώστες, για διόμισυ χιλιάδες ολόκληρα χρόνια. Ούτε κείμενο λατρείας να ήταν, άλλο τέτοιο αφήγημα δεν υπάρχει

στην παγκόσμια ιστορία κι' ούτε σαν αμαρτία μπορεί να επαναληφθεί. Όμως, γιατί;

Διότι δεν είναι αμερόληπτο και ευσυνείδητο πόνημα που φοβισμένα στρίβει να κρυφτεί στον καθρέφτη, αλλά ιδιώνυμο πρωτότυπο τέχνης σπουδαίας και μεγάλης, δημιουργεί τον δικό του κυκλικό χρόνο, φτιάχνει την αλήθεια του από το υλικό του δυνητικού μέλλοντος, παγιδεύει το νοούμενο μέλλον στη λογική της εντελέχειας – με μια αδιαπραγμάτευτη προϋπόθεση, ότι το ποιητικό, ιστορικό γεγονός είναι όντως μέγιστο, είναι όντως *μίμησις πράξεως σπουδαίας και τελείας, μέγεθος εκούσης, δι' ελέου και φόβου*. Αλλοίμονο, μίμησις πιο τραγική κι' από την τραγωδία την ίδια, διότι η τραγική ιστορική πράξη δεν θα ολοκληρωθεί, τα χνάρια της σπουδαίας και τελείας πράξεως δεν τα χωνεύει κανένας πανδαμάτωρ χρόνος, το ιστορικό αφήγημα ατόφιο χωρίς κάθαρση παραμένει απλά ες αεί:

Όσοι δε βουλήσονται των τε γενομένων το σαφές σκοπεῖν και των μελλόντων ποτέ αὐθις κατὰ το ανθρώπινον τοιούτων και παραπλησίων ἐσεσθαι, ωφέλιμα κρίνειν αυτά αρκούντως ἔξει. Κτήμα τε ες αεί μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα εἰς το παρακρήμα ἀκούειν ξύγκειται. [Θουκ. Ι, 22.4]

But he that desires to look into the truth of things done and which [according to the condition of humanity] may be done again, or at least their like, he shall find enough herein to make him think it profitable. And it is compiled rather for an everlasting possession than to be rehearsed for a prize. [Thomas Hobbes]

Ο αποκλεισμός του μυθώδους από την ιστορίαν μου ίσως την καταστήσει ολιγώτερον τερπνήν ως ακρόαμα. Θα μου είναι όμως αρκετόν, εάν το έργον μου κρίνουν ωφέλιμον όσοι θελήσουν να έχουν ακριβή αντιληψιν των γεγονότων, όσα έσσουν ήδη λάβει χώραν, και εκείνων τα οποία κατὰ την ανθρώπινην φύσιν μέλλουν να συμβούν περίπου όμοια. Διότι την ιστορίαν μου έγραψα ως θησαυτόν παντοτεινόν και όχι ως έργον προωρισμένον να υποβληθεί εις διαγωνισμόν και ν' ανα-

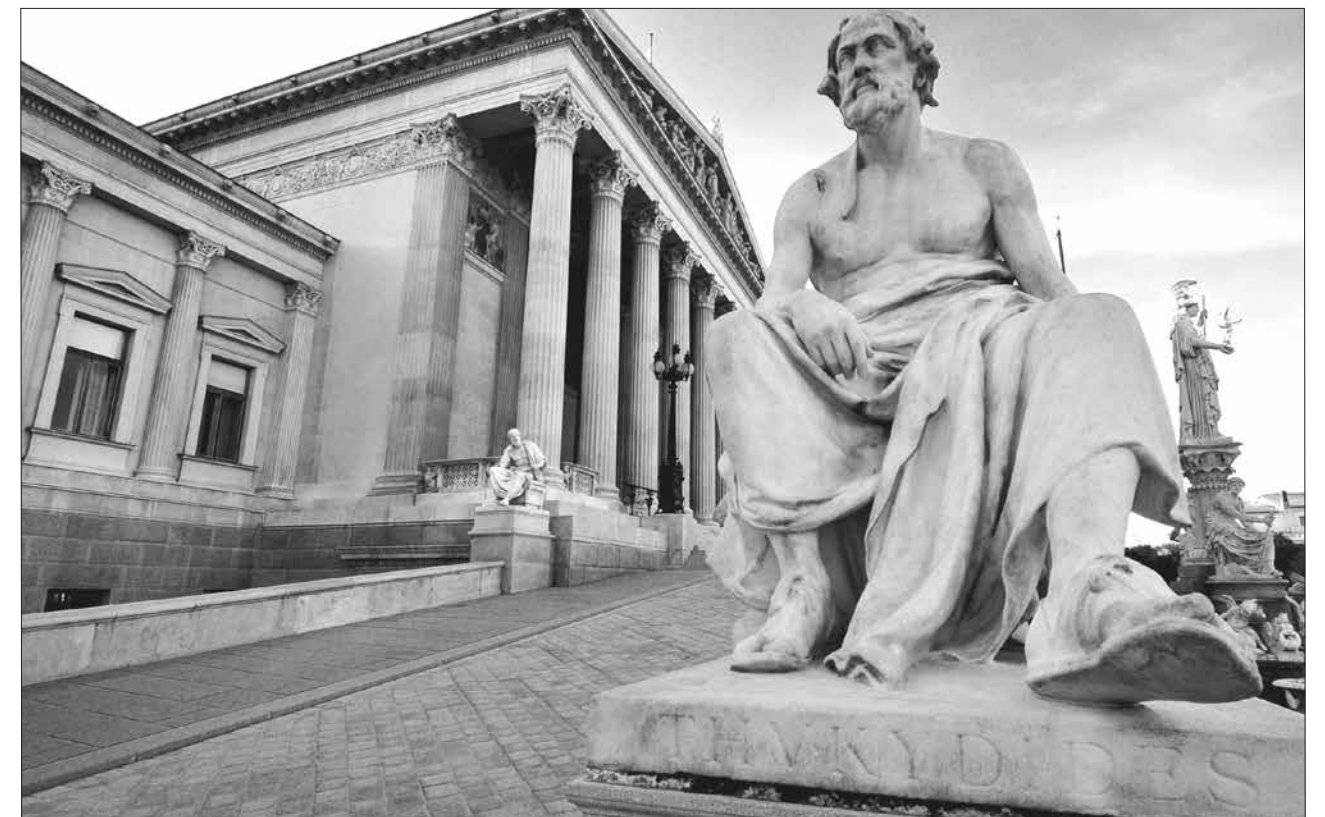
γνωσθή εις επήκοον των πολλών, δια να λησμονηθή μετ' ολίγον. [Ελ. Βενιζέλος]

Μα και η α-λήθεια η ίδια είναι ες αεί, μόνο η λήθη είναι εντελέχεια τελειωμένη. Το ιστορικό ποίημα είναι ο τόπος όπου η εντελέχεια είναι ανοικτή, όπως στην εξαίρετα ειπωμένη διεργασία που βάπτισε η Romilly: La construction de la vérité – η ποιητική συγκρότηση της ιστορικής αλήθειας.

Τί σχέση έχει, τελικά, το «κείμενο» του Θουκυδίδα με κείνο το άλλο, το καταραμένο, που τω όντι κείται διότι έχει ήδη γίνει, το «πραγματικό» που το κείμενο αφηγείται, όπως στ' αλήθεια έγινε αλλά κι' όπως, για την αλήθεια του λόγου, θ' άπρεπε να έγινε, ποιό είναι το πιο σημαδεμένο με σημασία, το συγκροτημένο από

το αφήγημα πραγματικό [διότι άλλο δεν γνωρίζουμε] ή μήπως το ίδιο το ποιητικό αφήγημα, που μπορείς τη στιγμή τούτη να κρατάς και ν' απαγγέλεις, ποίημα του τώρα μα και ξανά στο όποτε τώρα, δηλαδή πάντα, ες αεί; Πώς το αφήγημα κτίζει την αλήθεια σου για σένα και με σένα, ες αεί;

Χωρίς σταματημό, σε εγκαλεί και σ' αγκαλιάζει, δεν σου αφήνει χώρο ακάλυπτο έτσι που μονάχα να παρατηρείς, ουδέτερος, αμερόληπτος, ανελεύθερος, ά-λογος, τελικά ανύπαρκτος. Για να είσαι ελεύθερος πρέπει να κτίζεις την τραγική αλήθεια, η αντοχή σου φτιάχνεται στο μέτρο της ελευθερίας σου: οι πολιτισμοί που ζουν στην αληθινή τους ιστορία είναι αγκαλιασμένοι μ' ένα βιβλίο.

Το άγαλμα του Θουκυδίδα μπροστά από το Κοινοβούλιο της Αυστρίας, στη Βιέννη, έργο του Θεόφιλου Χάνσεν

Από τις εκδηλώσεις της ΕΦΑ

Εκδρομή στη Μεσσήνη (10-11 Μαΐου 2018)

Στις 10 και 11 Μαΐου του 2018 η ΕΦΑ πραγματοποίησε διήμερη εκδρομή στην Καλαμάτα και την αρχαία Μεσσήνη. Την 10η Μαΐου, λίγο πριν το μεσημέρι, φτάσαμε στην πρωτεύουσα της Μεσσηνίας Καλαμάτα –αρχαίο της όνομα ήταν Φαρές– που βρίσκεται στο μυχό του Μεσσηνιακού κόλπου και διασχίζεται από τον ποταμό Νέδοντα.

Πρώτη επίσκεψη στο Λαογραφικό Μουσείο Καλαμάτας το οποίο στεγάζεται σε διώροφο νεοκλασικό κτήριο του 19ου αι., δωρεά της οικογένειας Κυριακού. Εκεί μας περίμενε η κυρία Γερανεά που μας ξενάγησε στο χώρο του Μουσείου. Στην είσοδο του Μουσείου στεγάζονται: η προτομή του πατέρα της λαογραφίας Κοσμά Πολίτη, εκθέματα σχετιζόμενα με την οικογένεια Κυριακού, χαλκογραφίες της Καλαμάτας του 19ου αι. και παλιές φωτογραφίες της πόλης της Καλαμάτας. Στον πρώτο όροφο υπάρχει μια ενότητα αφιερωμένη στην τυπογραφία και βιβλιοδεσία, με κειμήλια από το πρώτο τυπογραφείο της ελεύθερης Ελλάδος που λειτούργησε στην Καλαμάτα. Στο διάδρομο του ορόφου βλέπουμε αναπαράσταση παραδοσιακού καφενείου και στην πρώτη αίθουσα δεξιά αναπαράσταση αστικού σπιτιού των αρχών του 20ού

αι. Στους άλλους χώρους του ορόφου στεγάζονται οι συλλογές: Ελληνική Επανάσταση, πίνακες του ζωγράφου Ευάγγελου Δράκου που απεικονίζουν την έναρξη της Επανάστασης, ενδυμασία Καλαμάτας στην αίθουσα Καρέλια και συλλογή εκκλησιαστικής τέχνης.

Στην συνέχεια επισκεφθήκαμε το Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας που, από το 2009, στεγάζεται σε νεοαναγερθέν κτήριο στον χώρο της παλαιάς δημοτικής αγοράς. Εκεί μας περίμεναν οι αρχαιολόγοι κυρίες Τσουλάκου και Τζαμουράνη οι οποίες μας ξενάγησαν στον χώρο του Μουσείου. Το Μουσείο περιλαμβάνει ευρήματα από όλες τις περιοχές της Μεσσηνίας, από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι το Βυζάντιο και την Ενετοκρατία. Η έκθεση αναπτύσσεται σε τέσσερις ενότητες. Η διαίρεση αυτή αντιστοιχεί με την παλαιά, επί Καποδίστρια, γεωγραφική – διοικητική διαίρεση του νομού σε τέσσερις επαρχίες: Καλαμάτας, Μεσσήνης, Πυλαίας, Τριφυλίας. Η είσοδος του Μουσείου παραπέμπει στο Μεσσηνιακό κόλπο, ο κεντρικός διάδρομος στον ποταμό Πάμισο, που διασχίζει τον νομό και λατρευόταν ως

θεραπευτής θεός των παιδιών. Από τα σημαντικότερα εκθέματα του Μουσείου είναι ένα χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι του 16ου αι. π.Χ. από θολωτό τάφο της περιοχής Ελληνικά, ειδώλια και χρυσά νομίσματα από θολωτό τάφο της ίδιας περιοχής, χάλκινο ειδώλιο ιππόκαμπου του 5ου αι. π.Χ. από το ιερό του Ποσει-

Χάλκινο ειδώλιο ιππόκαμπου, του 5ου αι. π.Χ., έμβλημα του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσσηνίας

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο κέντρο της Καλαμάτας

δώνα στα Ακοβίτικα, που είναι και το σύμβολο του Μουσείου. Σημαντικό επίσης είναι το ακέφαλο ειδώλιο καθιστής γυναίκας από πράσινο στεατίτη, της 5ης χιλιετίας π.Χ., που βρέθηκε στην ακρόπολη της Μάλθης και είναι το αρχαιότερο έκθεμα του Μουσείου. Αξίζει επίσης να αναφερθούν, από τα πολλά Μυκηναϊκά εκθέματα, οι ψευδόστομοι αμφορείς από τα ανάκτορα του Νέστορα, κτερίσματα από πηλό, χρυσό, χαλκό ή ελεφαντόδοντο που συνδέονταν με το έθιμο της ηρωολατρίας, ανάμεσα τους το κεκαμμένο ξίφος που βρέθηκε σε θολωτό τάφο στα Νιχώρια Πυλαίας. Τέλος εντυπωσιακά είναι τα αντικείμενα λατρείας, τα κοσμήματα, τα χρηστικά σκεύη, τα όπλα, τα αναθήματα, οι σφραγίδες ποιοτικής πιστοποίησης για τα τοπικά προϊόντα καθώς και τα υστερορρωμαϊκά ψηφιδωτά.

Στη συνέχεια κατευθυνθήκαμε στον ναό των Αγίων Αποστόλων στην πλατεία 23η Μαρτίου. Περιοριστήκαμε όμως να τον παρατηρήσουμε εξωτερικά διότι ήταν κλειστός. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων, αρχιτεκτονικά, είναι αποτέλεσμα της συγκόλλησης δύο ναών. Ο ένας, ο μικρότερος, τύπου ελεύθερου σταυρού, χτίστηκε κατά την Βυζαντινή περίοδο ανάμεσα στο 1050-1150. Ο δεύτερος, σταυροειδής μονόχωρος τρουλαίος, χτίστηκε και συγκολλήθηκε με τον πρώτο κατά την Β' Ενετοκρατία, 1685-1715. Το αποτέλεσμα είναι ο σημερινός ναός με δύο τρούλους. Στον ναό των Αγίων Αποστόλων κατά την παράδοση πραγματοποιήθηκε η πρώτη δοξολογία, που έγινε σε ελεύθερο έδαφος μετά την Επανάσταση του 1821. Μετά από ένα διάλειμμα για φαγητό και ξεκούραση, το απόγευμα ανηφορήσαμε προς το κάστρο της Καλαμάτας. Ξεναγός αυτή την φορά ένας δικός μας άνθρωπος, που παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στις ωραίες εκδρομές που διοργανώνει η ΕΦΑ, η κυρία Άννα

Μαλικούρτη. Το κάστρο της Καλαμάτας βρίσκεται βορειοδυτικά της Καλαμάτας, σε χαμηλό βραχώδη λόφο, στους πρόποδες του οποίου κυλά ο ποταμός Νέδοντας. Η ιστορία του βράχου ξεκινάει γύρω στα 1500 π.Χ., όταν ο μυθικός ήρωας από το Άργος Φάρος έχτισε την ακρόπολη και ίδρυσε στην περιοχή του κάστρου μια νέα πόλη, τις Φαρές. Στους βυζαντινούς χρόνους στο λόφο χτίστηκε φρούριο και στα ερείπια της αρχαία ακρόπολης χτίστηκε χριστιανικός ναός. Τον 13ο αι. το κάστρο ανακατασκευάστηκε από τον ιδρυτή του Φράγκικου Πριγκιπάτου της Αχαΐας Γοδεφρείδο Α' Βιλλεαρδουίνο και πήρε την σημερινή του μορφή. Στην κορυφή του λόφου υψώνεται ένας πύργος – καταφύγιο με θολο-

Εκθέματα στο Μουσείο Ενδυμασίας «Β. Καρέλια». Φωτ. Κ. Μοσχούρη

σκέπαστη δεξαμενή νερού, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα ναού. Ένας εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος περιβάλλει την κορυφή του λόφου, ενώ ένας δεύτερος ευρύτερος περίβολος προστατεύει μια μεγαλύτερη περιοχή στο ανατολικό τμήμα του κάστρου. Την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας το κάστρο υπέστη καινούργιες μετατροπές. Την

περίοδο αυτή ανακατασκευάζεται η πύλη της ανατολικής πλευράς και πάνω από την θύρα της εισόδου εντοιχίζεται το ανάγλυφο του λέοντα του Αγίου Μάρκου που και σήμερα βλέπουμε. Το 1825 το κάστρο υφίσταται μεγάλες καταστροφές από τον Ιμπραήμ. Στις αρχές του 20ού αι. διαμορφώνεται σε αλούλλιο από τον νομάρχη Ζαχαρία Παπαντωνίου. Το 1930 χτίζεται ο βυζαντινός ναός του Ευαγγελισμού. Σήμερα το κάστρο είναι χώρος περιπάτου και πολιτιστικών εκδηλώσεων. Το βράδυ απολαύσαμε την νυχτερινή Καλαμάτα. Η επόμενη ημέρα ξεκίνησε με επίσκεψη στο Μουσείο Ενδυμασίας «Β. Καρέλια» του Λυκείου Ελληνίδων. Εκεί μας περίμεναν ο κύριος Γιαννακόπουλος και η κυρία Καμπόκη, οι οποίοι μέσα σε μια μυσταγωγική

ατμόσφαιρα μας ταξίδεψαν στην ιστορία του ελληνικού ενδύματος, πάνω στο οποίο αποτυπώνονται οι συνθήκες και η εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας.

Το Μουσείο Ενδυμασίας «Β. Καρέλια» στεγάζεται σε νεοκλασικό κτήριο του 19ου αι. που παραχωρήθηκε στο Λύκειο Ελληνίδων από τον Δήμο. Η συλλογή ελληνικών ενδυμασιών παραχωρήθηκε στο Λύκειο Ελληνίδων από την συλλέκτρια κυρία Βικτώρια Καρέλια και γι' αυτό, τιμής ένεκεν,

το Μουσείο φέρει το όνομά της. Η συλλογή περιλαμβάνει ενδυματολογικά σύνολα, γυναικεία και ανδρικά, από όλες τις περιοχές της Ελλάδας καθώς και ενδυματολογικά εξαρτήματα και κοσμήματα. Η έκθεση είναι οργανωμένη σε τρία επίπεδα: στο ισόγειο τοπικές ενδυμασίες του αγροτικού και κτηνοτροφικού κόσμου της στεριανής χώρας. Στον πρώτο όροφο ο ενδυματολογικός κόσμος των ημι-νομάδων πληθυσμών αντάμα με τον ενδυματολογικό κόσμο των κοινοτήτων με εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες. Στον δεύτερο όροφο η τσουκνα – μαύρο, μάλλινο, αμάνικο, υφαντό φόρεμα – γειτο-

νεύει με τα πολύπτυχα φουστάνια των παραλίων και των νησιωτικών περιοχών με εμπορικές επαφές με την Δύση. Η συλλογή ολοκληρώνεται με τα νεότερα φουστάνια που ξεκινούν από την βασίλισσα Αμαλία και με την επικράτηση της δυτικής μόδας με την καθοριστική συμβολή της βασίλισσας Όλγας, που έφερε την ραπτομηχανή στην Ελλάδα και δημιούργησε σχολή ραπτικής. Τέλος, θα ήταν παράλειψη αν δεν

αναφέραμε τα υπέροχα σκίτσα του Γιάννη Μετζικώφ με τις εξαιρετικές κομμώσεις στην είσοδο του μουσείου. Αφήνουμε την Καλαμάτα και κατευθυνόμαστε στην αρχαία Μεσσήνη. Εκεί μας περιμένει ο αρχαιολόγος Πέτρος Θέμελης, ο άνθρωπος που εδώ και τριάντα χρόνια με οδηγό τον Πausανία ιχνηλατεί τον χώρο της αρχαίας Μεσσήνης και είναι η φωνή και η ψυχή της. Κατά την έκφραση του κυρίου Θέμελη «το αστικό τοπίο της αρχαίας Μεσσήνης λειτουργεί ως παλιμ-

ψηστο και διατηρεί στοιχεία που σχετίζονται με τις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, από την ίδρυση της πόλης, το 369 π.Χ., από τον Θηβαίο στρατηγό Επαμεινώνδα ως τα τέλη της αρχαιότητας». Μετά την νίκη του επί των Σπαρτιατών στα Λεύκτρα (371 π.Χ.), ο Επαμεινώνδας και οι Αργείοι σύμμαχοι ιδρύουν την Μεσσήνη ως πρωτεύουσα του ελεύθερου, ομόσπονδου Μεσσηνιακού κράτους και καλούν τους Μεσσηνίους της διασποράς να επαναπατριστούν. Η πόλη κτίστηκε κατά το Ιπποδάμειο σύστημα πάνω σε νεολιθικό πόλισμα, την Ιθώμη, στους πρόποδες του ομώνυμου όρους, του ισχυρότερου οχυρού της περιο-

χής. Το όνομα της το οφείλει στην προ-Δωρική βασίλισσα Μεσσήνη, κόρη του Αργείου βασιλιά Τριόπα και σύζυγο του Λάκωνα Πολυκάωνα. Τον 10ο αι. π.Χ. η Μεσσήνη-Μεσσαάνα θεοποιείται και λατρεύεται. Η πόλη της Μεσσήνης περιβάλλεται από λίθινο τείχος μήκους 9,5 χιλιομέτρων υψηλής οχυρωματικής τεχνικής. Μπαίνοντας στην πόλη από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου συναντάμε το θέατρο.

Το βόρειο τμήμα του δημόσιου χώρου της πόλεως της αρχαίας Μεσσήνης (Π. Θέμελης, Αρχαία Μεσσήνη 2017)

Το Θέατρο της αρχαίας Μεσσήνης. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Το θέατρο της Μεσσήνης οικοδομήθηκε τον 3ο αι. π.Χ. και εντάσσεται στα μεγάλα θέατρα της κλασικής/ελληνιστικής αρχαιότητας. Έχει πλάτος κοίλου 106,83 μέτρα και διάμετρο 23,5 μέτρα. Το κοίλον του εδράζεται εν μέρει σε βραχώδες υπόστρωμα και εν μέρει σε τεχνητή επίχωση, συγκρατούμενο από ισχυρό ανάλημμα πεταλοειδούς σχήματος χτισμένο με φρουριακό σύστημα δόμησης. Ο τοίχος της ανατολικής παρόδου αποτελεί ταυτόχρονα και τον βόρειο τοίχο ενός ορθογωνίου οικοδομήματος, της σκηνοθήκης, που στέγαζε, μετά την παράσταση, την κινητή, διώροφη, τροχήλατη σκηνή του 2ου αι. π.Χ., που εκκινείτο πάνω σε λίθινες αύλακες ορατές και σήμερα. Ίχνη από την σκηνή του 3ου αι. π.Χ., η οποία ήταν ξύλινη και διαλυόταν μετά την παράσταση, δεν βρέθηκαν. Τον 1ο αι. π.Χ. η σκηνοθήκη κατεδαφίστηκε και κατασκευάστηκε σκηνή σταθερή μικρών διαστάσεων. Στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. ο ευεργέτης της πόλης Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας χρηματοδοτεί την κατασκευή νέας τριώροφης σκηνής. Η νέα σκηνή έχει εικόνα οικοδομήματος με θύρες και κόγχες διακοσμημένες με αγάλματα σε κάθε όροφο. Το κάτω επίπεδο κοσμούσαν αδριάντες αυτοκρατόρων. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους το θέατρο εκτός από χώρο παραστάσεων γίνεται και χώρος μονομαχιών. Το θέατρο, κατά τον Πλούταρχο, λειτουργούσε και ως χώρος συγκεντρώσεων πολιτικού χαρακτήρα. Τον 3ο και 4ο αι. μ.Χ. το θέατρο παρακμάζει: το κοίλον χρησιμοποιείται ως λατομείο, οι χώροι της σκηνοθήκης, του προσκηνίου

και της ορχήστρας γίνονται χώροι ταφής. Δίπλα στο θέατρο έχει αποκαλυφθεί κρυπτή υπόγεια δεξαμενή καμαροσκέπαστη, σχήματος Π που ανήκει στο ιερό της Ίσιδος και του Σάραπη.

Δυτικά του θεάτρου, με την παρεμβολή αρχαίου δρόμου, βρίσκεται η συνοικία του θεάτρου. Ανατολικά του θεάτρου υπάρχει κρηναίο οικοδόμημα, ένα νυμφαίο, χώρος δηλαδή περιπάτου και αναψυχής. Πρόκειται για την κρήνη Αρσινόη. Το κρηναίο αυτό οι-

κοδόμημα περιλαμβάνει αναλημματικό τοίχο με σπή αγωγού νερού στην δεξιά πλευρά. Ο αγωγός έφερνε νερό από την πηγή Κλεψύδρα για πλήρωση μακρόστενης δεξαμενής μήκους 40 μέτρων που βρίσκεται σε μικρή απόσταση παράλληλα με τον αναλημματικό τοίχο. Ανάμεσα στο ανάλημμα και την δεξαμενή υπήρχε στοά με ιωνικούς κίονες. Σε χαμηλότερο επίπεδο από την δεξαμενή βρίσκονται δύο μικρότερες δεξαμενές με βάθρα αγαμάτων, συμμετρικά τοποθετημένες εκατέρωθεν πλακόστρωτου αιθρίου, στις οποίες το νερό πήγαινε με ελεύθερη πτώση από την μεγάλη δεξαμενή. Στο μέσο της μεγάλης δεξαμενής

υπήρχε ημικυκλική βάση με σύνταγμα χάλκινων αγαμάτων της οικογένειας του Αυγούστου. Η πρόσοψη της πρώτης οικοδομικής φάσης έκλεινε με δωρική κιονοστοιχία, η οποία καταργήθηκε τον 1ο αι. μ.Χ. Τον 3ο αι. μ.Χ. προστέθηκαν στην κρήνη δύο τετράγωνοι πρόβολοι που προεξέχουν συμμετρικά στα άκρα της πρόσθιας πλευράς. Τον 4ο αι. μ.Χ. η κρήνη εγκαταλείπεται.

Ξεμάσηση των «Φίλων» από τον Π. Θέμελη στην αρχαία Μεσσήνη. Φωτ. Ν. Σιώκος

Η κρήνη Αρσινόη και η βόρεια στοά της Αγοράς της αρχαίας Μεσσήνης (Π. Θέμελης, ό.π.)

Αριστερά: Γενική άποψη της Αγοράς της αρχαίας Μεσσήνης (Π. Θέμελης, ό.π.). Δεξιά: Οι «Φίλοι» στο Κρεοπωλείο.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Νότια της κρήνης και νοτιοανατολικά του θεάτρου βρίσκεται τρίκλιτη πρωτοχριστιανική βασιλική του 6ου αι. μ.Χ. ή του πρώιμου 7ου αι. μ.Χ. κτισμένη επάνω σε κυκλικό οικοδόμημα των ύστερων ελληνικών χρόνων. Σταδιακά όμως τα πλευρικά κλίτη κλείνουν με τοίχο και γίνονται χώρος ταφής. Τέλος, η λατρεία συρρικνώνεται σε ένα παρεκκλήσιο στην νοτιοανατολική γωνία του όλου οικοδομήματος.

Η Αγορά της Μεσσήνης είναι μια τεράστια ορθογώνια έκταση 40.000 τ.μ. χτισμένη σε τέσσερα επίπεδα, άνδρα, που συγκρατούνται με αναλήμματα και είναι προσιτά με κλιμακοστάσια. Βόρεια η αγορά της Μεσσήνης ορίζεται από την κρήνη Αρσινόη και από μεγάλη πόσχημη στοά μήκους 196 μέτρων, που εδράζεται σε κρηπίδωμα τριών βαθμίδων. Η στοά ήταν χώρος ψυχαγωγίας. Στο βάθος της στοάς δεν ανοίγονταν μαγαζιά, αλλά κατά διαστήματα υπάρχουν ορθογώνιες κόγχες που στέγαζαν πιθανότατα αγάλματα αξιωματούχων και ευεργετών. Η στοά χωρίζεται σε τρία κλίτη από τρεις σειρές κιόνων. Στα μετακίονια είχαν στηθεί βάθρα με αγάλματα Μεσσηνίων αθλητών, τα οποία στην Ρωμαϊκή εποχή ανακυκλώθηκαν και στα ίδια βάθρα τοποθετήθηκαν αγάλματα Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Στη βορειοανατολική γωνία της στοάς βρέθηκαν δύο λίθινες τράπεζες – μετρητές υγρών και στερεών προϊόντων. Στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. η στοά κατέρρευσε και στα ερείπιά της κτίστηκε λουτρόνας. Από επιγραφή επισκευών του 1ου αι. μ.Χ. γνωρίζουμε και τα ονόματα τριών εμπορικών στοών της Αγοράς. Αυτές είναι: η Παντόπολις Στοά, η Στοά του Νικαίου

και η Στοά παρά «τῷ κρεοπωλείῳ», που οδηγούσε σε περιστύλιο όπου λειτουργούσε σφαγείο.

Νοτίως της βόρειας στοάς βρέθηκε δωρικός περίπτερος ναός αφιερωμένος στη θεοποιημένη προδωρική βασίλισσα της Μεσσήνης, Μεσσάνα. Νοτίως του ναού της Μεσσάνας ήρθε στο φως κτιστός υπόγειος θάλαμος – θησαυροφυλάκιο που έκλεινε ερμητικά με ογκώδες λίθινο πώμα. Στο μέρος αυτό φυλακίστηκε και δηλητηριάστηκε ο Φιλοποίμην ο Μεγαλοπολίτης από τον Μεσσηνίο στρατηγό Δεινοκράτη. Βορειοανατολικά του ναού έχουμε το Βουλευίο, το πρώτο βουλευτήριο της πόλης, δυτικά του ναού είναι το Πρυτανείο της πόλης. Βουλευτήριο – ναός – Πρυτανείο συγκροτούν ενιαία αρχιτεκτονική ενότητα από την πρώτη οικοδομική φάση της πόλης επί Επαμεινώνδα.

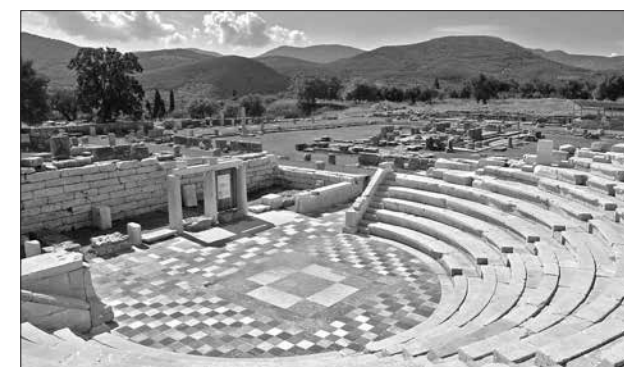
Νοτίως της νότιας εμπορικής στοάς της αγοράς απλώνεται το τέμενος του Ασκληπιείου. Ο ναός του Ασκληπιού του 3ου αι. π.Χ. είναι δωρικός, περίπτερος με πρόναο και οπισθόδομο, που ο καθένας τους φέρει δύο κολώνες μεταξύ παραστάδων. Ο ναός βρίσκεται στο κέντρο περίπου ενός σχεδόν τετράγωνου αιθρίου. Ανατολικά του ναού βρίσκεται ο βωμός. Βόρεια και νότια του ναού βρέθηκαν 140 βάθρα για χάλκινους ανδριάντες. Επίσης πολλά μαρμάρινα αγάλματα ήταν τοποθετημένα και μπροστά στις στοές, όλα έργα του Μεσσηνίου γλύπτη Δαμοφώντα.

Κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς της ανατολικής πτέρυγας της περιστώου αυλής, από βορρά προς νότο υπάρχουν τα εξής οικοδομήματα πολιτικής λειτουργίας: το Εκκλησιαστήριο, όπου γίνονταν λατρευτικά

Αριστερά: Ο ναός της Μεσσάνας (Π. Θέμελης, ό.π.). Δεξιά: Οι «Φίλοι» ξεναγούνται από τον Π. Θέμελη στον ναό της Αρτέμιδος Φωσφόρου της αρχαίας Μεσσήνης. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

δρώμενα προς τιμή του Ασκληπιού και συνεδρίαζε η τοπική βουλή. Το πρόπυλο, που οδηγούσε από την ανηφορική οδό ανατολικά του ιερού προς το χαμηλότερο εκτεινόμενο Ασκληπιείο. Το Βουλευτήριο, χώρος συγκέντρωσης αντιπροσώπων της ομόσπονδης Μεσσήνης και το αρχείο που στέγαζε τα αρχεία του γραμματέως των συνέδρων. Κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς της δυτικής πτέρυγας υπάρχουν ευρυμέτωποι οίκοι που έχουν λατρευτικά αγάλματα. Εκτός από το Αρτεμίσιο, οι άλλοι οίκοι έχουν μουσειακό – εκθεσιακό χαρακτήρα. Κατά σειράν από νότο προς βορρά συναντάμε τους οίκους Απόλλωνα και Μουσών, Ηρακλή – Θήβας – Επαμεινώνδα, Τύχης και το Ιερό της Αρτέμιδος Φωσφόρου, το Αρτεμίσιο. Ο ναός αυτός είναι ορθογώνιος, χωρίζεται σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες των δύο κίωνων εγκάρσια τοποθετημένες. Το κεντρικό κλίτος φέρει στο βάθος το βάθρο του κολοοσιαίου λατρευτικού αγάλματος της Αρτέμιδος

Το Εκκλησιαστήριο της αρχαίας Μεσσήνης (αριστερά) και ο Π. Θέμελης με την Α. Μαλικούρη σε αυτό (δεξιά)
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

Ορθίας, προστάτιδας των παιδιών ως φωσφόρου. Είναι έργο του γλύπτη Δαμοφώντα. Μπροστά στο λατρευτικό άγαλμα υπήρχε τράπεζα προσφορών και δεξιότερα ο θησαυρός του ιερού, είδος παγκαριού. Σε κυκλική διάταξη μέσα στο ναό υπάρχουν έντεκα βάθρα, τρία για αγάλματα ιερειών και οκτώ για αγάλματα νεαρών κοριτσιών αφιερωμένα από τους γονείς τους μετά το τέλος της ενιαύσιας θητείας τους στο ιερό. Κατά μήκος της βόρειας πτέρυγας του Ασκληπιείου δύο ορθογώνιες αίθουσες, που διαιρούνται εσωτερικά σε πέντε χώρους η κάθε μια, έχουν ταυτιστεί με το Καισαρείο ή Σεβαστείο. Μεταξύ των δύο αιθουσών κεντρικό κλιμακοστάσιο πλάτους επτά μέτρων απολήγει, μέσω δέκα αναβαθμών, σε πρόπυλο με δύο κίονες μεταξύ παραστάδων. Προχωρώντας νοτίως του Ασκληπιείου συναντούμε οικοδόμημα που στέγαζε αγάλματα των δώδεκα θεών, χάλκινο αδριάντα του Επαμεινώνδα και αρχαίους τρίποδες. Πρό-

κειται για το ιεροθύσιο που έχει σχέση με τους ιεροθύτες, αιρετούς αξιωματούχους υπεύθυνους για τις θρησκευτικές εκδηλώσεις. Νοτιότερα του ιεροθυσίου συναντούμε το Στάδιο, πεταλοειδές οικοδόμημα με 18 κερκίδες και 19 σειρές εδωλίων εγγεγραμμένο σε στοές σχήματος Π με δωρικούς κίονες, που ανήκαν στο Γυμνάσιο. Η βόρεια στοά είναι διπλή, η ανατολική και δυτική μονές. Στάδιο και Γυμνάσιο αποτελούν ενιαία αρχιτεκτονική ενότητα. Η δυτική στοά του Γυμνασίου είναι πιο πλούσια σε ευρήματα.

Στα μετακίονια της δυτικής στοάς υπάρχουν ενεπίγραφα βάθρα που έφεραν ανδριάντες γυμνασιαρχών, υπάρχουν ερμακές στήλες και επίσης βρέθηκαν πολλοί κατάλογοι εφήβων. Κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς της δυτικής στοάς του γυμνασίου συναντούμε οικογενειακά ηρώα με ταφικές θήκες κάτω από το δάπεδο τους. Επίσης, στο βόρειο πέρας της δυτικής στοάς υπάρχει τετρακίονιο πρόπυλο, η κύρια είσοδος του Σταδίου, όπου καταλήγει η ευρεία οδός που ξεκινά από το Ασκληπιείο. Σε επαφή με το νότιο πέρας της δυτικής στοάς του Γυμνασίου βρίσκεται τετράγωνο περί-

Το συγκρότημα του Γυμνασίου-Σταδίου της αρχαίας Μεσσήνης (Π. Θέμελης, ό.π.)

Το ταφικό μνημείο των Σαιθιδών της αρχαίας Μεσσήνης. Φωτ. Φ. Μαλλοΐκου-Τυφάνο

στυλο οικοδόμημα δωρικού ρυθμού με 12 κίονες σε κάθε πλευρά του. Πρόκειται για την παλαιότερα του 3ου αι. π.Χ. Τέλος, στη νότια πλευρά του Σταδίου, κτισμένο πάνω σε πόδιο που προεξέχει από το τείχος σαν προμαχώνας, βρίσκεται ναόσχημο κτίσμα δωρικού ρυθμού με σηκό μόνο και αβαθή πρόδομο, μπροστά από τον οποίο υπάρχουν τέσσερις δωρικές κολώνες. Είναι το ηρώο – μαυσωλείο των Σαιθιδών, ρωμαϊκών

χρόνων. Στα ρωμαϊκά χρόνια οι Ρωμαίοι κλείνουν το στάδιο προς νότο, καταργούν τα πρηνή προς νότο, του δίνουν σχήμα ελλειψοειδές και το χρησιμοποιούν για μονομαχίες και θηριομαχίες. Ας σημειωθεί ότι στο γυμνάσιο και στο στάδιο οι νέοι των αριστοκρατικών οικογενειών από τα 17-20 χρόνια τους μαθαίνουν γράμματα και ασκούνται στα όπλα, στην ιππασία και στα γυμνικά αγωνίσματα.

Το περιβάλλον του Σταδίου συνέδεε τους νέους με το παρελθόν, τις αξίες της φυλής, τις παραδόσεις τους. Τους δημιουργούσε την αίσθηση της συνέχειας και την υποχρέωση να φανούν αντάξιοι των σπουδαίων προγόνων.

Στη συνέχεια επισκεφτήκαμε το Μουσείο της Μεσσήνης, όπου στεγάζονται τα ευρήματα του αρχαιολογικού χώρου: ο Ερμής, ο Ιματιοφόρος, αντίγραφο του δορυφόρου του Πολυκλείτου, ειδώλια, η Άρτεμις Λαφρία, το άγαλμα της Ίσιδος Πελαγίας, ερμαϊκές στήλες, μετόπες από το ναό του Ποσειδώνα, στήλη με μουσικό κείμενο και άλλα. Τα μαρμάρινα γλυπτά είναι έργα κυρίως του Δαμοφώντα. Η εκδρομή μας ολοκληρώθηκε με γεύμα σε ταβερνάκι της περιοχής. Επιστρέφουμε με αίσθημα ευφορίας και την επιθυμία μιας επόμενης εκδρομής.

Αθανασία Κναλίδου

Εκδρομή στην Κρήτη (28 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2018)

Η τετραήμερη εκδρομή της Ένωσης στην Κρήτη ήταν μία συνέχεια και συμπλήρωση της περυσινής εκδρομής, με επισκέψεις αυτή τη φορά στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου. Η εκδρομή έγινε και πάλι ατμοπλοϊκά. Φθάσαμε στο λιμάνι του Ηρακλείου την Τρίτη 29/5 νωρίς το πρωί και ξεκινήσαμε αμέσως για τα Ανώγεια, που βρίσκονται σε μια κατάφυτη μικρή πεδιάδα στο ΒΑ πρηνές της Ίδης (Ψηλορείτης) σε υψόμετρο 1.200 μ.

Η πρώτη μας επίσκεψη ήταν στο Κέντρο Αρχαιολογικής Πληροφόρησης που δημιουργήθηκε από τον Δήμο Ανωγείων και είναι αφιερωμένο στους αρχαιολόγους Γιάννη και Έφη Σακελλαράκη. Εκεί μας περίμενε ο αρχαιολόγος κ. Γεώργιος Καλομοίρης, ο οποίος μας ξενάγησε στο Κέντρο και μας συνόδευσε στην συνέχεια και στην επίσκεψη μας στην Ζώμινθο. Στο Κέντρο Αρχαιολογικής Πληροφόρησης εκτίθενται, με εξαιρετικά πρωτότυπο τρόπο, στοιχεία και πληροφορίες από την ανασκαφική δραστηριότητα στους δύο σημαντικούς χώρους της περιοχής του Ιδαίου Άντρου και Ζώμινθου. Παρουσιάζονται σε ενότητες τα κυριότερα ευρήματα (χρυσά κοσμήματα και μικροαντικείμενα, αφιερώματα στο Ιδαίο Άντρο, σφραγίδες, νομίσματα, σπαράγματα τοιχογραφιών από την Ζώμινθο) αλλά και πολλά στοιχεία από το φυτικό και ζωικό πλούτο της Ίδης, η οποία είναι σήμερα γεωπάрко. Μετά την επίσκεψη στο Κέντρο Πληροφόρησης

κατευθυνθήκαμε προς την Ζώμινθο. Η προελληνική προέλευση του ονόματος της Ζωμίνθου είχε κινήσει το ενδιαφέρον του Γ. Σακελλαράκη από πολύ νωρίς. Πρόκειται για ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα θεμελιωμένο στον φυσικό βράχο, κτισμένο σε στρατηγική θέση, που περιβάλλεται από έναν οικισμό με νεκροταφείο. Το κεντρικό κτήριο είχε ανακτορική δομή (1.700 τ.μ. έκταση), όλες οι πτέρυγες ήταν διώροφες, μερικές ακόμη και τριώροφες οι δε τοίχοι

σώζονται σε ύψος 2,50-3,00 μ. Σε ένα δωμάτιο του ανακτόρου εντοπίστηκε εργαστήριο κεραμικής, πράγμα που σημαίνει ότι υπήρχε μόνιμη βιοτεχνική εγκατάσταση και ότι το ανάκτορο εκμεταλλευόταν τον πλούτο του τόπου στα μινωϊκά χρόνια (μαλλί, ορυκτά, φαρμακευτικά φυτά, περιζήτητα για το εξαγωγικό εμπόριο της μινωϊκής Κρήτης). Το κεντρικό κτήριο ήταν διακοσμημένο με τοιχογραφίες. Ότι το συγκρότημα είχε ανακτορικό χαρακτήρα υποδηλώνουν και τα πολύτιμα ευρήματα (σφραγίδες, τράπεζα προσφορών με ιερογλυφική γραφή, διπλόι πελέκεις). Εντυπωσιακός είναι και ο μακρύς διάδρομος του συγκροτή-

ματος (25 μ. μήκος) που ανασκάφηκε πρόσφατα καθώς και οι μεγαλόπρεπες βάσεις κιόνων. Χαρακτηριστικές ήταν και οι μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες που χρησιμοποιήθηκαν στο δάπεδο, οι οποίες μοιάζουν με μάρμαρο και δεν έχουν βρεθεί αλλού στην περιοχή. Η Ζώμινθος, ένα σημαντικό θρησκευτικό, πολιτικό αλλά και οικονομικό κέντρο που ήκμασε από την

Ξεναγήση των «Φίλων» Ακροπόλεως στο Κέντρο Αρχαιολογικής Πληροφόρησης των Ανωγείων από τον Γ. Καλομοίρη. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

«Μακαριά» στη Ζώμινθο, στη μνήμη του ανασκαφέα Γ. Σακελλαράκη. Φωτ. Φ. Μαλλοΐκου-Τυφάνο

Οι «Φίλοι» στο Ιδαίον Άντρον. Φωτ. Σ. Ζαφειρόπουλος

παλαιοανακτορική περίοδο μέχρι και μετά τα μυκηναϊκά χρόνια, είναι αστείρευτη. Η κα Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη με τους συνεργάτες της συνεχίζει την ανασκαφή που ξεκίνησε ο σύζυγος της. Φθάνοντας στον αρχαιολογικό χώρο της Ζωμίνθου η κα Σακελλαράκη είχε φροντίσει να προσφερθεί στους «Φίλους» της Ένωσης μία «μακαριά» εις μνήμην του συζύγου της (στον τάφο του Γ. Σακελλαράκη που βρίσκεται εκεί), μια χειρονομία που εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από όλους. Μετά την Ζωμίνθο κατευθυνθήκαμε στο Ιδαίον Άντρον, στην ανατολική παρειά του όρους Ίδη, στο οροπέδιο της Νίδας και σε υψόμετρο 1.500 μ. Το Ιδαίον Άντρον είναι ένα από τα σημαντικότερα λατρευτικά σπήλαια της Κρήτης, που συνδέεται μυθολογικά με τον Δία. Αν και η λατρευτική χρήση του σπηλαίου μαρτυρείται από το τελευταίο μισό της 2ης χιλιετίας, το σπήλαιο ως ιερός χώρος ήκμασε κυρίως στους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους (10ο-6ο αι.). Στην κλασική εποχή είχε εγκαθιδρυθεί εκεί ένα ισχυρό ιερατείο στο οποίο οι κρητικές πόλεις ήταν αναγκασμένες να καταβάλουν ετήσια εισφορά. Το σπήλαιο αν και επισκέψιμο για το κοινό ήταν κλειστό το πρωινό που το επισκεφθήκαμε, οι περισσότεροι «Φίλοι» πάντως, αν και κουρασμένοι από το ταξίδι, επεχείρησαν την ανάβαση και μπόρεσαν να το δουν.

Μετά από μία σύντομη στάση για φαγητό στα Ανώγεια ξεκινήσαμε για την Κνωσό. Καθ' οδόν η αντιπρόεδρος της Ένωσης Καθηγήτρια Φ. Μαλλούχου-Tufano μας μίλησε για τις διάφορες φάσεις των αναστηλώσεων του Evans στην Κνωσό, που διαμόρφωσαν τη σημε-

ρινή εικόνα του ανακτόρου. Εκεί μας περίμενε ο κ. Αντώνης Βασιλάκης, Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων. Γέννημα-θρέμμα της Κρήτης, ο κ. Βασιλάκης είναι ο κατ' εξοχήν γνώστης της αρχαίας αλλά και της σύγχρονης Κρήτης και ήμασταν πολύ τυχεροί που ανέλαβε να μας «υιοθετήσει» για σχεδόν όλες τις ημέρες που μείναμε στο νησί και να μας μεταδώσει κάτι από τις γνώσεις και τον ενθουσιασμό του για την γενέτειρά του. Η ξενάγηση στην Κνωσό άρχισε με μία ιστορική επισκόπηση των ανασκαφών, απ' την εποχή του Μίνωα Καλοκαιρινού, το 1878, που ανακάλυψε τις αποθήκες της Δ. πτέρυγας του ανακτόρου μέχρι τις ανασκαφές του Evans, που άρχισαν το 1900 και μέσα σε 3 χρόνια απεκάλυψαν όλο το ανάκτορο και βέβαια στις συμπληρωματικές έρευνες του Evans μέχρι το 1931. Μετά τον πόλεμο οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από Βρετανούς και Έλληνες αρχαιολόγους μέσα και γύρω από το ανάκτορο. Σήμερα συνεχίζονται στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή και την ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ο κ. Βασιλάκης μας εξήγησε την προνομακλή θέση του χώρου, σε μια δασωμένη περιοχή και κοντά σε έναν ποταμό (Καίρατο), ο οποίος πιθανόν να ήταν κάποτε πλωτός. Το Ανάκτορο ήταν μοναδικό στην αρχιτεκτονική μορφή του και διαμορφώθηκε έτσι για συγκεκριμένο σκοπό. Τα περισσότερα σημερινά κατάλοιπα ανήκουν στη β' φάση του Νέου Ανακτόρου (1650-1580 π.Χ.) οπότε η Κνωσός έζησε και την μεγαλύτερη ακμή της. Η ξενάγηση άρχισε από τη Δυτική πλακόστρωτη αυλή. Τρεις κτιστοί στρογγυλοί λάκκοι, οι «κουλούρες», ήταν αποθέτες όπου πετούσαν τις προσφορές και μαζί με δύο κτιστούς βωμούς προσδιορίζουν τον λατρευτικό χαρακτήρα της αυλής. Από την ΝΔ είσοδο ξεκινάει ο πλακόστρωτος διάδρομος της πομπής, όνομα που πήρε από τις τοιχογραφίες που κοσμούσαν τους τοίχους. Στην συνέχεια φθάνουμε στα μεγάλα προπύλαια. Στον αναστηλωμένο τοίχο εκτίθενται οι τοιχογραφίες των ρυτοφόρων. Από τα δυτικά προπύλαια αρχίζει η επίσκεψη της δυτικής πτέρυγας (αποθήκες, αίθουσα θρόνου, κεντρικό ιερό). Μια πλατειά σκάλα φέρνει στον αναστηλωμένο όροφο της δυτικής πτέρυγας,

Επίσκεψη των «Φίλων» στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού. Φωτ. Σ. Ζαφειρόπουλος, Κ. Μοσχούρη

απ' όπου φαίνονται οι στενόμακρες αποθήκες με τα πιθάρια. Η κεντρική πλακόστρωτη αυλή είναι ο «πνεύμονας» του ανακτόρου. Στο βόρειο μέρος της είναι το συγκρότημα της αίθουσας του θρόνου και η δεξαμενή καθαρμών. Υπάρχουν θρανία και βλέπει κανείς τον αλαβάστρινο θρόνο και μία λεκάνη από πορφύριτη. Στον βόρειο τοίχο είναι το αντίγραφο της τοιχογραφίας των γρυπών που προστάτευαν τον θρόνο. Στη νότια στενή πλευρά της κεντρικής αυλής είναι αναστηλωμένο το τελευταίο τμήμα του διαδρόμου της πομπής με το αντίγραφο του ανάγλυφου πρίγκιπα-ιερέα. Στη συνέχεια επισκεφθήκαμε την ανατολική πτέρυγα με τα διαμερίσματα κατοικίας των βασιλέων, το ιερό των διπλών πελέκεων και το μεγάλο κλιμακοστάσιο. Ένα σύστημα φωταγωγών, όπως μας εξήγησε ο κ. Βασιλάκης, εξασφάλιζε τον φωτισμό και εξαερισμό των ισόγειων διαμερισμάτων. Καταλήξαμε στη βόρεια πτέρυγα όπου το τελωνείο και το συγκρότημα της βόρειας εισόδου (εκεί όπου κατέληγε ο δρόμος του λιμανιού). Στη ΒΔ γωνία του ανακτόρου επισκεφθήκαμε το περίφημο μοναδικό «Θέατρο» της Κνωσού σε δύο πτέρυγες. Εδώ κατέληγε ο Βασιλικός Δρόμος που ένωνε το μεγάλο ανάκτορο με το μικρό στα ΒΔ. Αφού μας εξήγησε, με μεγάλη υπομονή, ο κ. Βασιλάκης και τις τεχνικές λεπτομέρειες κτισίματος του ανακτόρου και μετά από τρίωρη ξενάγηση στον χώρο επιστρέψαμε στο ξενοδοχείο μας στο Ηράκλειο, μετά από μία μακρά, συναρπαστική και οπωσδήποτε κουραστική πρώτη ημέρα στην Κρήτη. Η δεύτερη ημέρα (30/5) είχε ως πρώτο σταθμό τον

αρχαιολογικό χώρο της Γόρτυνας. Στη μέση της πεδιάδας της Μεσσαράς με τους αιωνόβιους ελαιώνες, σε μια έκταση 4.000 στρεμμάτων απλώνονται τα ερείπια της αρχαίας πόλης Γόρτυνας με την ακρόπολη και τις νεκροπόλεις της. Η ακρόπολη κατοικήθηκε από την νεολιθική εποχή μέχρι την πρωτοβυζαντινή, οπότε οικοδομήθηκε το μεγάλο φρούριο που σώζεται ερειπωμένο. Η Γόρτυνα ήδη στα μέσα της 1ης χιλιετηρίδας είχε αναδειχθεί σε κυρίαρχη πολιτική δύναμη και ήταν μία από τις πέντε ισχυρότερες πόλεις της Κρήτης. Το 67 π.Χ. μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση έγινε πρωτεύουσα της και διατήρησε αυτή τη θέση μέχρι την Αραβική κατάκτηση, το 828 μ.Χ. Επισκεφθήκαμε τον χώρο της Αρχαίας Αγοράς, στο κέντρο της οποίας ήταν το βήμα των ρητόρων. Στην ανατολική πλευρά της Αγοράς βρισκόταν το Βουλευτήριο, στον κυκλικό τοίχο

Η εκκλησία του Αγίου Τίτου στην Γόρτυνα. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Tufano

Το ρωμαϊκό ωδείο της Γόρτυνας (αριστερά) και η κατά κόρον σωζόμενη επιγραφή του Κώδικα των Νόμων της Γόρτυνας (δεξιά).
Φωτ. Φ. Μαλλούκου-Τυφάνο.

του οποίου εντοιχίστηκαν οι πλάκες με τον Κώδικα των Νόμων της Γόρτυνας (η Μεγάλη Επιγραφή που γράφτηκε στο πρώτο μισό του 5ου π.Χ. αι.). Στη θέση του οικοδομήματος αυτού κτίστηκε τον 1ο π.Χ. αι. ένα άλλο, νέο οικοδόμημα, όπου εντοιχίστηκαν πάλι οι πλάκες αφού προηγουμένως είχαν αριθμηθεί. Πρόκειται για το Ρωμαϊκό Ωδείο που βλέπουμε σήμερα ενώ η Μεγάλη Επιγραφή, που διατηρείται κατά χώραν, είναι στεγασμένη με πλινθόκτιστη καμάρα για να προστατεύεται. Το Ρωμαϊκό Ωδείο είναι ένα από τα καλύτερα σωζόμενα του είδους του και το σημαντικότερο στην Κρήτη. Η τοιχοποιία του έγινε με χρήση μεγάλων λαξευτών πωρόλιθων στους τοίχους και πλινθόκτιστους πεσσούς. Οι κερκίδες του κοίλου σώθηκαν σε 8 βαθμίδες, ενώ η πεσσοστοιχία δημιουργούσε υπόστυλο περίπατο.

Η επιγραφή, την οποία βλέπει ο επισκέπτης μέσα από ένα σιδερένιο κιγκλίδωμα, εντοπίστηκε το 1884 από τον Ιταλό επιγραφολόγο Φρειδερίκο Άλμπερ, ενώ οι ανασκαφές στον χώρο άρχισαν λίγο αργότερα από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή και την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η Επιγραφή αποτελείται από δώδεκα στήλες ή δέλτους –σε τέσσερις σειρές-δόμους– από μεγάλες ορθογώνιες ξεστές πωρολιθικές πλάκες που είναι εντοιχισμένες στην εσωτερική όψη του εξωτερικού κυκλικού τοίχου του Ωδείου των Ρωμαϊκών χρόνων. Έχει ύψος 1,50 μ. ενώ το μήκος της είναι 9,00 μ. και περιλαμβάνει ένα σύνολο 600 στίχων. Είναι γραμμένη σε γραφή βουστροφηδόν. Έχει χαρακτηριστεί ως ο

πρώτος κώδικας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και δείχνει το επίπεδο των θεσμών του δικαίου στην αρχαία Ελλάδα. Οι πληροφορίες της επιγραφής είναι σπουδαίες για τα ατομικά δικαιώματα των ελεύθερων πολιτών και των δούλων, για τις διαδικασίες κληρονομιάς, υιοθεσίας και διαζυγίου, για την εφαρμογή των νόμων και γενικά για την κοινωνική και οικονομική ζωή σε μία κρητική πόλη του πρώτου μισού του 5ου αι. π.Χ. Μετά την Αθήνα, η Γόρτυνα είναι η μόνη αρχαία ελληνική πόλη της οποίας ένα μεγάλο μέρος του ιδιωτικού δικαίου είναι γνωστό σε ικανοποιητικό βαθμό. Στα νότια του Ωδείου διατηρείται ένα σημαντικό κτίσμα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, ο ναός του Αγίου Τίτου, μαθητού του Αποστόλου Παύλου και πρώτου επισκόπου Κρήτης. Καλύτερα διατηρείται το ανατολικό τμήμα με τρεις αιθίδες και καμάρα.

Επόμενος προορισμός, μετά την Γόρτυνα ήταν η Φαιστός, ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του μινωικού πολιτισμού και η σπουδαιότερη πόλη της Ν. Κρήτης. Η Φαιστός είναι κτισμένη σε χαμηλό λόφο και δεσπόζει στην εύφορη κοιλάδα της Κάτω Μεσσαράς. Το ανάκτορο της Φαιστού, όπως αποκαλύφθηκε με τις τελευταίες ανασκαφές, μας δίνει την πληρέστερη εικόνα από όλα τα ανάκτορα της Κρήτης της παλαιοανακτορικής περιόδου. Ο σεισμός του 1700 π.Χ. ήταν η αιτία καταστροφής του πρώτου ανακτόρου, τα περισσότερα σημερινά αναστηλωμένα κατάλοιπα ανήκαν στην δεύτερη φάση του ανακτόρου. Οι ανασκαφές στην Φαιστό άρχισαν στα τέλη του 19ου αι.

από τον πρωτοπόρο Ιταλό αρχαιολόγο F. Halbherr και συνεχίστηκαν αργότερα από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας. Οι ανασκαφές του Doro Levi (1950-1971) ήταν καθοριστικές. Πρόκειται για έναν δύσκολο αρχαιολογικό χώρο, αφού μετά από κάθε καταστροφή τα κενά μπαζώνονταν με ένα μίγμα ασβέστη και θρυμματισμένων οστράκων, το λεγόμενο αστράκι και η ζωή συνεχιζόταν. Αρχίσαμε την ξενάγησή μας από τη δυτική αυλή που είναι και το αρχαιότερο τμήμα του ανακτόρου. Η αυλή ήταν πλακόστρωτη και διασχίζεται από λοξό πομπικό δρόμο που οδηγεί σε μνημειώδες πρόπυλο. Με τις οκτώ πλατειές βαθμίδες στη βόρεια πλευρά της, η δυτική αυλή μπορεί να θεωρηθεί το αρχαιότερο θέατρο του κόσμου όπου τελούσαν θρησκευτικές και άλλες τελετές. Μια διακλάδωση του πομπικού δρόμου οδηγεί στα δυτικά σε δύο μεγάλα κυκλικά φρεατοειδή κατασκευάσματα, που θυμίζουν τις «κουλούρες» της Κνωσού. Η δυτική αυλή, μετά από μετατροπές, χρησιμοποιήθηκε και αργότερα, πιθανόν για ταυρομαχίες. Στα δυτικά της αυλής ήταν τα προπύλαια του Νέου Ανακτόρου τα οποία οδηγούσαν στο κυρίως πρόπυλο με πλατεία άνετη σκάλα και θεωρήθηκαν πρότυπο των μετέπειτα ελληνικών προπυλαίων. Εντυπωσιακός ήταν και ο διάδρομος με τις αποθήκες. Η δυτικότερη αποθήκη της βόρειας πλευράς είναι σήμερα στεγασμένη και περιέχει ψηλούς πίθους και εντοιχισμένο δοχείο στο δάπεδο για την περισυλλογή των υγρών. Ο προθάλαμος των αποθηκών επικοινωνεί με την κεντρική αυλή του ανακτόρου.

Επίσκεψη των «Φίλων» στη Φαιστό (αριστερά) και ξενάγησή τους στην Αγία Τριάδα από τον Α. Βασιλάκη (δεξιά).
Φωτ. Σ. Ζαφειρόπουλος, Κ. Μοσχούρη

Η επάνω μεγάλη κεντρική αυλή ήταν το κέντρο ζωής του ανακτόρου από όπου οργανώνονταν οι διάφορες πτέρυγες. Ήταν πλακόστρωτη και στην ανατολική και δυτική πλευρά της είχε κιονοστοιχίες που της έδιναν όψη μνημειώδη (εναλλάξ κίονες και πεσσοί). Το απέναντι ΝΑ μέρος της αυλής έχει καταρρεύσει στην απόκρημνη πλαγιά του λόφου αποκάτω. Δυτικά όλος ο χώρος ήταν σύνολο δωματίων με ιερό χαρακτήρα. Τα «βασιλικά διαμερίσματα» ήταν στη βόρεια πτέρυγα, πίσω από μια Πύλη που έκλεινε με θυρόφυλλο. Ήταν διώροφα και έχουν σωθεί τοιχογραφίες με ζώνη από ρόδακες πάνω από την αλαβάστρινη ορθομαρμάρωση. Πέρα από την ΒΑ περιοχή του ανακτόρου απλώνεται ένα ανεξάρτητο συγκρότημα παλαιών ανακτορικών κτισμάτων. Στο πιο δυτικό από αυτά αποκαλύφθηκε ο περίφημος και ακόμη μυστηριώδης Δίσκος της Φαιστού. Η ξενάγηση ενός τέτοιου χώρου, όπως το ανάκτορο της Φαιστού, ήταν ομολογουμένως αρκετά δύσκολη και κατανοητή μόνον χάρη στις επεξηγήσεις του κ. Βασιλάκη.

Σειρά στο πρόγραμμα είχε η επίσκεψη στη μινωική έπαυλη της Αγίας Τριάδας πολύ κοντά στο Ανάκτορο της Φαιστού. Μετά από το πλήθος των τουριστικών λεωφορείων στην Φαιστό, η Αγία Τριάδα ήταν μία όαση ησυχίας. Το μικρό «ανάκτορο» της Αγίας Τριάδας ερευνήθηκε στις αρχές του 20ού αι. από τον Ιταλό αρχαιολόγο Luigi Pernier. Η αρχαία τοπωνυμία δεν μας είναι γνωστή και ο χώρος ονομάστηκε από μία γειτονική δίκλιτη εκκλησία του 14ου αι. Η έπαυλη

κτίστηκε μετά την κατασκευή του νέου ανακτόρου της Φαιστού (1600 π.Χ. περίπου) και καταστράφηκε από φωτιά γύρω στα 1450 π.Χ. Σε τόσο μικρή απόσταση από την Φαιστό δεν μπορεί να ήταν ανεξάρτητη. Μάλλον ήταν έπαυλη αναψυχής των κυρίων της Φαιστού. Σημαντικό είναι ότι στη μυκηναϊκή εποχή ξανακατοικείται, όπως φανερώνει η αξιόλογη οικοδομική δραστηριότητα στη βόρεια πλευρά της έπαυλης (μυκηναϊκό τριμερές μέγαρο). Η έπαυλη έχει σχήμα ακανόνιστου Γ. Τα κυριότερα διαμερίσματα ήταν στη ΒΔ γωνία (πλακόστρωτα δάπεδα, αίθουσες με πολύθυρα, τοιχογραφίες, ορθομαρμάρωση) και έδωσαν αξιολογότερα ευρήματα (Κύπελλο του Αρχηγού από οφείτη, το αγγείο των θεριστών, συλλογή από πήλινα σφραγίσματα, χάλκινα τάλαντα κ.λπ.). Εντυπωσιακό ήταν, στα βόρεια της έπαυλης, κτήριο της αρχαϊκής εποχής που θυμίζει τις αγορές των ελληνοιστικών χρόνων. Στη σειρά υπήρχαν οκτώ ορθογώνια δωμάτια – καταστήματα με μεγάλα πήλινα πιθάρια ενώ μπροστά τους απλωνόταν μεγάλη στοά με κίνες και πεσσούς σε εναλλαγή. Σε μικρή απόσταση βρέθηκαν τα ερείπια δύο μεγάλων θολωτών τάφων της 2ης χιλιετηρίδας. Τέτοια υπέργεια κτίσματα υπάρχουν αρκετά στην πεδιάδα της Μεσσαράς. Σε ένα τέτοιο τάφο βρέθηκε η περίφημη λίθινη σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας, με ζωγραφισμένες σκηνές αποκαλυπτικές για τις αντιλήψεις των Μινωϊτών γύρω από την θρησκεία και τη μεταθανάτια ζωή, που σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο Ηρακλείου.

Μετά την Αγία Τριάδα η «μεσημεριανή» μας στάση, σε πολύ προχωρημένη ώρα, ήταν τα Μάταλα, που στην αρχαιότητα ήταν ένα από τα λιμάνια της Γόρτυνας, που ήκμασε κυρίως στα Ελληνορωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια. Σήμερα είναι ένας τουριστικός προορισμός στον μυχό ενός πανέμορφου φυσικού όρμου. Στην βόρεια πλευρά του όρμου είχαν λαξευτεί στο μαλακό έδαφος τάφοι του τύπου αρκοσολίων με πολλές νεκρικές θήκες και απλοί λακκοειδείς τάφοι, που φαίνονται σήμερα σαν μικρές σπηλιές. Στα Μάταλα απολαύσαμε ένα ωραίο μεσημεριανό φαγητό και στη συνέχεια πήραμε τον δρόμο της επιστροφής για Ηράκλειο. Εκεί μας περίμενε στο Αρχαιολογικό Μουσείο, η

αρχαιολόγος κα Ελένη Τζιράκη η οποία, όπως και την προηγούμενη χρονιά, προθυμοποιήθηκε να ξεναγήσει τους «Φίλους», αν και το ίδιο απόγευμα έπρεπε να πάρει την πτήση της για Αθήνα. Έτσι η επίσκεψη στο Μουσείο ήταν αρκετά σύντομη και περιορίστηκε στις μινωϊκές συλλογές του ισογείου. Όσα από τα Μέλη μας είχαν ακόμη αντοχές συνέχισαν μόνοι την επίσκεψη και στον άνω όροφο με τις μινωϊκές τοιχογραφίες και τα ευρήματα των ιστορικών χρόνων.

Την τρίτη ημέρα της εκδρομής (Πέμπτη 31/5) ξεκινήσαμε αρκετά νωρίς με προορισμό την Σητεία, την σπουδαιότερη πόλη της Ανατολικής Κρήτης, στο νομό Λασιθίου. Στη Σητεία επισκεφθήκαμε το Αρχαιολογικό Μουσείο, το οποίο στεγάζει τα σπουδαιότερα ευρήματα της περιοχής. Εκεί μας περίμενε η αρχαιολόγος κα Ελένη Πετροπούλου, συνεργάτις της Εφορείας, η οποία και μας συνόδευσε στις επισκέψεις μας όλη την ημέρα. Ο ενιαίος εκθεσιακός χώρος του Μουσείου χωρίζεται σε 4 ενότητες με ανασκαφικά σύνολα κατά περιοχή και με σπουδαιότερη αυτή, που περιέχει τα πολυάριθμα και σπουδαία ευρήματα από το ανάκτορο της κάτω Ζάκρου. Το διασημότερο έκθεμα του Μουσείου είναι το χρυσελεφάντινο αγαλματίδιο νέου (Κούρου) από τη μινωϊκή πόλη του Παλαϊκάστρου. Μετά το Αρχαιολογικό Μουσείο Σητείας και καθ' οδόν προς Παλαϊκάστρο επισκεφθήκαμε την ιστορική Μονή Τοπλού, του 15ου αι., η οποία, όταν κατέρρευσε από σεισμό, ανοικοδομήθηκε με την οικονομική ενίσχυση των Βενετών. Η Μονή, σε μορφή φρουρίου, είναι τριώροφη. Σ' αυτήν λειτουργούσε σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας σχολείο. Το Καθολικόν είναι δίκλιτο, το βόρειο κλίτος αφιερωμένο στη Θεοτόκο και το νότιο στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Χαρακτηριστικό είναι το κωδωνοστάσιο της Μονής, με ανάγλυφα στέμματα, σταυρούς και επιγραφές με χρονολογία 1558. Στο σκευοφυλάκιο της Μονής λειτουργεί μόνιμη έκθεση με σημαντικά κειμήλια (εικόνες, κώδικες, χειρόγραφα κ.λπ.) την οποία και επισκεφθήκαμε.

Η επόμενη στάση έγινε στο Παλαϊκάστρο, που είναι το βορειότερο άκρο της Ανατολικής Κρήτης. Η κα Holly Patton, Συντηρήτρια της Αγγλικής Αρχαιολο-

γικής Σχολής, με πολλή προθυμία ανέλαβε να μας ξεναγήσει σε έναν ομολογουμένως δύσκολο χώρο. Το Παλαϊκάστρο είναι ένας μινωϊκός οικισμός, που ήκμασε την Ύστερη μινωϊκή περίοδο (1550-1220 π.Χ.). Η πόλη ήταν ατείχιστη, πολυκατοικημένη, εκτεινόταν σε έκταση μεγαλύτερη από 50 χιλιάδες τ.μ. και η κατοίκηση της σταμάτησε την ίδια εποχή που ερημώθηκε η Ζάκρος. Δεν βρέθηκε μινωϊκό ανάκτορο, αλλά ερείπια μεγάλων κατοικιών. Στην περιοχή έγιναν και συνεχίζονται ανασκαφικές έρευνες από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή. Στα ΒΑ μιας συνοικίας βρέθηκε το Ιερό του Δικταίου Διός με συνεχή λατρεία από τους Γεωμετρικούς χρόνους έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση, το οποίο καταστράφηκε από φανατικούς χριστιανούς στα τέλη του 4ου μ.Χ. αι.

Η μινωϊκή πόλη εκτεινόταν μέχρι την θάλασσα και εγκαταλείφθηκε γύρω στο 1300 π.Χ. Ήταν κτισμένη με πολεοδομικό σχέδιο, τα περισσότερα κτήρια με ωμές πλίνθους αλλά σε ορισμένα, όπως το κτήριο 1 που μας έδειξε η κα Patton, υπήρχαν λιθόπετρες και επιμελημένο δάπεδο. Επισκεφθήκαμε το Κτήριο 5, κάτω από το στέγαστρο, όπου βρέθηκε το περίφημο χρυσελεφάντινο ειδώλιο νεαρού άνδρα, του Κούρου, σπασμένο και καμένο με τα κομμάτια διάσπαρτα μέσα στο Κτήριο 5 αλλά και σε γειτονικό δρόμο. Είναι πιθανόν το κτήριο να λειτουργούσε ως ιερό. Το Παλαϊκάστρο όμως είναι κυρίως γνωστό για την Επιγραφή που βρέθηκε στο χώρο, στο Ιερό του Δικταίου Διός. Η Ομότιμη Καθηγήτρια κα Ευγενία Βικέλα, Μέλος της Ένωσης, μας είχε μιλήσει εκτενώς

για τον Ύμνο του Παλαϊκάστρου, καθ' οδόν προς την Σητεία. Η επιγραφή με τον Ύμνο βρέθηκε σπασμένη σε πολλά κομμάτια και χρονολογείται τον 4ο ή 3ο π.Χ. αι. Τον Ύμνο έψελναν νέοι γυμνοί, κρούοντας χάλκινες ασπίδες μιμούμενοι τους Κουρήτες. Όπως είπε η κα Βικέλα, ο Κρηταγενής Δίας, αντίθετα από τον Ολύμπιο Δία που ήταν θεότητα αθάνατη, παρουσιάζεται να πεθαίνει και να αναγεννάται σε ετήσιο κύκλο, ίσως συνεχίζοντας μία παράδοση προϊστορικών λατρειών. Η Επιγραφή του Παλαϊκάστρου εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Ηρακλείου.

Μετά το Παλαϊκάστρο, η επόμενη στάση ήταν η Κάτω Ζάκρος, ένα από τα γραφικότερα μέρη της Κρήτης. Ο αρχαιολογικός χώρος βρίσκεται 8 χλμ. ΝΑ από την Ζάκρο. Προτού τον επισκεφθούμε κάναμε μία στάση για ξεκούραση και φαγητό δίπλα στην θάλασσα. Το μινωϊκό ανάκτορο της Ζάκρου είναι το μοναδικό που βρέθηκε ασύλητο. Στη σημερινή μορφή του κτίστηκε περί το 1600 π.Χ. και είχε έκταση 8 χιλιάδες τ.μ. Τις πρώτες έρευνες έκανε στις αρχές του 20ού αι. ο Άγγλος αρχαιολόγος D.G.

Hogarth, αλλά ο κύριος ανασκαφέας υπήρξε ο Καθηγητής Νικόλαος Πλάτων που ξεκίνησε τις έρευνες το 1961 και έφερε στο φως εντυπωσιακά ευρήματα. Ο χώρος αποτελείται από το μινωϊκό ανάκτορο και την πόλη. Ανάμεσα τους παρεμβάλλεται ένας πλακόστρωτος δρόμος που ονομάστηκε οδός Λιμένος. Το ανάκτορο της Ζάκρου είναι μικρότερο, αλλά έχει την ίδια διάταξη με τα ανάκτορα της Κνωσού και της Φαιστού. Έχει κεντρική αυλή, πλακόστρωτη, γύρω από την

Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου του Παλαϊκάστρου.
Φωτ. Φ. Μαλλούκου-Τυφάνο

Ξεναγήση των «Φίλων» στο Παλαϊκάστρο από την H. Patton (αριστερά) και E. Βικέλα (δεξιά). Φωτ. Φ. Μαλλούκου-Τυφάνο

οποία αναπτύσσεται το οικοδόμημα με λαβυρινθώδη διάταξη. Στη δυτική πλευρά υπήρχαν τα δωμάτια των αξιωματούχων, στη βόρεια αίθουσες συμποσίων, ενώ τα εργαστήρια ήταν στη νότια πλευρά. Το ανάκτορο είχε εμπορικές επαφές με την Αίγυπτο, την Μέση Ανατολή και την Κύπρο, όπως συμπεραίνουμε από τα ευρήματα τα οποία εκτίθενται στο Μουσείο Ηρακλείου, Σητείας και Αγ. Νικολάου. Εκτός από το Ανάκτορο αποκαλύφθηκαν και 35 οικίες. Ανάμεσα τους υπήρχαν κλιμακωτοί πλακόστρωτοι δρόμοι με ελάχιστους υπαίθριους χώρους. Η καταστροφή τους έγινε, όπως και στα άλλα κέντρα της Μινωϊκής Κρήτης, γύρω στο 1450 π.Χ.

Μετά την επίσκεψη στη Ζάκρο και αφού πια είχε βραδιάσει, επιστρέψαμε στη Σητεία για διανυκτέρευση.

Η τελευταία ημέρα της εκδρομής μας (Παρασκευή 1 Ιουνίου) ξεκίνησε με την επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο των Γουρνιών, αφού περάσαμε καθ' οδόν από τον πάντοτε σαγηνευτικό αλλά και πολύ τουριστικό Άγιο Νικόλαο. Στα Γουρνιά μας περίμενε η αρχαιολόγος κα Ευανθία Σάλιακα, η οποία είχε

Οι «Φίλοι» στο ανάκτορο της Ζάκρου.
Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Τσιφάνο.

ετοιμάσει για μας έντυπο ενημερωτικό υλικό, μας έκανε μία πολύ κατατοπιστική εισαγωγή και στη συνέχεια περιηγήθηκε μαζί μας στον χώρο, μία κανονική μινωϊκή πόλη, η μόνη που έχει ανασκαφεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Το όνομα της το πήρε από τις μικρές γούρνες από πέτρα που έβλεπαν οι χωρικοί πριν ανασκαφεί ο χώρος. Οι ανασκαφές έγιναν στις αρχές του 20ού αι. από την Αμερικανίδα αρχαιολόγο Harriet Boyd Hawes ενώ η Ελληνική Αρχαιολογική Έταιρεία έκανε κατά τα τελευταία χρόνια ευρύτατες στερεωτικές εργασίες. Η πόλη (ΥΜ εποχής 1550-1450 π.Χ.) ήταν κτισμένη σε χαμηλό λόφο, σε ελάχιστη απόσταση από την θάλασσα, όπου υπήρχε ασφαλισμένο αγκυροβόλιο για τις αλιευτικές επιχειρήσεις και το θαλάσσιο εμπόριο (Λιβυκό πέλαγος, Αφρική).

Στο τέλος της ΥΜΙ περιόδου κτίστηκε το μικρών διαστάσεων ανάκτορο, στην κορυφή του λόφου, προφανώς έδρα τοπικού κυβερνήτη. Επισκεφθήκαμε τον οικισμό, όπου έχουν ανασκαφεί επτά οικοδομικά τετράγωνα που περιβάλλονται από οδικό δίκτυο. Υπάρχουν δύο περιφερικοί δρόμοι και άλλοι κάθετοι, πιο στενοί, που ανηφορίζουν στις πλαγιές του λόφου και είναι συχνά βαθμιδωτοί. Η σύνδεση τους με αποχετευτικό σύστημα δείχνει ότι υπήρχε κοινοτική οργάνωση. Τα σπίτια (5x5) ήταν ανεξάρτητα (σήμερα διατηρούνται κυρίως οι αποθήκες του ισογείου) και τα περισσότερα ήταν πολυώροφα. Τα πάνω τμήματα ήταν πλινθόκιστα ενώ οι στέγες ήταν επίπεδες ταράτσες. Μία καλή εικόνα των σπιτιών της εποχής έχουμε από το περίφημο «ψηφιδωτό της πόλης» από την

Κνωσό αποτελούμενο από μικρά πλακίδια χρωματιστής φαγεντιανής, που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Ηρακλείου. Η ανασκαφή των σπιτιών έφερε στο φως πολυάριθμα αντικείμενα, άφθονη κεραμική και χάλκινα εργαλεία, που δείχνουν τις ασχολίες των κατοίκων μιας ανθούσας κοινότητας.

Η κα Σάλιακα μας συνόδευσε και στα Μάλια, όπου συναντηθήκαμε και πάλι με τον κ. Βασιλάκη, ο οποίος και ανέλαβε με τη σειρά του την ξενάγηση των «Φίλων». Η ανασκαφή του Ανακτόρου των Μαλίων και των συνοικιών γύρω από αυτό ξεκίνησε το 1915 από τον Ιωσήφ Χατζηδάκη και συνεχίστηκε από το 1921 και μέχρι σήμερα από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών. Το Ανάκτορο βρισκόταν δίπλα στη θάλασσα, σε γόνιμο έδαφος, στο αρχαίο πέρασμα από την κεντρική στην ανατολική Κρήτη. Στα Μάλια ο επισκέπτης μπορεί να δει τα καλύτερα σωζόμενα λείψανα της Παλαιοανακτορικής Κρήτης (Βόρεια Αγορά, Δημόσιο κτήριο με υπόστυλες αίθουσες με καθίσματα, Συνοικία Μ με τα εργαστήρια). Στο νεώτερο ανάκτορο ενσωματώθηκαν και τμήματα του πα-

λαιού. Το μεγαλύτερο μέρος των ορατών ερειπίων ανήκει στο νεοανακτορικό συγκρότημα. Αυτό ήταν κτισμένο γύρω από μία κεντρική αυλή. Το σημαντικότερο τμήμα ήταν η διώροφη δυτική πτέρυγα, που περιελάμβανε χώρους με θρησκευτικό χαρακτήρα (η «λότζια», κρύπτη των πεσσών) αίθουσες υποδοχής και επίσημων εκδηλώσεων αλλά και εκτεταμένες αποθήκες. Μία κλίμακα στα ΝΔ της κεντρικής αυλής, που χρησίμευε ίσως και ως θεατρικός χώρος, βρίσκεται δίπλα στον περίφημο κέρνο των Μαλίων, ένα τελετουργικό σκεύος με σειρά από αβαθείς κοιλότητες σε κυκλική διάταξη. Στη νότια πτέρυγα υπήρχε η μνημειώδης πλακόστρωτη νότια είσοδος του ανακτόρου. Την ανατολική πτέρυγα καταλάμβαναν οι αποθήκες υγρών με πεζούλια για τους πίθους, ενώ στην ΝΔ γωνία υπήρχαν 8 κυκλικοί «σιλοί». Γύρω από το ανάκτορο εκτεινόταν η μινωϊκή πόλη. Από τις συνοικίες που έχουν ανασκαφεί σπουδαιότερη είναι η συνοικία Μ, το καλύτερα σωζόμενο συγκρότημα της εποχής των πρώτων ανακτόρων (1800 π.Χ.). Έχουν ανα-

σκαφεί δύο μεγάλα οικοδομήματα με 5 μικρότερα κτήρια γύρω από αυτά, που ήταν εργαστήρια (σφραγιδογλυφίας, κεραμικής, χαλκουργίας) και κατοικίες τεχνιτών. Η συνοικία Μ καλύπτεται από ωραιότατο στέγαστρο. Από την Νεκρόπολη του Χρυσόλακκου, βορείως του ανακτόρου, επίσης Παλαιοανακτορικής εποχής, προέρχεται το περίφημο κόσμημα με τις μέλισσες.

Μετά από την επίσκεψη στα Μάλια αποφασίσαμε να πάμε για μεσημεριανό φαγητό στις Αρχάνες, 15 χλμ.

νότια από την Κνωσό, όπου έχει αποκαλυφθεί μινωϊκή πόλη με ανακτορικό συγκρότημα της ΥΜ εποχής. Τις ανασκαφές είχε ξεκινήσει ο Evans και συνέχισε από το 1964 ο Γ. Σακελλαράκης. Τις σημαντικότερες πληροφορίες για την περιοχή προσφέρουν τα ταφικά μνημεία της Νεκρόπολης στο Φουρνί, ενώ σπουδαίες πληροφορίες για την λατρεία των κατοίκων δίνουν τα ιερά της περιοχής των Αρχανών (Ιερό Κορυφής του Γιούχτα, ναός στην Ανεμοσπηλιά). Δυστυχώς δεν μπο-

ρέσαμε να επισκεφθούμε ούτε τον αρχαιολογικό χώρο στην Τουρκογειτονιά ούτε το Μουσείο του, λόγω του ότι είχαν ήδη κλείσει. Σε μια σκιερή πλατεία απολαύσαμε τις κρητικές λιχουδιές και μετά περιηγηθήκαμε την πόλη και τις παλιές συνοικίες, όπου βλέπει κανείς μνημεία από την περίοδο της Ενετοκρατίας (Κρήνη Μοροζίνι) και της Τουρκοκρατίας, αφού η πόλη ήταν έδρα Τούρκων αξιωματούχων.

Εν τω μεταξύ είχε πλησιάσει η ώρα για να επιστρέψουμε στο Ηράκλειο και να επιβιβασθούμε στο πλοίο για την επιστροφή. Ευχαριστήσαμε για άλλη

μία φορά τον κ. Βασιλάκη, χωρίς τον οποίο η εκδρομή δεν θα είχε πραγματοποιηθεί. Η Κρήτη είναι ανεξάντλητη, έχει τόσα πράγματα να δει κανείς που ακόμη και με δύο συνεχόμενες εκδρομές –και αρκετά κουραστικές ομολογουμένως– δεν μπορέσαμε να τα καλύψουμε. Είμαι βέβαιη ότι ο καθένας από μας ξεχωριστά θα ξαναγυρίσει στην Κρήτη και θα δει αυτά που παραλείψαμε.

Άννα Μαλικούρη

Ξενάγηση των «Φίλων» στα Γουρνιά από την Ε. Σάλιακα.
Φωτ. Σ. Ζαφειρόπουλος

Το ανάκτορο στα Μάλια. Φωτ. Σ. Ζαφειρόπουλος

ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΦΑ

Οι «Φίλοι» στην αγροικία της Βάρης (αριστερά) και ξενάγησή τους στο Μουσείο των Μεγάρων από την Π. Αυγερινού (δεξιά). Φωτ. Κ. Μοσχούρη

ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΦΑ

Οι «Φίλοι» στα ανάκτορα της Φαιστού (αριστερά) και των Μαλίων (δεξιά). Φωτ. Σ. Ζαφειρόπουλος, Κ. Μοσχούρη

Οι «Φίλοι» στο Εκκλησιαστήριον της αρχαίας Μεσσήνης με τον ανασκαφέα και διαχειριστή του χώρου Π. Θέμελη. Φωτ. Β. Μπαρδάνη

Οι «Φίλοι» με τον Α. Βασιλάκη στο «θέατρο» της Κνωσού. Φωτ. Σ. Ζαφειρόπουλος

Από την εκδήλωση στη μνήμη του Χ. Μπούρα. Αριστερά: Δ. Παντερμαλής, Μ. Κορρές, Β. Ελευθερίου, Α. Χωρέμη, Κ. Χατζηασλάνη-Μπούρα και Φ. Μαλλούκου-Τυφانو. Δεξιά: Επίδοση του βιβλίου στη μνήμη του Χ. Μπούρα (έκδοσης ΥΣΜΑ) στην Κ. Χατζηασλάνη-Μπούρα. Φωτ. Τ. Σουβλάκης

Επίσκεψη των «Φίλων» στην σύγχρονη τριήρη «Ολυμπιάς». Φωτ. Κ. Μοσχούρη, Γ. Πονγκάς

Παρασκευή, 19 Ιανουαρίου: Επίσκεψη στην Περιοδική έκθεση του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης με θέμα: «ΧΡΗΜΑ. Σύμβολα απτά στην αρχαία Ελλάδα». Ομιλητές ήταν οι Αρχαιολόγοι του Μουσείου Γεώργιος Παπαμιχελάκης και Πασλίνα Αγιοβλασίτη, λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών, η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες.

Παρασκευή, 26 Ιανουαρίου: Διάλεξη, στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης, του Αρχαιολόγου Μάρκου Δεσποτιδίδη με θέμα: «Η αρχιτεκτονική γλυπτική στην Ακρόπολη των χρόνων του Πελοποννησιακού πολέμου». Ακολούθησε η κοπή της Πρωτοχρονιάτικης πίτας της Ένωσης, στο κτήριο Weiler. Η διάλεξη αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα www.blod.gr

Τετάρτη, 7 Φεβρουαρίου: Επίσκεψη στο Μουσείο Ακρόπολης και ξενάγηση των Νέων Μελών (2014-2017). Η επίσκεψη έγινε σε τρεις ομάδες με ομιλητές τους Αρχαιολόγους-Μέλη του ΔΣ της Ένωσης Φ. Μαλλούχου-Tufano, Άννα Μαλικούρτη και Κορνηλία Χατζηασλάνη.

Παρασκευή, 16 Φεβρουαρίου: Επίσκεψη στο Φετιχέ Τζαμί, όπου η έκθεση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών για τον Αυτοκράτορα Αδριανό, και στη συνέχεια στο Τζαμί Τζισταράκη. Ομιλητές ήταν στο Φετιχέ Τζαμί οι Αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών Μαρία Λιάσκα, και Δημήτριος Σούρας, στο Τζαμί Τζισταράκη η Λαογράφος του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης Ελένη Παπαθωμά. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών, η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες.

Παρασκευή, 23 Φεβρουαρίου: Διάλεξη, στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης, του Επίτιμου Εφόρου Αρχαιοτήτων Γεωργίου Σταϊνχάουερ, με θέμα: Η επανάσταση στην τέχνη του πολέμου κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Η διάλεξη αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα www.blod.gr

Παρασκευή, 9 Μαρτίου: Επίσκεψη στην Περιοδική έκθεση του Μουσείου Ακρόπολης, με θέμα: «Ελευσί-

Ξενάγηση των «Φίλων» στο Ασκληπιείο από την Α. Γιαννακοπούλου. Φωτ. Κ. Μοσχούρη

να». Ομιλητές ήταν οι Αρχαιολόγοι-Φροντιστές του Μουσείου Λίνα Κοκκίνου και Ελισσάβη Μερκούρη. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών, η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες. Η επίσκεψη επαναλήφθηκε στις 22 Μαρτίου σε άλλες δύο ομάδες Μελών, με ομιλήτρια την Λίνα Κοκκίνου.

Παρασκευή, 30 Μαρτίου: Τακτική Γενική Συνέλευση της Ένωσης στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης. Ακολούθησε η διάλεξη του Ομότιμου Καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών Θάνου Βερέμη, με θέμα: «Η διάρκεια της αξίας του Θουκυδίδη μέσα στο χρόνο». Η διάλεξη αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα www.blod.gr

Παρασκευή, 13 Απριλίου: Επίσκεψη στο Ασκληπιείο, με ομιλητές τους Αρχαιολόγους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών Χριστίνα Παπασταμάτη-Φον Μόοκ και Αμαλία Γιαννακοπούλου. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών, η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες.

Παρασκευή, 20 Απριλίου: Επίσκεψη στο σπήλαιο Νυμφολήπτου Πανός, στην κλασική Αγροικία Βάρης και στις Αρχαιότητες στο Καβούρι και τη Βάρκιζα. Ομιλητές ήταν στο Σπήλαιο Νυμφολήπτου Πανός η Αρχαιολόγος της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδος Αλεξάνδρα Μαρή, στην κλασική αγροικία Βάρης, στις αρχαιότητες στο Καβούρι και τη Βάρκιζα, οι Αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων Αμυγδαλιά Ανδρέου και Μαίρη Γιαμαλίδου. Επίσης, στην ξενά-

Ξενάγηση των «Φίλων» στο Σπήλαιο του Νυμφολήπτου/Πανός από την Α. Μαρή (αριστερά) και στην αγροικία της Βάρης από την Α. Ανδρέου (δεξιά). Φωτ. Κ. Μοσχούρη

γηση στο Σπήλαιο Νυμφολήπτου Πανός συμμετείχε και ο Καθηγητής Παύλος Καλλιγιάς.

Παρασκευή, 4 Μαΐου: Επίσκεψη στα Αναστηλωτικά Έργα της Ακρόπολης, με ομιλητές την Διευθύντρια της Υπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης Βάσω Ελευθερίου και την Αρχιτέκτονα, υπεύθυνη για το έργο του Παρθενώνα, Ροζαλία Χριστοδουλοπούλου. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών, η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες.

Πέμπτη-Παρασκευή, 10-11 Μαΐου: Διήμερη εκδρομή στην Αρχαία Μεσσήνη.

1η ημέρα: Ιστορικό Λαογραφικό Μουσείο Καλαμάτας, Αρχαιολογικό Μουσείο Καλαμάτας, Ναός Αγ. Αποστόλων και Κάστρο Καλαμάτας. Ομιλητές ήταν: στο Ιστορικό Λαογραφικό Μουσείο η Διευθύντρια Μαρία Γερανέα και η Αρχαιολόγος Αμαλία Μαρκοπούλου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο οι Αρχαιολόγοι της Εφο-

ρείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας Μαρία Τσουλάκου και Αικατερίνη Τζαμουράνη, στο Κάστρο της Καλαμάτας η ΓΓ της ΕΦΑ, Αρχαιολόγος, Άννα Μαλικούρτη. Η επίσκεψη στα Μουσεία έγινε σε δύο ομάδες. 2η ημέρα: Συλλογή λαϊκών ενδυμασιών Β. Καρέλια και Αρχαιολογικός χώρος και Μουσείο Αρχαίας Μεσσηνίας. Ομιλητές: στον Αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο της Αρχαίας Μεσσηνίας ο Καθηγητής Πέτρος Θέμελης, στη Συλλογή Β. Καρέλια ο Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος και η Μαρία Καμπόκη. Η επίσκεψη στη Συλλογή Καρέλια έγινε σε δύο ομάδες.

Παρασκευή, 18 Μαΐου: Εκδρομή στην Αρχαία Σικυώνα (Αρχαιολογικός χώρος και Μουσείο). Ομιλητής ήταν ο Καθηγητής Γιάννης Λώλος, ανασκαφέας του χώρου.

Δευτέρα-Σάββατο, 28 Μαΐου-2 Ιουνίου: Εκδρομή στην Ανατολική Κρήτη (ατμοπλοϊκώς). Επισκέψεις

Ξενάγηση των «Φίλων» στην αρχαία Σικυώνα από τον ανασκαφέα Γ. Λώλο. Φωτ. Κ. Μοσχούρη, Ν. Σιώκος

Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΦΙΛΩΝ»

Ξενάγηση των «Φίλων» στον αρχαίο Περίπατο από τον Ντ. Τσάκο (αριστερά) και στην Κρήνη του Θεαγένη στα Μέγαρα από την Π. Αυγερινού.
Φωτ. Κ. Μοσχούρη

σε αρχαιολογικούς χώρους και Μουσεία των Νομών Ηρακλείου και Λασιθίου.

1η ημέρα: Επίσκεψη στο Κέντρο Αρχαιολογικής Πληροφόρησης Ανωγείων και τον Αρχαιολογικό χώρο της Ζωμίνθου, με ομιλητή τον Αρχαιολόγο Γεώργιο Καλομοίρη. Ιδαίον Άντρον. Αρχαιολογικός χώρος της Κνωσού, με ομιλητή τον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Αντώνιο Βασιλάκη.

2η ημέρα: Αρχαιολογικοί χώροι Γόρτυνας, Φαιστού και Αγίας Τριάδας, με ομιλητή τον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Αντώνιο Βασιλάκη. Μάταλα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, με ομιλήτρια την Αρχαιολόγο Ελένη Τζιράκη.

3η ημέρα: Αρχαιολογικό Μουσείο Σητείας, Μονή Τοπλού, Αρχαιολογικοί χώροι Παλαικάστρου και Κάτω Ζάκρου. Ομιλητές ήταν η Αρχαιολόγος Ελένη Πετροπούλου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σητείας και τον Αρχαιολογικό χώρο της Κάτω Ζάκρου, η συντηρήτρια Holly Patton στον αρχαιολογικό χώρο του Παλαικάστρου

4η ημέρα: Αρχαιολογικοί χώροι Γουρνιών και Μαλίων, Αρχάνες. Ομιλητές ήταν η Αρχαιολόγος Ευανθία Σάλιακα στα Γουρνιά και ο Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων Αντώνιος Βασιλάκης στα Μάλια.

Παρασκευή, 8 Ιουνίου: Επίσκεψη στον «Αρχαίο Περίπατο» της Ακρόπολης, με ομιλητή τον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Κωνσταντίνος Τσάκος.

Παρασκευή, 15 Ιουνίου: (Εκτός Προγράμματος ΕΦΑ)

Η Ένωση συμμετείχε, με ομιλία της Αντιπροέδρου Φ. Μαλλούχου-Τυφάνο, στην εκδήλωση παρουσίασης του νέου βιβλίου «Αντιγόνη» του Επίτιμου Εφόρου Αρχαιοτήτων. Κωνσταντίνου Τσάκου. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης.

Παρασκευή, 21 Σεπτεμβρίου: Ομιλία σε χώρο του Θ/Κ Γ. ΑΒΕΡΩΦ, με θέμα: «Αρχαία Ελληνική Τριήρης: Η επιβεβαίωση της ιστορικής πραγματικότητας» και στη συνέχεια επίσκεψη στην Τριήρη ΟΛΥΜΠΙΑΣ. Ομιλητής ήταν ο κ. Ιωάννης Κολλινατίης, Υποναύαρχος (ε.α.) και Ναυπηγός ΜΙΤ.

Παρασκευή, 5 Οκτωβρίου: Εκδρομή στα Μέγαρα. Επίσκεψη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεγάρων και την Κρήνη του Θεαγένη, με ομιλήτρια την Αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής Παναγιώτα Αυγερινού και στις βυζαντινές εκκλησίες του Ελαιώνα, με ομιλητή τον φύλακα αρχαιοτήτων Θωμά Μόρφα.

Παρασκευή, 12 Οκτωβρίου: Διάλεξη, στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακροπόλεως, του Άγγελου Ματθαίου, Δρος Φιλοσοφίας, Επιγραφικού, με θέμα: «Πελοποννησιακός Πόλεμος: Οι επιγραφικές μαρτυρίες». Η διάλεξη δημοσιεύθηκε στην ιστοσελίδα www.blod.gr

Παρασκευή, 19 Οκτωβρίου: Επίσκεψη στην Περιοδική έκθεση του Μουσείου Ακρόπολης με θέμα: «Η

Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΦΙΛΩΝ»

Εκδήλωση στη μνήμη του Χ. Μπούρα στο Μουσείο της Ακρόπολης (αριστερά) και διάλεξη του Α. Χανιώτη (δεξιά).
Φωτ. Τ. Σουβλάκης, Κ. Μοσχούρη

Απαγορευμένη Πόλη του Πεκίνου. Ιδιωτικά Διαμερίσματα του Αυτοκράτορα Τσιανλόγκ». Ομιλητές ήταν οι Φροντιστές-Αρχαιολόγοι του Μουσείου Ακρόπολης Λίνα Κοκκίνου και Ελισσάβετ Μερκούρη. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών, η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες. Η επίσκεψη επαναλήφθηκε στις 15 Νοεμβρίου με ομιλητή τον Φροντιστή-Αρχαιολόγο Βασίλη Χρυσικόπουλο.

Παρασκευή, 2 Νοεμβρίου: Διάλεξη, στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης, του Άγγελου Χανιώτη, Καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας και Κλασικών Σπουδών στο Institute for Advanced Studies του Πανεπιστημίου του Princeton, με θέμα: «Η Ακρόπολη μετά το σούρμπο». Η διάλεξη αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα www.blod.gr

Παρασκευή, 9 Νοεμβρίου: Επίσκεψη στην Περιοδική έκθεση του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου με θέμα: «Ο μεγάλος ΠΟΛΕΜΟΣ, που θα τελείωνε όλους τους πολέμους. 1914-1918», με ομιλητές τους Ιστορικούς-Αρχαιολόγους του Μουσείου Φίλιππο Μαζαράκη Αιτιάν και Έφη Παπασπύρου. Λόγω μεγάλης προσέλευσης Μελών, η επίσκεψη έγινε σε δύο ομάδες.

Παρασκευή, 23 Νοεμβρίου: Τιμητική κοινή εκδήλωση της ΥΣΜΑ, του Μουσείου Ακρόπολης και της ΕΦΑ, στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης, εις μνήμην του Χαράλαμπου Μπούρα. Ομιλητές ήταν: ο Καθηγητής κ. Δημήτριος Παντερμαλής, Πρόεδρος

του Μουσείου Ακρόπολης, ο Καθηγητής κ. Μανόλης Κορρές, Πρόεδρος της ΕΣΜΑ, η Καθηγήτρια κα Φανή Μαλλούχου-Τυφάνο, Αναπληρωτής Πρόεδρος της ΕΣΜΑ και Αντιπρόεδρος της ΕΦΑ, η κα Βασιλική Ελευθερίου, Διευθύντρια της ΥΣΜΑ και η κα Άννα Μαλικούρτη, Γενική Γραμματέας της ΕΦΑ. Μετά το πέρας των ομιλιών έγινε προβολή αποσπάσματος της ταινίας «Χαράλαμπος Μπούρας. Ο Άνθρωπος, ο Επιστήμων, ο Δάσκαλος» (παραγωγή ΔΙΑΖΩΜΑ). Η εκδήλωση αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα www.blod.gr

Παρασκευή, 7 Δεκεμβρίου: Διάλεξη, στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης, της Καθηγήτριας Όλγας Παλαγγιά, με θέμα: «Ο Αλέξανδρος της Ακροπόλεως και τα πορτραίτα του Αλεξάνδρου στην Αθήνα». Η διάλεξη αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα www.blod.gr

Παρασκευή, 14 Δεκεμβρίου: Επίσκεψη στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, με ομιλητή τον Διευθυντή Γεράσιμο Νοταρά. Στην ξενάγηση συμμετείχε και ο Νικόλαος Μαλλούχος, Επίτιμος Γενικός Διευθυντής της ΕΤΕ και Τακτικό Μέλος της ΕΦΑ.

Κοραλία Μοσχούρη

Συνεργασία της ΕΦΑ με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών και την ΥΣΜΑ

Η Ένωση, στα πλαίσια της υποστήριξης του έργου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, διαχειρίστηκε και κατά το έτος 2018 χρήματα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, που εκταμιεύθηκαν για την κάλυψη λειτουργικών δαπανών της Εφορείας.

Κατά το έτος 2018 η ΕΦΑ υποστήριξε οικονομικά την Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης με το ποσό των 682 €.

Επίσης, κατατέθηκαν στον λογαριασμό της Ένωσης: α) πολιτιστική χορηγία του Ιδρύματος Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, ύψους 44.550,00 €. Με το ποσό αυτό θα καλυφθεί η δαπάνη για την εκπόνηση των μελετών αποκατάστασης του κτηρίου της οδού Πολυγνώτου 13 (οικία Κωλέττη), όπου πρόκειται να στεγασθεί το Κέντρο Τεκμηρίωσης Έργων Ακρόπολεως «Χαράλαμπος Μπούρας». β) δωρεές από την Academia Adrianea, ύψους 800,00 € και από την Hellenic and Roman Library ύψους 115 € για την κάλυψη τρεχουσών αναγκών της Υπηρεσίας.

Συνεργασία με τρίτους φορείς

Η ΕΦΑ συνέχισε την συνεργασία της με τον Ειδικό Επιστημονικό Ιστότοπο του «Ιδρύματος Μποδοσάκη» και αναρτήθηκαν στην ιστοσελίδα www.blod.gr οι διαλέξεις, που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια των εκδηλώσεων της.

Εκδόσεις

Το έτος 2018 εκδόθηκε ο αρχαιολογικός οδηγός «Ακρόπολη και Μουσείο» στην γερμανική γλώσσα, του οποίου η μετάφραση και η εκτύπωση έγινε μετά από χορηγία του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου.

Επίσης, κατά το 2018, έγινε επανέκδοση του αρχαιολογικού οδηγού «Ακρόπολη και Μουσείο» στην κινε-

ζική, την ιταλική και την γαλλική γλώσσα, μετά από ενημέρωση του κειμένου του από την συγγραφέα του, Χριστίνα Βλασοπούλου.

Δωρεές προς τρίτους

Η ΕΦΑ το 2018, έκανε τις ακόλουθες δωρεές: α) ποσού 400,00 € στον Φάρο Τυφλών, για την ενίσχυση του έργου του. β) ποσού 200,00 € στο Μουσείο Μπενάκη, στη μνήμη Άγγελου Δεληβορριά.

Η ΕΦΑ παρείχε δωρεάν:

- αντίτυπα των αρχαιολογικών οδηγών έκδοσής της σε επίσημους επισκέπτες των αρχαιολογικών χώρων και Μουσείων αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης των Αθηνών.
- αντίτυπα των αρχαιολογικών οδηγών και βιβλίων έκδοσής της σε αρχαιολόγους-ομιλητές κατά τις επισκέψεις των Μελών της σε αρχαιολογικούς χώρους και Μουσεία, στα πλαίσια του Προγράμματος εκδηλώσεών της.
- αντίτυπα του 28ου τεύχους του Περιοδικού «Ανθέμιον» στις Βιβλιοθήκες των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών, σε Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και σε επιλεγμένους Φορείς και επιστήμονες.

Χορηγίες και Δωρεές προς την ΕΦΑ

Η ΕΦΑ κατά το 2018 έλαβε τις ακόλουθες χορηγίες και δωρεές: Ίδρυμα Ιω. Φ. Κωστόπουλου: 3.000,00 € Κωνσταντίνος Μαυραγάνης: 100,00 € (στη μνήμη γονέων)

Οι «Φίλοι» που έφυγαν το 2018

- Μαρίνος Γερουλάνος
- Ντίνα Πέππα-Δελμούζου
- Ελευθέριος Δανέλλης
- Άγγελος Δεληβορριάς
- Αριέττα Ρούφου
- Κατερίνα Σπετσιέρη-Beschi

Ντίνα Πέππα-Δελμούζου

Η Ντίνα Πέππα-Δελμούζου, Διευθύντρια του Επιγραφικού Μουσείου από το 1965 έως το 1992, έφυγε από τη ζωή πλήρης ημερών τον Μάρτιο του 2018. Από τη δεκαετία του 1950 υπήρξε βοηθός του Μάρκελλου Μιτσού, Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου, τον οποίο και διαδέχθηκε. Η Ντ. Πέππα-Δελμούζου είχε την μεγάλη τύχη να υπηρετήσει στο Μουσείο μετά τον πόλεμο, εποχή κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η μεγάλη κτηριακή αναδιοργάνωση του συγκροτήματος του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, στο οποίο στεγάζεται και το Επιγραφικό Μουσείο. Μαζί με τον Μάρκελλο Μιτσό μετέτρεψαν το Επιγραφικό Μουσείο από απλή αποθήκη επιγραφών σε σύγχρονο Μουσείο με μια πρωτοποριακή για την εποχή σύλληψη, τον συνδυασμό έκθεσης και ανοικτής αποθήκευσης, επιτυγχάνοντας την άριστη εκμετάλλευση των νεοδημιουργηθέντων χώρων.

Κατά τη θητεία της ως Διευθύντρια του Επιγραφικού Μουσείου συνέχισε την πορεία των προκατόχων της με κορυφαία στιγμή την διοργάνωση του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής τον Οκτώβριο του 1982. Ανέδειξε το Επιγραφικό Μουσείο ως σημαντικό κέντρο μελέτης της ελληνικής επιγραφικής και ένα μέρος το οποίο όλοι οι ασχολούμενοι με την μελέτη των αρχαίων επιγραφών θεωρούσαν σπίτι τους, κάτι που συνεχίζεται έως σήμερα. Ασχολήθηκε επίσης με την έρευνα, μελέτη και δημοσίευση επιγραφών και με τη βοήθεια των άξιων συνεργατών της προέβη σε συγκολλήσεις πολλών θραυσμάτων και την αποκατάσταση σημαντικών ενεπίγραφων μνημείων. Ακόμη και τα τελευταία χρόνια, μετά το τραγικό χτύπημα της μοίρας στην οικογένειά της, συνέχιζε να συμμετέχει σε εκδηλώσεις του Επιγραφικού Μουσείου. Τελευταία φορά επισκέφτηκε το Μουσείο, που τόσο πολύ αγάπησε, τον Μάιο του 2017 κατά την επίσημη παρουσίαση της μερικής επανέκθεσής του.

Αθανάσιος Θέμος

Αριέττα Ρούφου

Τον χρόνο που πέρασε έφυγε από την ζωή η Αριέττα Ρούφου. Στενή φίλη της Έβης Τουλούπα, ήταν από τα Ιδρυτικά Μέλη της ΕΦΑ, μετείχε στο Διοικητικό της Συμβούλιο από το 1989 έως και το 2001, ενώ την τελευταία περίοδο (1998-2001) διε-

τέλεσε και Αντιπρόεδρος της Ένωσης. Η Αριέττα Ρούφου γεννήθηκε στην Αθήνα το 1926. Πατέρας της ήταν ο Μιχαήλ Σκαναβής, πολιτικός μηχανικός και ομογενής από το Ροστόφ της Ρωσίας. Σε ηλικία μόλις 2 ετών η Αριέττα έχασε την μητέρα της. Την ανατροφή της ανέλαβε η δεύτερη σύζυγος του πατέρα της Μαρία Παπαρηγοπούλου, γνωστή για την εικονογράφηση των βιβλίων της Πηνελόπης Δέλτα. Σε ηλικία 22 ετών η Αριέττα παντρεύτηκε τον διπλωμάτη και συγγραφέα Ρόδη Ρούφο-Κανακάρη, γνωστό για την αντιστασιακή του δράση κατά την διάρκεια της Χούντας των Συνταγματαρχών. Μαζί του απέκτησε δύο γιους. Τον ακολούθησε στα διπλωματικά του πόστα (Βιέννη, Λευκωσία, Παρίσι). Ως υποπρόξενος στη Λευκωσία ο Ρούφος συνεργάστηκε με την Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών (1954-57) και τον Γεώργιο Γρίβα. Στη δράση του αυτή είχε την αμέριστη συμπαράσταση και ενεργό βοήθεια της συζύγου του. Για τη δράση της αυτή η Αριέττα τιμήθηκε με Χρυσό Μετάλλιο από την Ένωση Κυπρίων Αγωνιστών. Δραστηριότητα ανέπτυξε επίσης και στο Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες και ως Πρόεδρος του Ιδρύματος Ρόδη Ρούφου-Κανακάρη, κληροδότημα του συζύγου της με σκοπό την χορήγηση υποτροφιών. Άνθρωπος ιδιαίτερα δοτικός, απόρροια της αστικής της ανατροφής, φιλικός και χαμηλών τόνων, απολάμβανε το διάβασμα και τις εκδρομές. Θα την θυμόμαστε πάντοτε στις εξορμήσεις της ΕΦΑ και βέβαια θα της είμαστε πάντοτε ευγνώμονες για την μεγάλη προσφορά της στην Ένωση.

Άννα Μαλικούζη

ΟΙ «ΦΙΛΟΙ» ΠΟΥ ΕΦΥΓΑΝ

Κατερίνα Σπετσιέρη-Beschi και Άγγελος Δεληβορριάς

Το 2018 έφυγαν δύο από τους πιο παλιούς, σταθερούς και αγαπητούς «Φίλους» της Ακρόπολης, η Κατερίνα Σπετσιέρη-Beschi και ο Άγγελος Δεληβορριάς. Η Κατερίνα ήταν ιστορικός της τέχνης. Άρχιζε ακαδημαϊκή σταδιοδρομία στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, όπου τη δεκαετία του

Ο Άγγελος Δεληβορριάς με τους Luigi και Κατερίνα Beschi σε εκδήλωση της ΕΦΑ

1960 και έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, επί εποχής Άγγελου Προκοπίου, δίδαξε Ιστορία της Τέχνης. Μετά τον γάμο της με τον Luigi Beschi, συνέχισε για κάποιο διάστημα τη διδακτική της δραστηριότητα στην Ιταλία, στα Πανεπιστήμια του Lecce και της Pisa. Κυρίως όμως αφιερώθηκε στην έρευνα του έργου Ιταλών φιλελλήνων καλλιτεχνών ή και Ελλήνων, της εποχής της Ελληνικής Επανάστασης. Είναι πολύ γνωστές οι μελέτες της για τους ζωγράφους Ippolito Caffi, Giuseppe Gatteri, Giovanni Renica, αλλά και για τον Θεόδωρο Βρυζάκη ή τον Διονύσιο Τσόκο. Κορυφαία στιγμή της επιστημονικής δράσης της η διοργάνωση, την άνοιξη του 1986, έκθεσης (και η συγγραφή του σχετικού επιστημονικού καταλόγου) στο Palazzo Venezia της Ρώμης, με θέμα την Ελληνική Εθνεγερσία και τον Ιταλικό Φιλλελληνισμό.

Αρχοντική και φιλόξενη οικοδέσποινα, η Κατερίνα είχε πάντα ανοικτά τα σπίτια της, στη Ρώμη και την Αθήνα, για τους φίλους της, τους συγχρόνους της αλλά και τους νεότερους. Ξεχωριστή προσωπικότητα, με τη ζεστασιά και τις αφηγήσεις της, τις γεμάτες ζωντάνια, χιούμορ και αγάπη για τη ζωή και τον άνθρωπο, είχε το χάρισμα να μεταμορφώνει μαγικά τους χώρους, όπου ζούσε. Την ταρατά της οδού Μαυρομιχάλη σε όαση καλοκαιρινής δροσιάς, το σαλόνι της σε αίθουσα μουσικής δωματίου, προσφέροντάς μας αξέχαστες χριστουγεννιάτικες μουσικές βραδυές, που σε μετέφεραν σε άλλες εποχές. Δίπλα της, ο αχώριστος σύ-

ντροφός της, ο σοφός Luigi, πάντα την καμάρωνε.

Με την Κατερίνα Σπετσιέρη-Beschi δεν χάθηκε μόνο μια πολύτιμη φίλη, αλλά ένας ολόκληρος κόσμος αστικής ευγένειας, κοινωνικότητας και καλλιέργειας, ολόένα και πιο δυσεύρετος σήμερα.

Όσο για τον Άγγελο Δεληβορριά, τι μπορεί να πει κανείς γι' αυτόν, που να μην έχει ήδη ειπωθεί;

Μοναδική, πολυσχιδής και πληθωρική, προσωπικότητα, λαμπρός σε βάθος και σε εύρος διανοητής, κλασικός αρχαιολόγος και ιστορικός της τέχνης, μουσειολόγος, πανεπιστημιακός δάσκαλος, ακαδημαϊκός. Ήταν πολλαπλώς προικισμένος, με φυσική γοητεία και χάρη, με δυνατό μυαλό που γεννούσε διαρκώς ιδέες, με ενθουσιασμό, επιμονή, αντοχές και πρακτικότητα, που του επέτρεψαν να τις πραγματώσει. Υπόδειγμα για μας τους νεότερους δημιουργικότητας, ποιοτικής παραγωγικότητας, εργατικότητας. Έργο ζωής του το νέο Μουσείο Μπενάκη, το οποίο παρέλαβε ως παραδοσιακό ιδιωτικό μουσείο και εξακτίνωσε, μεταμορφώνοντάς το σε καινοτόμο κοιτίδα παραγωγής πολιτισμού. Παρά το βαρειά φορτωμένο πρόγραμμά του, ο Άγγελος δεν ξεχνούσε ποτέ τους «Φίλους» της Ακρόπολης. Παρών και πάντα υποστηρικτικός στις δραστηριότητες και τις εκδηλώσεις μας, στις Ημερίδες τις αφιερωμένες στους Γιώργο Δεσπίνη, Luigi Beschi, Jean Marcadé, στο αφιέρωμα στην Έβη Τουλούπα, στις διαλέξεις μας.

Υψηπέτης και γενναιόδωρος στα οράματα και στα αισθήματα, ο Άγγελος Δεληβορριάς άφησε ανεξίτηλο το στίγμα του στην πολιτισμική ζωή της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, αλλά και στον νου και τις καρδιές μας.

Φανή Μαλλούχου-Tufano

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΦΙΛΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

(στα ελληνικά και αγγλικά)

Στο Μουσείο και στα πωλητήρια της Ακρόπολης, σε βιβλιοπωλεία, σε Μουσεία (Μπενάκη, Πόλεως Αθηνών), στο Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας (ΜΙΕΤ), στο Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (ΙΜΕ) και στα Γραφεία της ΕΦΑ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΜΑΣ

ΤΟ «ΑΝΘΕΜΙΟΝ»

Στο Μουσείο και στα πωλητήρια της Ακρόπολης, σε βιβλιοπωλεία, σε Μουσεία, στο ΜΙΕΤ, στο ΙΜΕ και στα Γραφεία της ΕΦΑ

Διανέμεται δωρεάν στα μέλη της ΕΦΑ, σε βιβλιοθήκες και σε διάφορους φορείς